

Viktor Götsuljak

T u r n i n g   t h e   p a g e s . . .

*Some Thoughts on “History of Ukraine-Rus” by
Mikhaylo Hrushevsky and
Ukrainian historiography of the 80~es of the XIX-th. -
the beginning of the XX century.*

Cherkassy

*“Siyach”
Віктор Гоцуляк*

1996

Гортаючи сторінки...

*Думки про "Історію України-Руси" Михайла
Грушевського і
українську історіографію 80'х рр. ХІХ - початку ХХ
ст.*

Черкаси "Сіяч"
ББК 63.3 (4 УКР) 52 + 63.1 (4 УКР) Г 74

1996

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д-р іст. наук, професор А.Г. Морозов
д-р іст. наук, професор М.Л.Бушин

Це перша книга, в якій аналізуються наукові історіографічні дослідження, присвячені "Історії України-Руси" М.С.Грушевського, історичній спадщині вчених 80-х років XIX - початку XX ст., доводиться, що історики тих часів працювали на найбільш інтенсивному етапі розвитку пізнання українського минулого. В той час відбувається перехід історичних досліджень в нову якість - до створення узагальнюючих праць з історії України. В монографії звернута увага на необхідність перегляду стереотипних тверджень про кризу і занепад історичних досліджень того часу, неспроможність їх авторів відтворити історію України.

Представляє інтерес для науковців, викладачів, аспірантів, вчителів, студентів та всіх, хто цікавиться історією історичної науки, наукознавством та історією культури.

Гоцуляк В.

**Г 74   Гортаючи сторінки...Думки про "Історію України-Руси"
М.Грушевського і українську історіографію 80-х років XIX - початку XX
ст.: Монографія. - Черкаси, "Сіяч", 1996. - 256 с.**

ISBN 966-564-050-X

**Г 0503000000-564 Без оголошення ББК 63.3 (4 УКР) 52 + 63.1 (4 УКР)
© Г оцуляк В., 1996**

ВСТУП

В українській науці особливе місце займає найвидатніша постать вітчизняної історії Михайла Грушевського*. В його особі Україна здобула здібного організатора наукових осередків, талановитого науковця і вчителя нового покоління вчених. Від його монументальної “Історії України-Руси”» історичної спадщини бере початок цілісне уявлення про український історичний процес. Свої наукові погляди, які сприйняла українська наукова громадськість, М.Грушевський протиставив державницькій школі, що панувала в російській історичній науці до 1880-х років, зберегла свій вплив до початку ХХ ст. Ряд її представників перейняли окремі погляди вченого, положення його історичної схеми-моделі.

З розвитком М.Грушевським наукового українознавства кінчився період, пов'язаний з подоланням відсталості української історіографії від європейської і почався швидкий її рух назустріч світовому науковому прогресу. “Історія України-Руси” звернула на себе увагу громадськості своєю самостійністю, оригінальним мисленням та інтерпретацією історичних подій. В ній проявляється наукова прискіпливість і методологічна виваженість вченого.

ОСМИСЛЕННЯ і узагальнення історичних явищ у М.Грушевського йде запевною опорною логічною лінією ж процедура впрошування “історичної схеми” у тканину національної історії. Автор, відштовхуючись від джерельного матеріалу, слідує за внутрішньою логікою історичних подій, тобто прагне встановити причинні зв'язки між окремими епохами в хронологічному і проблемному вимірах, і на тому тлі вибудовує власну версію історії України-Руси.

До Грушевського більшість його попередників, використовуючи сторінки давніх літописів, перших синтетичних спроб, перевагу віддавали

*В тексті монографії збережено особливості правопису, літературного стилю М.Грушевського, вчених, котрі досліджують його творчість.

опису дій князів, царів, полководців і дуже видатних політиків. Він же, зберігаючи наступність, слідом за М.Костомаровим, В.Антоновичем, зосереджує головну увагу на описі історії народних мас, зображенні різних окреслень буття і сторін їх діяльності. Останнє поріднює його погляди з думками новітніх дослідників, підводить стиль історичного мислення вченого до сучасних вимог.

За слушним зауваженням О.Домбровського, новітній історик прагне охопити якомога ширший історичний процес, з усіма верствами суспільства в цілісному контексті мультиперспективних та

багатогранних проявів життя і творчих дій народу. Вчений звертає увагу на пов'язаність історії з допоміжними дисциплінами, а професійність історика і відповідність його звання виводить з необхідності входження в царину соціології. Саме за таким критерієм він оцінює духовну спадщину М.Грушевського “при його соціологічній інтерпретації історичного процесу, правда, іноді перебільшеній”¹. О.Домбровському не бракує спостережливості з огляду, на спроби представити погляд радянської історіографії як лише модернізацією схеми М.Грушевського та подальшим розвитком його народництва². Тим важливішим є врахування цієї обставини.

Історіографічне тлумачення може служити пробним каменем до визначення міри оригінальності методологічних засад історичного мислення вченого, досягнення наукової творчості М.Грушевського як складного процесу, пов'язаного із зміною ряду теоретичних положень. Відмежовуючись від багатьох крайнощів, спробуємо резюмувати головні погляди дослідників на “Історію України-Руси” як вияв продовження традиції, що виразно означив своїми працями М.Грушевський - а саме як наслідування культури наукового мислення.

Спадщині М.Грушевського довгий час не судилося стати широко доступною і популярною в Україні, незважаючи на часткове поширення в кінці XIX- перших десятиліттях XX ст. Політичні обставини не сприяли завершенню М.Грушевським “Історії України-Руси”, не маємо першого видання хоча б основних творів, де зокрема, могли знайти місце дослідницькі статті, які розкривають його світогляд.

Л.Винар, досліджуючи історичну спадщину М.Грушевського (за його підрахунками, вона становить 1779 праць - В.Г.), вводить квалітативний (якісний) і квантіквативний (статистичний) виміри її оцінки. На підставі аналізу історичних творів він виділяє такі категорії: 1) наукові загально- монографічні дослідження, популярно-наукові і популярні загальні нариси історії України; 2) наукові дослідження, які охоплюють усі періоди історії

України, що друкувалися в “Записках Наукового Товариства ім.Т.Шевченка” (далі НТШ), “Записках Українського Наукового Товариства” (далі УНТ), журналі “Україна”, серійних виданнях НТШ і ВУАН та інших наукових виданнях; 3) наукові і науково-популярні праці, присвячені історії літератури і культури; 4) редагування і видання джерел до історії України, зокрема в НТШ, ВУАН та інших наукових установах; 5) історіософічні, політичні й публіцистичні твори Грушевського, що віддзеркалюють його історіографічні концепції; 6) інші видання, присвячені різним ділянкам українознавства, українського національного, культурного та політичного життя; 7) автобіографічні твори і спогади М.Грушевського, в яких висвітлюється його життя, діяльність і творчість³.

Ряд змістовних праць подали учні Грушевського, та цілий блок - діаспорські вчені. Вони ж, на чолі з Л.Винаром, започаткували окрему галузь української науки - грушевськознавство. Про її розвиток за кордоном потрібно писати окрему монографію, поставивши фігуру Л.Винара і його попередників: Д.Дорошенка, Н.Полонської-Василенко, Б.Крупницького, О.Оглоблина, О.Прицака, О.Домбровського, М.Антоновича та інших науковців - у центр опису.

Стаття Л.Винара “Думки про грушевськознавство” (генеза, структура, завдання) (1995) вводить в коло проблем та ногу сперті спроби наукового осягнення творчості і діяльності М.Грушевського за його життя і подає посилання на бібліографічне видання “Mykhailo Hrushevskyi: Bibliographic Sources. - New-York: Ukrainian Historical Association (UHA)”, 1985-XVIII, в яке увійшли: “Реєстр наукових і літературних праць проф.М.Грушевського”, підготовлений І.Левицьким на честь його десятилітньої наукової роботи в Галичині (за 1888-1904 рр.)⁴, і бібліографія 1929 р. - до 60-річчя життя і 40-річчя наукової діяльності (за 1905-1928 рр.)⁵.

Наприкінці 30-х років галицькі вчені прагнули видати збірник Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, присвячений багатогранній творчості М.Грушевського. І.Крип’якевич видав популярний нарис життя і дальності великого українця (1935) і підготував “Хроніку історично- філософічної секції НТШ у Львові”, надруковану лише 1991 р.

Зміст наступних публікацій передає знавець історії питання - Л.Винар, визнаючи, що тематична спрямованість окремих статей тих і пізніших часів про різні періоди життя і творчості вченого мала випадковий характер і до появи грушевськознавства зазначені праці

“не являли собою систематичного дослідження діяльності історика і суспільно-державного діяча”⁶. Він же вказує на необхідність аналізу статей, присвячених

М.Грушевському в радянській українській історіографії, що вийшли протягом кінця 20-х років і до 1990 року. “Треба ствердити, - наголошує вчений, - що в совєтській партійній історіографії про Грушевського, його історичну школу і схему появилось правдоподібно більше статей, ніж про інших діячів і істориків”⁷.

Після Другої світової війни НТШ в Європі, Америці і Канаді та Українська Вільна Академія наук у США, Канаді і Європі хоч і наслідували академічні традиції М. Грушевського, однак до початку 60-х років спеціально не займалися систематичним дослідженням його спадщини.

За рубежем, завдяки ініціативі Книгоспілки, виходять друком “Історія України-Руси” та “Історія української літератури”. Беручи до уваги фальсифікацію діяльності М.Грушевського в СРСР, “Українське Історичне Товариство” (УІТ) і журнал “Український історик” в 1963-64-ті роки започатковують наукове грушевськознавство і з відзначенням сторічного ювілею народин М.Грушевського ставлять його на науковий ґрунт. Вперше термін “грушевськознавство” вжив Л. Винар у своїх публікаціях 1965-1966 рр. разом із зародженням цієї науки. В “Українському історикі” з’являється розділ “Грушевськіяна”. Всього в журналі вже налічується понад 100 публікацій, з них 20 - етапі М.Грушевського, близько 80-ти статей, розвідок, заміток, мемуарів про нього і близько півтора десятка публікацій архівних джерел про життя, наукову та громадську діяльність великого вченого⁸.

У розвитку грушевськознавства виділяється два періоди: перший - 1964-1990рр. - коли наука розвивається як самостійна академічна дисципліна на Заході (опрацювання архівних джерельних матеріалів, збір свідчень членів родини, співробітників і близьких, учнів М. Грушевського, однак неможливість користування архівами в Україні); другий - з 1991 р. - до наших часів (хоча з 1988-89рр. Я.Дашкевич, С.Білоконь популяризують спадщину М.Грушевського, вказуючи на фальсифікацію його життя, наукової і політичної діяльності).

З цього часу історична думка розвивається у сприятливих умовах, звільняючись від багатьох ідеологічних пут.

До українського читача повертаються “Ілюстрована історія України”, “Очерки історії українського народу” розділи “Історії

України-Руси”, “Спомини” (журнал “Київ” 1988, №9-12; 1989, №8-11), “Автобіографія” М.Грушевського (Архіви України. - 1991, №1), збірники окремих статей та ін. Вводяться рубрики “Грушевськознавство” в спеціальних історичних журналах.

На останні роки припадає цілий ряд ювілейних заходів, відбуваються міжнародні конференції, розвивається ділова співпраця між Українським Історичним Товариством, НТШ у Львові та Інститутом Археографії у Києві і Львові, видаються твори, архівні матеріали, перевидуються “Історія України-Руси”, “Історія української літератури”. Виходить ювілейний том “Українського історика” - “М. Грушевський. Діяльність і творча спадщина” (1992). Друкуються матеріали наукових конференцій: “Михайло Грушевський” (1994); “Михайло Грушевський і львівська історична школа” (1995) та ін. З’являються наукові дослідження, численні статті, популярні видання, перші кандидатські дисертації (одна з них - В.Педича, присвячена львівській історичній школі М.Грушевського). До вивчення спадщини академіка приєднуються політологи, соціологи та економісти.

Враховуючи, що на виході праця Л.Винара “Сучасний стан грушевськознавства”, де розглянуті проблеми науки, подана характеристика новітніх послідовників М.Грушевського та наукових установ, ми зосереджуємо увагу на окремих питаннях - творчому підході вченого до опрацювати “Історії України-Руси”, її історіографічному змісті, висвітленню ряду дослідницьких проблем, пов’язаних з його науковим світоглядом.

Майже всі численні проблеми, яких торкається М. Грушевський в “Історії України-Руси”, особливо її початкового періоду, до сьогодні становлять предает наукових дискусій, їх гострота визначається обсягом фондів джерел, котрі збільшуються, головним чином, за рахунок археологічних, антропологічних, літературознавчих досліджень, рівень яких значно вищий, як і історичної літератури з інших періодів історії України, порівняно з працями котрими користувався М.Грушевський. Останнє стосується також ряду фундаментальних проблем, порушених ним і далі розроблених нащадками вченого.

Вважаємо також за довільне подати характеристику стану української історичної науки, історіографічного середовища 80-х років ХІХ - на початку ХХ ст., які активно розвивалися, набуваючи сталих організаційних форм, збагачуючись кількісно і якісно в напрямку розширення діапазону історичної тематики, поступового охоплення

періоду за періодом історії України і все ширшою розуміння поняття “історія”. Без нього не мислили себе В.Антонович, М.Драгоманов, І. Франк о та М. Грушевський як руші історичних ідей і наукової української історіографії. В історії зазначеного питання чітко просліджується три погляди: радянських істориків, які досліджували

переважно творчість дожовтневих науковців із становища лише “демократичного спрямування” їх історичних поглядів (їх праці були одним із засобів вивчення української історіографії й послуговували поширенню історичних знань) зарубіжних і діаспорських вчених (останні розробили схему історії XIX ст., обґрунтували її межі, внутрішні періоди, дослідили (Д.Дорошенко, М.Андрусяк, Н.Полонська-Василенко та ін.) процес розвитку української історіографії з давніх часів до початку XX ст.); сучасних вітчизняних дослідників, котрі звернувшись до джерел, сумлінно вивчають минуле історичної науки в Україні, застосовуючі нові підходи.

РОЗДІЛ І
ПРОВІДНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ІДЕЇ “ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ”
М.ГРУШЕВСЬКОГО, Ї НАУКОВА ОЦІНКА УКРАЇНСЬКИМИ
ВЧЕНИМИ

Історично склалося так, що на час творчого визрівання М.Грушевського в українській історіографії панувало народництво. В межах цього напрямку і формувався його світогляд. Свою причетність до народництва він висловлює у наукових працях, а також у “Автобіографії”. Як представник передової української інтелігенції, що сягає до європейської освіченості, він разом з нею намагається піднести рівень національно-духовного життя народу, його здатність до самостійного розвитку. Багата індивідуальність, посилена вищою свідомістю, росте і розвивається у специфічному контексті епохи, суспільних та історичних умовах, що виявляється в особистому житті і творчому шляху М.Грушевського. Він ще змалечку проявляє літературні та наукові здібності.

Поставивши в центр наукових зацікавлень українознавство, молодий Грушевський вагається, якому предмету віддати перевагу - славістиці чи історії українського народу. У виборі напрямку йому допомагають

монографії М.Костомарова, "Записки о Южной Руси" П.Куліша, праці М. Максимовича, А.Метлицького, "Історія Нової Січі або останнього коша Запорізького" А.Скальковського, "Історія слов'янської літератури" О.Пипіна, перші випуски "Киевской. старини".

Ознайомлення із змістом публікацій протягом 1881-85 рр. сприяє вибору молодим юнаком наукових інтересів та планів. Нарешті його все більше переконують схилися до заняття історією наукові і публіцистичні дискусії навколо пекучих проблем історичного пізнання та українського національного розвитку. В "Автобіографії" 1926 року він наголошує, що саме "полеміка про початки Руси, різні теорії княжої Руси, полеміка слов'янофілів з западинками, теорії початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з центристами, оборона і заперечування прав української літератури і національного розвитку викликали в мене гімназіста V-VII класи велике зацікавлення" *. Знайом сів о ще з 1880 року з працями, присвяченими переважно історії літератури, філологічній науці та українській літературі, розвинуло у юнака письменницькі здібності. Самостійне опрацювання значного масиву різножанрової літератури сприяє формуванню певних провідних ідей і стає надійним багажем теоретичних і фактичних історичних знань майбутнього студента Київського університету. О.Пріцак, який характеризує інтелектуальний ріст М.Грушевського, називає 1880-ті роки періодом формування політичного світогляду, що осягнув на базі зазначеної вище проблематики 1860-1870-х рр. Сам юнак закладав підвалини свого світогляду не засобами школи, а приватної лектури.

Вслід за смугою гострої релігійності, що тривала близько десяти років, у світогляді М.Грушевського починається, за словами О.Пріцака, процес секуляризації теологічно-метафізичного світогляду. Глибока релігійність, ймовірно, була пов'язана з впливом оточення і передусім матері, яка походила з давньої святенницької родини, широко закоренілої в південно-західній Київщині. Батько теж мав звання магістра теології, однак не пришив сану. Сам він, як досвідчений педагог, пізніше віддав сина Михайла до школи, ніж то належало за роками, зважаючи на те, що дитина дістала належну домашню підготовку. І.Крип'якевич зауважує, що батько "боявся, щоб хлопчик не мав труднощів у науці. До того ж школи була чужа, російська, і батьки хотіли довше мати дитину під своїм оком... Безпосередньо він знайомив Михайла з Україною, її звичаями, вчив українських пісень, приказок, розповідав українські казки"², через них - любити й шанувати рідну Вітчизну. До того ж в 1873, 1876 і 1882 рр., під час канікул, вся сім'я

виїздила на Україну, провідувати велику родину. Ці подорожі батько використовував на те, щоб у сина зміцнювалася, поглиблювалася любов до рідного краю, до його природи, до народних звичаїв, української мови, пісні й поезії.

Навчання у гімназії давалося легко, і юнак має вільний час, який використовує для читання і роздумів над книжками з батьківської, а також з великої книгозбірні навчального закладу, де М. Грушевський деякий час був бібліотекарем. Він мав доступ до книжок і, за його словами, плавав у книжковому морі та впивався ним, з запалом читаючи все, що міг дістати з історії, історії літератури й етнографії України.

Художня, суспільно-політична та науково-популярна література, яку з захопленням читає юнак, сприяла формуванню критичного мислення,

розвитку здібностей у доборі й використанні відповідного матеріалу, поглибленому знайомству з працями В.Антоновича, М.Костомарова, М.Максимовича, М.Драгоманова та інших істориків.

Окрім праць літературознавців, українських письменників, названих О.Пріцаком у вступній статті до першого тому “Історії України-Руси”, М.Грушевський знайомиться з нарисами з історії українського письменства М.Петрова, а також працею О.Піпіна “Літературний панславізм”. Зокрема, критично сприймаючи її зміст, він 4 березня 1884р. висловлює свої міркування щодо зародження панславізму, розрізняє декілька течій в слов'янофільстві, заперечує необхідність створення загальнослов'янської мови. Справедливим є твердження Л.Зашкільняка про те, що цей факт яскраво засвідчує раннє формування у юного Грушевського одного з головних компонентів наукового мислення - критичності у ставленні до будь-яких фактів та ідей³. Сказане підтверджує, і критичний зміст рефератів гімназичного періоду - “О схоластическом направлении (в науке)”, “Силы даны для того, чтобы ими действовать” та ін.

Захоплення славістикою, яке трохи не переросло в предмет постійних занять молодого Грушевського, проливає світло і на його релігійні погляди. Він сам згадує, що “ідея слов'янської щільності та слов'янські змагання до пробудження національного життя за допомогою ідей слов'янської солідарності все це викликало в мене захоплення, слов'янське братство виростало до чогось подібного до релігії і будило в мене емоції, подібні до релігійних”⁴. Безумовно, перехід від домашньої обстановки, де традиційно була розвинена глибока релігійність, до гімназійних, а ще більше до університетських умов наклав сильний відбиток на світогляд молодого особи. Не проливають світло на цей бік історичного пізнання вченого і праці О.Паславського⁵, І.Патрила⁶, І.Гречко⁷, О.Грипіва⁸, Л. й О.Копдратик. В самій же “Історії України-Руси” релігійні питання знайшли своє висвітлення майже на 1000 сторінках (перший том * 20 стор., другий - кілька, третій - 98, п'ятий - 266, шостий - 297, сьомий - 49, восьмий - 89, дев'ятий - 27). Чекають також ґрунтовного аналізу сторінки, присвячені релігії, в “Історії українського народу”, де визначені ним складники дохристиянської, християнської

духовності, і праця "З історії релігійної думки на Україні" (1925).

Європейські впливи на світогляд М.Грушевського з'ясовує цілий ряд авторів, але у синтетичній формі подає О.Пріцак. Вони позначають іменами французьких енциклопедистів Огюста Конта, Генрі Бокля, Герберта Спенсера, Марі Кондорсе, представників соціологічної школи Еміля

Дюркгейма, Люсієна Леві-Бруля, Вільгельма Вундта і авторів їхніх соціологічних і історичних концепцій, що мали безпосередній або посередній вплив на історіософію Грушевського в 1920-х роках¹⁰.

Студентські і магістерські роки життя і діяльності М.Грушевського достатньо висвітлені, як і наступні. Однак недоброзичлива оцінка самим вченим Київського університету неоднозначно трактується рядом дослідників. Більшість з них зводить її до розчарування рівнем викладання і тогочасною обстановкою. На наш погляд, доцільно прислухатись до слів І.Крип'якевича стосовно того, що Грушевський здавна бажав поїхати до Києва і сподівався знайти тут вогнище української наукової й письменницької праці. З приїздом до Києва він був прикро розчарований. Не було прихильного провідника* треба було самому шукати собі шляху¹¹. В університетах панувала страшна задуха. Багато з визначних професорів в такій атмосфері відчували себе пригніченими, постійні утиски їх томили, вони ухилялися від контактів із студентами. Мало що змінилося і з початком ХХ ст. О.Гермайзе зауважує, що історія наукового життя в цих закладах в Україні за цей час є, власне, історія систематичної боротьби з українством, постійного переслідування українських тем і осіб з українськими громадськими та науковими симпатіями. В Київському університеті на кафедрі "русской" історії проводилися дослідження економічного життя Московщини XVI - XVIII ст., студіювали "писцовые книги" Московської держави, дослідження українських джерел або зовсім не проводилося, або дозволялося як ледве терпима справа, яку героїчно запроваджував тоді приват-доцент В.Данілевич¹². Певну роботу в цьому напрямку здійснювали М.Довнар-Запольський, О.Гермайзе, Н.Полонська-Василенко і деякі молоді дослідники, вивчаючи історію України і опрацьовуючи українські джерела.

Відомо, що крайня обережність була властива і В. Антоновичу, вчителю М.Грушевського. Обіцянку батькові не займатися політикою

Михайло певний час виконує. Тому, незважаючи на пізнішу оцінку Київського університету, у який він вступає 1886 року студіювати історію на історично-філологічний факультет, М. Грушевський зразково веде конспекти лекцій¹³. З курсів і приватної лектури для розвитку його наукового світогляду та інтересів, як згадував пізніше вчений, мали значення знання, отримані “з сфери суспільної економії, економічної історії, археології і державного права і історії права”¹⁴. З 1887 року він починає самостійні студії з української історії “Южнорусские господарские замки”. За працю “Історія Київської землі...” - одержує золоту медаль.

Сучасний дослідник має можливість ознайомитися з характеристикою М.Грушевський своєї магістерської дисертації. Вибір теми він вважає невдалим. Однак підготовка наукової праці є яскравим зразком сумління і творчості випускника Київського університету, показником наслідків досягнень документальної школи В.Антоновича. Він вивчає історію внутрішнього устрою України на підставі аналізу документів Барського староства. Зимом і літом 1892р. опрацьовує матеріали й архіви на Поділлі, в Москві (Литовську метрику), архіви Міністерства правосуддя і Міністерства закордонних справ. З цього ж року займає посаду стипендіата університету з підготовки до професури по кафедрі руської історії. Наслідком дослідження стала підготовка ним спеціальної, з дуже слабо вивченої проблеми, суспільно-політичної історії Поділля XVI- XУІІст. Навички архівної праці, опрацювати сотень актових книг, документальних джерел віддали свої послуги досліднику значно пізніше і сторицею¹⁵.

До цього часу молодий вчений, долаючи попередні романтичні впливи, на підставі збільшення уваги до історичних джерел, досвіду вітчизняної і європейської історичної науки, виробив свій методологічний і історичний інструментарій, загальний метод аналізу, який багатьма дослідниками кваліфікується як позитивістський.

З 1894 р. і майже до початку Першої світової війни М.Грушевський широко розгорнув самостійну і колективну наукову працю. Сприятливим полігоном для випробування його схем і конструкцій стає студентська аудиторія, на якій він ніби опрацьовує свої гіпотези і твердження, наукові погляд и на український історичний процес. Викладаючи історію України, згадував І.Крип'якевич, він її починав від найдавніших часів історичного життя на наших землях і доводив до останніх століть. Українська молодь

- вперше слухала наукові лекції, в яких молодий професор крок за

кроком висвітлює сторінки рідної історії. Талановитий учень М.Грушевського наголошує, що він повідшукував багато невідомих досі джерел до давньої нашої історії, звертав увагу на літописи арабські та перські, ознайомлював слухачів із маловідомими документами, спростовував помилки та хибні погляди давніх істориків¹⁴.

Найціннішим, на думку

І.Крип'якевича, у лекціях М.Грушевського було те, що “всі події він оцінював із українського становища, що старався все в'яснити розвиток нашого народу від найдавніших часів, що вмів усе піднести світлі хвилини

•в минулому України”⁷.З особливою любов'ю та співчуттям він стежив за розвитком народної маси, все дошукувався причин її занепаду, вказуючи на силу і вічну живучість народу.

В лекціях М. Грушевський значну увагу приділяє питанням історіографії, глибоко і змістовно розкриває погляди російських і польських істориків на історію України, наголошує на тому, що проти необ'єктивних їх тверджень вже давно виступали українські дослідники перед ним. Однак він здійснює це найбільш широко і науково. Вік за віком викладаючи історію України доводить, неспроможність поглядів представників російської і польської історіографії. Молодші вчений має відвагу охопили науковим поглядом ціле минуле України.

Звернення до джерел та традицій української історичної думки, мислення суто історичними категоріями, наближення явищ минулих епох, їх осучаснення і моделювання під час лекційних занять послуговують галицькому професору немовби складною конструкцією майбутнього багатотомного видання. Викладаючи переважно політичну історію в своїх курсах, він пізніше наповнює свою конструкцію історією культури, економічного життя, релігійних відносин та ін.

І.Крип'якевич вказує, що лекційний курс відповідає в першому томі главам 3, 5, 6, і першому екскурсу, у другому - главам 1 - 3, третьому - главам 2-3, цілому четвертому тому, потім наступала історія козаччини до знесення автономії України, а глави 1 - 2, 4 і другий екскурс тому першого, глави 4-7 другого тому, глави 3 і 4 третього і томи п'ятий, шостий зовсім, або майже зовсім не входили туди, а й те, що потім увійшло в історію, увійшло в далеко повнішій і детальнішій формі¹⁸.

Одночасно з лекційним курсом, що читався протягом 1894-97 рр., М.Грушевський вів спецкурси: "Великий рух народів", "Боротьба за Галичину і Волинь в XIV ст.", "Історія Східної Європи у XVII ст.", "Історія Русі XVII -XVIII ст.", "Історичні вправи". У них, на засадах своїх принципів методології, викладених у інавгураційній промові, виголошеній 30 вересня 1894 р., він розглядає процес розвитку українського народу, як розгортання окремого історичного полотна.

Настав час реалізувати мрію про написання синтетичної історії України, яка захопила його ще з студентської лави, не полишала сповнену творчої енергії молоду і талановиту особу. Вже сформульована схема історії України-Русі, трансформована у багатовимірну концепцію-модель, визначені критерії розгляду історичного процесу, основні проблеми науково обгрунтовані.

Так і відчувається, як серпиевим днем енергійна рука історика заповнює рухливим почерком ліву половину аркуша. Рясно лягають рядки на цупкий папір, що незабаром буде доставлений в друкарню, де кваліфікований майстер - нащадок перших друкарів - залишить на них

, сліди своєї праці. І цей перший дотик робочих рук надихатиме вченого на створення нових томів... Не одні руки і не один раз доторкнуться до цього скарбу української історії, багато думок і тверджень, прихильних і зневажливих, викажуть про нього. Ще не раз увага істориків розгубиться серед наукових і псевдонаукових суперечок і полеміки різних часів і захоплена буде складанням взаємних жалів та оскаржень, послабляючи свою силу супроти чужих і нейтральних чинників. У світлі цього стане для нас цілком зрозумілим і справжній характер священого гасла Грушевського: “Увбхте истину, и истина освободитъ Вы !...” як неминучого супутника знань в поході до забезпечення кращого майбутнього своєму народу.

Тривкий інтерес до “Історії України-Руси” М.Грушевського не є випадковим. Він випливає із зачарованості томами твору, рядки яких дихають розбудженим духом, сумлінням, совістю, громадською мужністю, гордістю за таке нелегке, але своє минуле. Та ще важливішим є внутрішній діалог, на рівні наукового методу, який веде славетний вчений, вводячи нас у зміст історичного розвою, історіографії цілих блоків питань, зірким оком окидаючи минуле українського народу. А паралельно розвивається цілісна історіографічна думка, що зливається з струменем об'єктивно існуючих джерел і літератури, осяяних проникливим поглядом на них та на всю історію народу. В цьому проявляється діалектика його наукової творчості: наслідування багатого досвіду попередників, його критичне сприйняття і власний концептуальний підхід та інтерпретація конкретно- документального матеріалу.

Для розуміння історіографічних засад наукового доробку вченого дуже важливим є його зауваження про намір спочатку написати книжку більш , популярну, доступну для широких кіл української громадськості. Але, осягнувши сучасний стан історичної науки, він змінює свій намір і вирішує приступити до написати строго наукового курсу, “що міг би вводиш в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії”⁹, Серпневого дня 1898 року, у Грушівському хуторі пишучи перший том монументального видання, вчений зазначає факт відсутності в хронологічній послідовності дослідженої історії України. У передмові він констатує, що “досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-русського народу, що обіймала-б весь час його історичного існування”²⁰. Окинувши оком величезну підготовчу працю, М.Грушевський бачить її здобутки і недоліки. У вступній главі він подає загальний план капітальної праці, підкреслюючи залежність виходу подальших томів

від обставин своєї роботи. “Принаймні близькі томи надіюсь я дати в короткім часі”²¹.

Свою історію М.Грушевський намагається зробити більш доступною для широкої аудиторії. З цією метою наукові положення і твердження, спеціальну термінологію, складні теоретичні питання виносить у нотки, подає наприкінці томів, залишаючи під текстом чисто іструктивні, інформативні пояснення. На останні сторінки першого тому історик виніс розгляд і обговорення двох важливих наукових проблем: найдавніших літописів і норманської теорії початку Русі. Подібна структурно-комбінаційна побудова матеріалу цього і наступних томів була розрахована для зручності українського читача, який міг, за порадою дослідника, скористатися допомогою його “Виїмок з жерел до історії України-Руси” (1895). Зібрані в них головні тексти з чужих джерел разом з виправленими помилками одночасно значно доповнювали зміст розглянутих в томах історичних проблем і служили ефективним засобом правильного тлумачення українського історичного процесу.

Таким чином дослідник створив досконалий методологічний і методично забезпечений механізм проникнення читача в глибинні шари своєї історичної думки щодо українського історичного життя на базі новітніх наукових даних та джерел.

Вже перші сторінки “Історії України-Руси”, перевидані томи свідчать про ревізію, оновлення та поповнення новими історичними свідченнями і найновішими даними змісту праці. На це вказують зміни, пов’язані з переміщенням матеріалу з приміток після тексту в нотки під текстом, влучення мап, що перейшли до популярного видання скороченого підручника української історії. Автор уважно слідкує за новітньою літературою, яку максимально використовує, опускаючи менш важливу давнішу літературу, обмежений, хоч і збільшеним, форматом кожної книги. Останнє також покрило значною мірою їх розширення так, що число сторінок першого тому “...зросло досить незначно в порівняно з збільшенням змісту”²². У виданні 1912 р. історик також пояснює нерівномірність у використанні новітньої літератури: “Перші глави друковано 1910 р. там часом, як в останніх я міг скористати із наукових появ 1911 р.”^a.

Автор з самого початку наголошує на найважливішій моменті, пов’язаному з виходом першого тому, - столітті національного відродження, вигукуючи: “нехай він буде йому привітом!”. Окинувши зором весь історичний процес, він зразу ж застерігає читача, що представляє його переважно невеселим викладом. Однак, як реаліст і

людина, що вірить у краще майбутнє свого народу, М.Грушевський звертається до громадськості, що мала віру в себе, закликаючи від важно подивитися на неприкрашену правду свого минулого, “щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу”³⁴. Як правильно підмітив академік О.Пріцак, високий пафос звіщати істину М.Грушевський перейняв у духовних попередників, М.Костомарова та кирило-мефодіївців, який в свою чергу бере початок від французьких філософів-просвітителів. “Своє завдання, як історика свого народу, - наголошує О.Пріцак, - він розумів дуже широко, і його сумлінно і талановито виконав”²⁵.

З історіографічного погляду найважливішими є провідні ідеї дослідів М.Грушевського. А саме - твердження історика про те, що соціальний і культурний процес становить провідну нитку, яка веде крізь різні стадії політичного життя, його піднесення і упадку, та зв'язує в одну цілість історію українського життя, незважаючи на пертурбації та навіть катастрофи, які приходилося йому пережити²⁶.

До часу написання “Історії України-Руси” існувала стійка історіографічна традиція, пов'язана із незадовільним станом висвітлення національної історії. Замість означеного ним вище методу історичного дослідження, на думку галицького професора, робилося навпаки: “слідячи історію політичних організацій, пришивано кусні історії українського народу до історії державного життя польського, чи великоросійського народу, і вона розпадала ся на ряд розірваних, позбавлених всякої тяглості і зв'язи епізодів”²⁷. Такий підхід він вважає хибним і безплідним та пропонує новаційний для свого часу методологічний шлях, який розставляє все на своє місце в історії України-Руси, Він вперше вводить термін “тяглість” як безперервну лінію розвитку українського історичного процесу. Вчений також ще раз наголошує, що історія українського життя стає цілісною і органічною тоді, “коли в основу дослідів кладеться соціальний і культурний процес, де тяглість (підкреслено нами - В.Г.) не переривала ся ніколи, де хоч би й найрізкіші зміни налягали на стару, трітку основу, яка тільки по волі змінюлася під її впливами”²⁸. За М.Грушевським, соціальний і культурний процес визначає нам провідну дорогу від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних, наскільки вони починають піддаватися досліді, слідженню їх еволюції²⁹.

Спираючись на результати праці провідних історичних шкіл і

напрянків у європейській історіографії, М.Грушевський також пориває з традиційним поглядом на початок історії, котрий пов'язувався, як ¹ правило, з писемними джерельними пам'ятками. У першому томі "Історії України-Руси" він визначає: "До недавніх часів історія народів починалася першими історичними письменними звістками про них. Тепер дві молоді науки - археологія з антропологією й порівняне язикознавство розширили науковий обрій далеко поза ці границі"³⁰. У наступному виданні першого тому вже 1913 року вчений пише: "Тепер молоді науки - передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняльною соціологією, з одного боку, й порівняне язикознавство (гльотіка) та фольклор з другого, розширили науковий обрій далеко поза границі письменних звісток"³¹. Порівнюючи ці два вислови М.Грушевського, не важко помітити розширення меж наукового дослідження (введення в методологічний науковий апарат археологічної етнології та порівняльної соціології). Він також вказує на молодість цих наук, де відкривається більше перспектив, ніж заповнюються вони якимось вповні позитивним змістом. Цінними є зауваження вченого стосовно розвитку цих наук. Він наголошує на тому, що всі ці науки перебували у стані початкового розвитку і дуже нелегко, не впадаючи ані в надмірний скептицизм, ані в легковірність, вибрати з них те, що повинно бути введено в історію українського (чи якого іншого) народу для висвітлення її початків. :

Далі вчений аналізує стан цих дисциплін. "Гльотіка наприклад, - вказує він, - на пункті методу далеко не сказала ще останнього слова, і в певних точках її розслідів можливі великі сумніви"⁵². Характеризуючи стан антропології та археології, особливо Східної Європи, М.Грушевський оцінює їх як такі, що перебувають у стадії збирання матеріалу, і археологічні пошуки часто ведуться ненауково, тому і користатися ним треба обережно, адже кожна більша знахідка вносить значні переміни в суму існуючих відомостей. Історик вказує також і на проблему несталої термінології згаданих дисциплін та слабку розробку їх методів наукового дослідження. "...Серед археологів і антропологів, - підкреслює він, - нерідко можна стрінути дуже зневажливе помітування висновками гльотіки- заперечується сама можливість добути якісь користі результату сею дорогою, і з другого боку подібні ж скептичні погляди на висновки антропологів і археологів можна стрінути серед язикознавців"³³.

Найважливіші зауваження М.Грушевський подає стосовно методів

обробки, інтерпретації та студіювання матеріалів зазначених вище дисциплін. Вказуючи на безплідність шляху сходження мовознавців і археологів з дороги строго методичного дослідження, що розводить ці дисципліни у протилежні напрямки, він закликає науковців підходити дуже прискіпливо до себе. І в своїх спостереженнях бути обережними і методично виваженими. М.Грушевський ясно бачить і ефективні шляхи розвитку цих наук. “Вихідна точка перших, -наголошує він, - культурна еволюція певного народу, виражена в його язиці: вихідна точка других -

культурна історія певної території, втілена в матеріальних останках її культури. Ідучи кожний своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони часто можуть дати руку й допомогти одні одним своїми спостереженнями”³⁴. На думку дослідника, для цього потрібна наукова обережність і широта вивчення питань, і, незважаючи на труднощі, історик не може ігнорувати здобутки цих дисциплін, особливо коли студіює “дуже темні й інакше зовсім неприступні питання в історії народу чи його території”³³.

Глибоко знаючи український історичний процес, М.Грушевський відрізняє в історії різні структурні рівні і чітко кваліфікує її суміжні галузі, у даному разі внесок археології в культурну історію української території, незважаючи на її початковий стан. Він відмічає: “Вона малює перед нами ту спадщину, яку дістали українські племена при своїм розселенню, і ту культурну сферу, в яку ввійшли сі племена з своїм розселенцем”³⁵. Вчений мав повне право так стверджувати, бо був першокласним знавцем цієї галузі історичної науки.

З поля археології увагу привертає збірник курсу лекцій, присвячений давній історії України, який він читав у зимову сесію 1894-1895 рр.³⁷. В рамках історично-філософської секції НТШ у своїх рефератах і розвідках він систематично обговорює питання, пов’язані з археологічними знахідками, насамперед у Галичині. Такими були предмети, знайдені на передісторичнім цвятищі в Чехах Бродівського повіту, окрема розвідка про Звенигород Бібрецького повіту і статті “Срібні знахідки в Молотові Бібрецького повіту”, “Печатка св. Константина з-під Самбора”, “Мечі, знайдені в Комарниках Турчанського повіту”, “Три печатки з околиць Галича з грецькими написами” , “Ковтки т.зв. київського типу в сучасних кавказців” та ін.³⁸.

Протягом другої половини 90-х років XIX- на початку XX ст. з-під пера М.Грушевського з’явилися 41 стаття, близько тридцяти рецензій, оцінок і бібліографічних оглядів на археологічні і історико-археологічні теми³⁹. Серед них: “Новини археологічні” (1894), “Дальші розкопки в с.Чехах” (1895), “Похоронне поле в Чехах” (1895), “До Болохівщини: Губинське городище” (1896), “Молотівське срібло” (1897), “Печатка м.Константина з Звенигорода” (1898), “Das Gräberfeld von Cechy [Bez. Brody, Caizien]” (1899), “Der Silberfund von Moütiv” (1899), “Ein Bleisiegel aus Stupnica bei Sambirin Calizien” (1899), “Zvenyhorod bei Zemberg [Bez Bibrka]” (1899) “Звенигород Галицький”. (1899), “Молотівське срібло” (1899), “Печатка , Ступниці під Самбором”

(1899), “Бронзові мечі з Турецького повіту” (Галичина) (1900), “Печатка з околиць Галича” (1900), “Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в студіях східної Європи” (1904),-“Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках мізінського селища” (1928).

М.Грушевський не обминув своєю увагою у першому томі “Історії України-Руси” і гльотику, ствердивши її значення для культурної історії нашого народу в доісторичні часи, яка “...помагає вияснити культурну фізіономію українських племен в період розселення”⁴⁰. Важливими є також зауваження вченого стосовно значення таких наукових дисциплін, як антропология, порівняльна соціология та фольклор. Зокрема, він зазначає: “Антропология відкриває перед нами фізичну еволюцію, покрити покровом культурної одності. Порівняльна соціология і фольклор відкривають багаті перспективи духовної і соціальної еволюції, що поронили свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту”^{41,4}

У загальному проспекті історії українського народу чільне місце займає характеристика вченим хронологічних меж її існування, визначення етапів і періодів.

Початок історичних часів українського народу М.Грушевський називає порогом і визначає як IV вік по Христу, коли започатковуються знання про нього. Про ще раніші часи нашого народу, на думку вченого, можна говорити тільки як про частину слов'янської групи: його життя не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків передісторичного буття.

Далі М.Грушевський стисло, але майстерно характеризує чинники, що дають з даного питання історичній науці мовознавство та археология. Він вказує: “Порівняне язикознавство - слідить їх по язиковому запасу, а пізніший історичні й археологічні дані помагають контролювати його виводи і доповнюють в цілім ряді пунктів. Сим питанням присвячена перша половина сього першого тому”⁴².

Торкаючись питання розселення племен, які він називає українсько - руськими, на своїй нинішній території, М.Грушевський відмічає, що воно припадає якраз на початки його історичного життя і зауважує, що століття безпосередньо “по сім розселенню” приготавляють організацію Руської держави і це служить головним змістом першого періоду історичного життя українського народу; Не називаючи умов і чинники, що привели до організації держави, він відмічає роль київської династії й дружини у сполученні, хоч і не на довгий час, в одно політичне тіло усіх

частин нашого народу.- Ця політична єдність відбилась на його культурі й суспільному житті загальними прикметами.

Серед останніх він на перше місце висуває духовніш чинник, запровадження християнства, яке протягом довгих віків, переходячи помалу в народні маси, впливало на народне життя. За Грушевським, багатовартісне значення мали разом з християнством принесені тісні зв'язки з візантійським культурним світом і поширення київського права й суспільно-політичного устрою.

Вчений, будучи позитивістом, аргументовано характеризує суспільно-економічну еволюцію цієї доби. Вона, на його думку, полягала у двоїстості громади і дружини, створенні купецько-боярської капіталістично-земельної верстви, сильному розвитку і пізніше занепаду торгівлі, промислу і т.ін. Цій добі М.Грушевський присвячує другу половину першого, а також другий і третій томи історії України-Руси.

В історичному світогляді дослідника чітко простежується лінія, яка відбиває його уявлення про перший і другий періоди української історії. Останній він характеризує як “переходовий період нашої історії”⁴⁵, що відкривається середніми десятиліттями XIV віку.

Як і в попередній характеристиці наголошуючи вже, що тепер українські землі входять у склад двох сусідніх держав - Литовського князівства і Королівства Польського, - на перше місце він висуває культурну сферу, де перевагу бере західний вплив над візантійським. На друге - економічну, де все швидким темпом іде утворення привілейованої вищої верстви і повне економічне і правове поневолення нею народної маси. М.Грушевський також підкреслює відрив привілейованої верстви від народної маси як культурно, так і національно.

Окреслюючи форми суспільного побуту і культурного життя, що були вироблені століттями самостійного політичного життя, історик вказує, що вони підпадали різним перемінам під впливом польського і перейнятого ним римського і німецького права. Показує їх трансформацію частково шляхом витіснення, опускання в нижчі верстви, в сферу етнографічного селянського побуту, звичасвого права, відходу назад перед новим поняттям і формами, як явищами вищого привілейованого порядку. Звертаючись до історії народних мас, М.Грушевський наголошує на існуванні антагонізму між ними, урядовою і привілейованою меншістю, початки котрого вже існували в попередні час і загострилися тепер національною і релігійною ворожнечею.

. Подальша характеристика другого, перехідного періоду української історії у М.Грушевського пов'язана з наголошуванням розгортання

народного руху. Зокрема, він вказує, що “розбудження відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті, повної економічної руїни та поневолення, проявляється зпершу культурно-релігійним пані опальним рухом, але він відкриває дорогу ; конфліктові політичному, оружному, що й розпочинається завдяки колонізаційним обставинам східно-полудневої України, на Подніпровю з кінцем XVI в. Оглядові сих переходових, литовсько-польських часів присвячені томи IV, V, VI нашої “ Історії”⁴⁴. Таким чином, трьома томами охоплювався другий період українського історичного процесу.

Історія народної боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм для його повалення й зреформувати суспільних відносин відповідно народним ідеалам справедливості, на думку М.Грушевського, складає зміст третього періоду історичного процесу в Україні⁴⁵. Вірний своєму методу, вчений стисло характеризує цей період, нагошуючи на головних підвалинах історичного буття українського народу. Тут вже в центрі уваги М.Грушевського - суспільно-політична боротьба, яка, поєднуючись з релігійною і національною, охоплює надзвичайно широке коло інтересів і розворушує зверху донизу всі суспільні верстви. Аrenoю боротьби стає східна Україна. У суспільно-економічному та політичному устрої відбувається перебудова, яка рідко спостерігається в історії.

Історик, вдавшись до художнього слова, відмічає, що на руїнах скасованого шаблею козацькою польсько-шляхетського класового , устрою робиться грандіозна спроба відбудови нового соціального і політичного устрою. Особливо він наголошує на тому, що національне і релігійне почуття доходять до небувалого напруження. Використовуючи позитивістській підхід, М.Грушевський як закон реакції сприймає прискорений темп культурно-суспільної еволюції, який відбувається в західній Україні.

В своєму розпорядженні маючи величезну кількість фактологічного матеріалу, який охоплював собою цей період історії України, вчений все ж таки відокремлює в ньому головний підсумок, пов'язаний з тим, що боротьба була кінець кінцем програна і в східній Україні. Він пише: . "Розмах народньої енергії упадає, знесилений стрічею з непереможеними перешкодами. Крізь слабку основу нового суспільно-політичного ладу пробивають ся нестримно старі течії класового устрою і литовсько- польського права та розбивають і руйнують підстави нового ладу”⁴⁶. Як патріот України і професійний

науковець, М.Грушевський промовляє правдою історії, відзначаючи, що останні відгомони могутнього руху, політичного і національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповнюючи загальний образ занепаду. Тому цій недовгій, але дуже важливій добі найвищої активності українського народу, його широких мас, цій, як вказує він, великій трагедії українського життя, не позбавленої своєї величі і краси» навіть в своїм сумнів підсумку - мають бути присвячені томи I, VII, VIII, IX, може і X⁴⁷.

Далі слідує дуже важливе методологічне зауваження вченого щодо вживання, як він пише, “старої історіософічної термінології”⁴⁸ для окреслення всього багатства українського життя, а саме таких визначень, як теза, антитеза і синтеза для означення старої, княжої новішої доби і століття (XIX) українського відродження.

Характеристика XIX ст. у М.Грушевського пов’язана з відновленням народних змагань, які прояснюються в світлі поступових європейських ідей та присвоюються новою інтелігенцією, що з’являється на новому ґрунті під їх впливом. Культури елементи з’єднуються з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурхливого періоду, і на місце збройної боротьби приходять культурні змагання за досягнення ідеалів, що зв’язують в один організм народні маси з цією новою інтелігенцією. Саме добою українського національного відродження М.Грушевський вважає за потрібне закінчити історію України-Руси.

Своєрідність історіографічної рефлексії вченого стосовно загальної картини історичного процесу очевидна. Вона проявляється у тому безперечному факті, що, приступаючи до втілення в життя своєї заповітної мрії - дати світовій історичній науці цільний окрес історії України-Руси, М.Грушевський чітко і послідовно у найдрібніших деталях та подробицях представляє її образ від доісторичних глибин до століття національного відродження включно. Ним в найдрібніших деталях розроблений стрункий план-конструкція макету української історії. В уяві видатного історика ясно відбивається композиція побудови і викладу матеріалу з скрупульозним окресленням плану і змісту кожного тому, де назвам численних заголовків відводилася відповідна сторінка. Зміст кожного тому має вказівки на розділи, підрозділи, примітки та екскурси, джерельний матеріал, пояснення скорочених цитат, покажчик імен та ін., а . також містить авторський перегляд томів "Історії України-Руси". У тексті під рядками у виносках також зосереджуються історіографічні екскурси вченого у наукові гіпотези і твердження стосовно різноманітних питань вітчизняної історії.

Комбінуючись з основним текстом, вони дають широку панораму розробки на той час наукових проблем і вражають обізнаністю історика з найновішою літературою, де стверджувалися сучасні погляди на них. При цьому дослідник не просто перелічує означені питання, а сірого їх систематизує і, нарешті, відбирає найбільш достовірні теорії і наукові твердження, приводячи вказівки на джерела та літературу.

Характерною рисою історіографічних екскурсів та етюдів М.Грушевського є надзвичайна наукова дбайливість у висвітленні різноманітних проблем. Так, коли мова йде про первісну людину, вчений підкреслює, що це питання останніми роками дебатовалося з небувалим завзяттям, з великим накладом наукової енергії, і теорія третичної людини здобула собі багато прихильників^{4*}. Але критична оцінка доказового матеріалу спонукала його висловити ряд сумнівів. В результаті, підсумовує вчений, культура третичної людини залишається гіпотезою, як і чверть віку тому, і без сумніву задокументованою залишається лише культура ділювіальної людини, особливо з льодової доби⁵⁰. З величезної кількості літератури історик наводить десять назв найновіших книг іноземних авторів, що вийшли протягом 1905-07 рр.

Часто авторські історіографічні екскурси перевершують основний текст, як це видно, наприклад, з першого тому “Історії України-Руси” (сторінки 28,30-31,42-43,46-48,58-59,72,107, 109,128, 136,163,173-175, 186, 194-197, 203, 210, 216-217, 245-247, 271, 282, 284, 316, 318, 331, 354- 355, 367, 392,431, 433,439,449, 457,469-470, 489, 500, 519). Для повноти опису історичних подій М.Грушевський посилається не тільки на писемні, але й усні відомості, а також звістки й інформаційні матеріали, хронологічні обчислення та ін. Він приводить реєстр київських князів, генеалогічні таблиці руських князів, династії Романа, князів литовських, пояснення до них, як і до відповідних мап.

У розділі, присвяченому початкам людського життя, слідам палеолітичної культури, похоронним обрядам неолітичної доби, культурі глиняних мазанок, глиняних будівель, антропологічному типу, початкам металічної і взагалі бронзовій культурі на Україні та ін. М.Грушевський виступає не тільки як знавець археології, а й антропології, який широко використовує введений у науковий обіг матеріал. Одночасно він проявляє обережність у висновках, коли мова йде про тогочасний стан антропологічних досліджень та перші наукові спостереження.

Торкаючись справи етнографічної приналежності наших пращурів, вчений ставить питання: в яких відносинах описані ним зміни культури і

різні форми її були до тих етнографічних груп, що перебували колись на ній території?; чи були ці зміни у якомусь зв'язку з рухами, міграціями тих давніх жителів і в яких культурних формах в цьому археологічному матеріалі проявили себе представники слов'янської і особливо східнослов'янської людності, предки теперішньої колонізації? Відомо, що на ці питання шукають відповіді і сучасні дослідники. Якими ж є міркування самого видатного історика щодо них?

На думку М.Грушевського, археологія сама не може дати відповіді на ці питання, тому є необхідність звернутися до інших дисциплін. Історія може дати тільки дуже неповні відповіді, бо не проникає далеко в глибину цих країв і їх минувшини. Тому перш ніж звертатися до історичних відомостей, необхідно ужити інші джерела і передусім порівняльного мовознавства, що береться до розв'язання цих питань з своєї сторони і своїми засобами. "Спробуємо вяснити ці питання, - пише вчений, - опираючись на студіюванням язиків, що не тільки уставляє відносини тих язиків і їх споріднянне, але й старається вяснити рівень культури даних народів, їх культурні відносини і взагалі ставить собі задачі з кругу історії культури їх"⁵¹. Таким чином, історик використовує різні підходи до з'ясування поставлених питань. Він також не забуває нижче вказати на те, що "...як то часто буває і лінгвістика з далеко більшою легкістю давала відповіді на такі питання на перших кроках розвою, ніж пізніше, коли поставлені були більші вимагання що до методів сього студіювання"⁵².

М.Грушевський виступає як послідовний методолог, коли розглядає спроби лінгвістичного висвітлення питання правітчини індоєвропейських народів. Вчений не тільки наводить літературу та вказує, коли увійшли у науковий обіг назви "індоєвропейське плем'я", "арійські народи" але й застерігає від їх непевного вживання. Він також окреслює наявність певних поглядів на питання індоєвропейського племені (назване також індогерманським або арійським), в склад якого входили предки чи асимілятори сучасних слов'янських народів, перед своїм розкладом на поодинокі галузі і групи. "Таким виводом, * відмічає автор, - дуже улекшувалось орієнтування в археологічному матеріалі: признавалось за певне, що кождий індоєвропейський нарід, прийшов в Європу з металічною культурою, значить кольонізація чи то палеолітична чи неолітична була не індоєвропейська, а старша, і треба було тільки в залізній культурі відшукувати культуру того чи иншого індоєвропейського народу"⁵³.

Розвиваючи цей сюжет, М.Грушевський зауважує, що проти таких висновків виступили вчені з цілим рядом закидів і поправок. Найбільш суперечним питанням стала проблема праявччини індоевропейських народів.

: Як історіограф, він відмічає, що, починаючи з кінця 50-х років XIX ст. і до сучасного йому часу, цілий ряд вчених виступив проти азійської теорії, переносючи індоевропейську праявччину в Європу та розміщуючи її на різних територіях останньої, і тепер європейська теорія рішуче переважає. Свої погляди на цю проблему історик розвиває і далі, на що вказує приведена ним література у другому виданні першого тому “Історії України-Руси”.

Підсумовуючи розгляд цього питання, М. Грушевський зауважує, що якби культурно-історичні дослідження мовознавців могли дати певні вказівки щодо вихідної точки індоевропейської колонізації, її розвитку і того культурного стану, в якому вона проходила, то це б багато в чому допомогло нам в орієнтації у справі передісторичного заселення нашої вітчизни і початків слов'янської колонізації. Досі маємо тільки правдоподібності. З цього слідує, що автор, відмовляючись від категоричності, ставиться дуже обережно до наукових знань з цього питання і тільки правдоподібними вважає висновки, прийняті рядом вчених стосовно того, що старим осередком індоевропейських племен була східна Європа і їх поділ почався ще у неолітичні часи. В такому ж дусі вчений аналізує питання індоевропейського розселення, типів раси та ін.

Історик вважає, що при тому стані відомостей ні археологія з антропологією, з одного боку, ні лінгвістика з другого, ні разом в ... сполученні не можуть розв'язати з повною рішучістю проблем індоевропейської старовини, не дають цілком повних вказівок для етнічної орієнтації у археологічних матеріалах. В таких обставинах триматися якоїсь антропологічної прикмети, наприклад, довгоголовості (таким способом була утворена теорія германсько-індоевропейської праявччини, а германців названо безпосередніми спадкоємцями і нащадками індоевропейської культури - В.Г.), і взяти її за етнографічну прикмету індоевропейців, прийняти певні культурні прикмети, певний похоронний обряд і зв'язати з поняттям індоевропейської праявччини, відтворювати образ індоевропейського розселення, на думку М.Грушевського, було б з методичного становища повною довільністю. З цього слідує, що професор не тільки не пішов слідом за німецькими вченими, які потрапили в тон певній частині громадськості, а сама теорія

здобуває чимало ' прихильників, але вважає її з наукового погляду цілком фантастичною." Замість неї М.Грушевський пропонує комбінований історично- лінгвістичний метод для орієнтації в передісторичній етнографії нашої • території з уживанням саме історичних відомостей. Перекоаний в тому, що цей шлях є нелегкий, він ставить питання: як скомбінувати їх із фактами археології, антропології й лінгвістики, які здатні вияснити нам набагато більше і кинути світло в значно давніші часи, ширші простори, куди зовсім,; або майже зовсім не сягає історична традиція. Автор перекоаний в тому, - що цією дорогою належить йти у висвітленні етнографічних віднощів нашої території - в етнографічній орієнтації серед її культурного матеріалу.

Сучасний історик М.Бондарівський, досліджуючи археологічні зацікавлення М.Грушевського, правильно зауважує, що *в них* з початком 1900-х років вчений все більше звертається до етнографії та етнології. Такі зміни в наукових інтересах видатного історика він пов'язує з усе частішим спілкуванням і співпрацею з Зеноном Кузелею та Федором Вовком⁵⁴. На наш погляд зазначений факт вказує також на розширення палітри наукового дослідження українського вченого, що проявляється у його зацікавленості теоретичними питаннями, пов'язаними з співвідношенням археології з конкретними етнографічними групами. Такими є його розвідки для "Сборника статей по славяноведению", а також "Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи", "Спирні питання староруської етнографії" і методологічно-концептуальна стаття "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства" (1904).

Під таким кутом зору М.Грушевським у першому томі "Історії України-Руси" розглянуті найдавніший поділ індоєвропейських племен, питання слов'янсько-литовської спільності, її територія, окреслені західні і східні кордони України. Окреме місце в першому томі відведено історіографічній характеристиці різних теорій про праслов'янську територію. Проявляючи велику незалежність суджень, для праслов'янської території він відводить простір від Карпатського підгір'я - Алаунської (Волдайської) височини, краї верхнього і середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейну - спірні) та краї між Вислою та Німаном аж до моря (оскільки вони не були зайняті готськими й литовськими осадами). За твердженнями М.Грушевського, таке означення праслов'янської території в головному (з різними другорядними відмінами) досить прийнятне в науці і дійсно спирається на цілу суму відомостей і має

найбільшу правдоподібність. Він зовсім розходиться історичною традицією, представленою автором вступних глав “Повісті временних літ”. Для останнього вихідною точкою слов’янської колонізації було середнє й нижнє Подунав’є і слов’янське розселення у нього йшло на північ, північний схід і схід.

Аргументуючи свою точку зору, історик наголошує на тому, що ця традиція противиться всій сумі відомостей про слов’янську⁷ колонізацію і “се невдала гіпотеза київського книжника”⁵⁵. Подаючи історію цього питання, він відмічає, що скомбінувалася вона в тих часах, коли пам’ять про слов’янську міграцію вже затерлася; піддали її різні факти - як згадки народної поезії про Дунай, біблійне оповідання про загальне розселення народів з полудам, а головне, мабуть, навіяли її свіжі факти витискання

Руси з середнього і нижнього Подунав'я в X-XI ст. Навіть в народних переказах вона, очевидно, не мала ніякої основи і не може мати ніякого значення для історії слов'янської міграції.

Не міг обійти своєю увагою М.Грушевський і найновішу теорію - популярну головним чином у російській історіографії, - яка слов'янську правітчину вміщувала на Прикарпатті, в Галичині й сусідніх частинах Волині. Він вказує на її слабку аргументованість, коли головною і єдиною підставою, бо на той час ніхто докладніше обґрунтувати її не намагався, послужило зауваження про те, що найбільшу чистоту слов'янських елементів в "хорографії" показує територія на полудень від Прип'яті й на захід від Дніпра, особливо Волинь і Галичина. Такий погляд демонстрували цілий ряд дослідників і особливо В.Ключевський у першому томі "Курса русской истории". Останній був найбільш авторитетніш представником цієї теорії.

Заперечення М.Грушевського зводилося до того, що "хорографічні" помічення не давали підстави обмежитися західною, прикарпатською частиною. Також не було ніяких підстав виключати придніпровські краї із "хорографічного" становища, вповні слов'янські. За його переконанням, сліди неслов'янської колонізації на північ від Прип'яті і на схід від Дніпра не мали права переносити в часи праслов'янські та виключати ці землі з слов'янської прабатьківщини, так як в цих неслов'янських елементах могли відбитися переміни з часів слов'янського розселення. Не було також причин абсолютно виключати й Прикарпаття. Але класти во главу угла слов'янської правітчини саме прикарпатський край, вважає вчений, надзвичайно важко, з огляду на те, що тут були ясні сліди іншої колонізації в ближньому сусідстві - гірські карпатські краї займали племена, безумовно, неслов'янські, "тракийські правдоподібно", про які йде мова у третій главі першого тому. М.Грушевський також наводить цілу низку інших фактів, які робили "для Прикарпаття ролю слав'янської правітчини майже неможливою"⁵⁶. Наведений вище історіографічний сюжет з оглядом різних теорій, послуговував для автора ілюстрацією того, "як трудно пересувати сю правітчину куди-небудь з тої просторони, яку ми визначили для неї. Історик не вважає за потрібне зупинятися на різних зовсім ненаукових і фантастичних поглядах, що розширювали слов'янську територію в різних теоріях. Підставою для них служила тотожність імен. Засоби ж підтвердити ці теорії ще ранішого слов'янського розселення на заході і полудневім заході археологічними доказами, як це мало місце, особливо, у чеських вчених, не є переконливими, з огляду на те, що їх підтвердження

ще не мали доказової сили. Вчений наводить літературу, де були розглянуті ці теорії і посилається на найновіші на той час праці, вміщені у Записках Наукового Товариства ім.Т.Шевченка, а також численні студії Ол.Партицького, зведені в його “Старинній історії Галичини” Т.І (1894), Д.Самоквасова - “ИзслеБедованія по історіі русскаго права”, ч.І-ІІ (1896-97), Филевича - “История древней Руси”, Т.І (1896), не забувши відзначити, що їх огляд вміщений у 5-ому і 13-ому томах Записок НТШ.

Приведеш свідчення і подальші сторінки багатотомної праці вказують на те, якою ясністю думки, цільним світоглядом М.Грушевського пронизані складні питання української історії, особливо з найскладнішої проблематики. Їх розгляд ірґується на аналізі давньої, російської, німецької, чеської, польської та найновітнішої літератури, де мова йшла про генеалогічну теорію (яку він вважає схематичною), про лінгвістичні факти як спостереження, що дають можливість прийти до висновків стосовно поодиноких слов’янських груп перед розселенням на правітчині, порядку і напрямку слов’янської мірації.

Авторська думка є строго науковою і критичною, що проглядається в обережності висновків стосовно правітчини східного слов’янства. Саме таким є твердження про положення Української Руси на сучасній мапі Слов’янщини. Вчений розміщує наших предків в полуднево-східній частині праслов’янської території. Доводячи це положення ніби собі та читачеві, історик розмірковує: “Значить, коли ми правильно означили територію слов’янської правітчини, то на оселі племен східно-полудневої частини української групи припадає східно-полуднева частина того праслов’янського осідку, а саме - поріччя середнього Дніпра. Як ціла словенська колонізація йшла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселення мало йти в тих же напрямках» - на захід і полудень. Сей вивід стоїть в повній згоді з фактами слов’янської кольонізації, які розглянемо низше”⁵⁸.

Фабула логічного мислення приводить видатного науковця до більш широкого висновку стосовно ядра української території. “Отже, - наголошує він, - правітчину нашого народу можемо з найбільшою правдо-подібністю вказати в середнім Подніпров’ю, де він міг бути автохтоном в тім значенню, що сидів тут з тих часів, в які ніяка історія не сягає. Такий льогічний вивід дають ті звістки й факти, які ми переглянули”⁵⁹.

Для М.Грушевського є цілком зрозумілим, що незмінною у своїх межах ця праслов’янська чи спеціальна східнослов’янська територія не могла бути . Рух полудневих сусідів-земляків з сатем групи, іранських і тракійських народів на полудневий схід і захід, звільнивши значні

простори в сусідстві праслов'янської території, міг викликати розширення

слов'янської колонізації на полудень. Пізніший рух з Азії, досить помітний по фактах археологічних та історико-етнографічних; “викликавши пертурбації” в степовому поясі, міг викликати зворотній рух тієї праслов'янської колонізації.

Ми навмисно так докладно зупинилися на найбільш складній проблемі - культурної еволюції слов'янської правітчини, щоб показати на якому науково-методологічному ґрунті її розв'язує видатний історик. В такому ж руслі, на базі археологічних, лінгвістичних та історичних джерел, розглядаються ним історичні свідчення періоду дослов'янського розселення, слов'янської колонізації, турецького натиску, питання матеріальної культури в часи розселення і після осідку українських племен.

Звертаючись до історичних звісток про часи дослов'янського розселення, М. Грушевський вказує на ті джерела, що містилися в античній літературі, залишках місцевої епіграфіки. Їх він називає “недогризеним зубом часу”, великою пайкою того, що взагалі знано про життя Східної Європи тих часів. Це - крок історика у напрямку перегляду відомостей саме від часів грецької колонізації, - тим більше, що вона була не тільки джерелом інформації про Східну Європу, але і джерелом, з якого йшло проміння культури в глибину східноєвропейського суходолу⁶⁰. У зв'язку із відомостями про життя грецьких колоній на Чорноморському побережжі він черпає з античної традиції дані про степові простори української території.

Подаючи науковий трактат і не забуваючи про популярність викладу, автор широко залучає до розповіді різноманітні джерела, з яких історіографічно майстерно вилучає масив історичних фактів, демонструючи критичний підхід до давньої літератури, особливо Геродотових оповідань. Він має під рукою ще й інші факти, почерпнуті з праць сучасних йому дослідників. Який би фрагмент праукраїнської історії не брав М.Грушевський, всюди, по можливості, він супроводжує свою розповідь історіографічними зауваженнями, докладними посиланнями на наукові праці і висловлює своє ставлення до спірних наукових проблем, висуває свої гіпотези і застерігає від довірливого ставлення до тих джерел, які в свій час представили науку, а тепер можуть сприйматися невдалими комбінаціями усних переказів, легендарних традицій і їх численних версій. Він обережно користується відомостями античних авторів,

сучасних дослідників при висвітленні історії колонізації, міст-держав кримського узбережжя, Боспорського царства, торгівлі чорноморських колоній, їх впливу на культуру. В такому ж плані М.Грушевський описує історію степової людності, кіммерійців, геродотової Скіфії, скіфських племен, їх побуту, релігії, державного устрою, сусідів скіфів, сарматів, аланів, карпатської людності, їх приналежності, побуту і культури, міграційних течій, готів, гунів, болгарської та аварської орд, їх пересувань. Період міграції турецьких та турецько-фінських орд, від походу гуннів, за Грушевський, є часом розвитку слов'янської колонізації на українській території.

Переходячи до висвітлення її історії, вчений подає спершу загальну характеристику слов'янського розселення, для кращого розуміння спеціально східнослов'янського. М.Грушевський наводить аргументацію Л.Нідерле, який до лінгвістичних і історичних доказів, висловлених раніше, додав ще археологічні аргументи про слов'янський тип могильників в Словаччині⁴. М.Грушевський вважає, що цей археологічний аргумент спирався лишена ще не розгорнуті тези. Він пише: "Археологічний матеріал вказує на розширення певних культурних типів, а не конче народностей, і колії Нідерле на підставі археологічного матеріалу бачить розповсюдження Слов'ян за Карпатами, Гадячек,... хоче доказати, що Слов'ян в II-IV в. по Хр. не було навіть на північному згірю між Вислою і Бугом"⁶¹. Далі він наводить історіографію цього питання, вказуючи на відсутність відомостей про слов'ян на заході і полудні поза межами їх вітчизни до великого розселення. На його думку, досить важко припустити перед нею якийсь більш масовий рух слов'ян на захід і полудень. В такому ж руслі, спираючись на відповідні джерела, він розглядає проблему розселення слов'ян на півночі по Дунаю і за ним, на сході.

Українську колонізацію, вслід за свідченнями Прокопія та Йордана, вчений починає з антів, які розселилися в чорноморських степах - між Дніпром та Доном і на нижньому Дніпрі. Він не тільки констатує цей факт, але й дає йому наукове роз'яснення. Вслід за давніми письменниками, розрізняючи словенів і антів, М.Грушевський наводить різні тлумачення, які походили від вчених, співвідносячи їх із сучасними даними історичної науки про назву і приналежність останніх. У полі зору вченого знаходяться історичні епізоди VI століття, війни і походи, відносини антів з Візантією та

останні відомості про них. В такому ж ключі ним розглядається і історія східнослов'янського розселення в X-XI століттях, характеризуються племена дреговичів, радимичів, вятичів, сіверян, деревлян, уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян, полян та ін.

Пишучи про середнє Придніпров'я - територію розселення полян і сіверян, автор не сумнівається в їх приналежності до українських земель. Він також зупиняється на дискусійному питанні, пов'язаному з тим, чи

стара колонізація середнього Подніпров'я була українська чи великоросійська? Вказуючи, що вже п'ятдесят років як дебетується не питання в науці, він зауважує, що гадки про сильне спустошення Подніпров'я в XIII ст. взагалі спиралися на однібічно вибрані і перебільшені, або попросту непевні звістки. "Таким чином, - наголошує він, - теорія заміни старої по дніпрянської людности якоюсь новою в XIV- XV вв. сама по собі не має підстави"⁶². Як і твердження декотрих її оборонців, які хоч і визнали в них плем'я полудневої групи, але відлучили задніпрянську колонізацію - сіверян і людність Подоння та Азовського узбережжя від вищеназваної групи, зарахувавши до великоруської чи середньоруської групи, що М.Грушевський вважає не більше як останньою поступкою старій теорії⁶³. Загальний його висновок лаконічний: "...нема підстави приймати, що старі осадники Задніпров'я не належали до тієї полудневої групи, з котрої сформувався сучасний український наріччя"⁶⁴.

Не можна відмовити вченому в майстерності аналізу літописів, давньої та новітньої літератури, переважно російських і вітчизняних авторів, присвяченої розселенню уличів, тиверців, історії дулібів, бужан, волинян та хорватському питанню. Останнє пов'язувалось із складною проблемою - західноруською колонізацією взагалі. На ній автор зупиняється досить докладно. Особливо на питаннях племенного імені, західних кордонів, українсько-польського, білоруського, словацького, мадярського і угорського пограниччя, закарпатського українського розселення, як складових більш ширшої проблеми - української колонізації доби великого слов'янського розселення. На думку М.Грушевського, її максимальне розширення однак не було тривким, що пов'язувалося з великими втратами, особливо в столовому поясі.

М. Грушевський на рівні тогочасних знань, досить непевних, які

далеко не з'ясовували найцікавіших питань, пов'язаних з історією хозар, розглядає їх відносини до східнослов'янського розселення. Він не обходить своєю увагою і питання турецького натиску, пересування угрів, походів печенігів та боротьби з ними.

Вірний своїм методологічним засадам, при висвітленні початків української історії, особливо питань культури українських племен, дослідник перш за все характеризує групи джерел, які докладно вияснили спосіб їх життя. Такими джерелами для пізнання культури і побуту були: мова, археологічний матеріал, історичні пам'ятки. Виходячи з їх аналізу, він наголошує, що "історична наука все ще не сходиться з історично-літературного ґрунту, на якому досліджували староруський побут старші історики в своїх курсах історії давньої Руси"⁶⁵.

- Величезний інтерес представляють історіографічні екскурси, М.Грушевського у проблему початків Київської держави. Ця проблема, на його думку, "належить до найтяжчих питань всесвітньої історії, не так через брак відомостей, як завдяки своїй традиції, з котрою й досі наука не може собі дати раду. Розумію тут нашу київську літопись з її оповіданням про початки Київської держави"⁶⁶. У двох розширених етюдах, винісши їх за межі історичного опису і помістивши після приміток, він подає науковий погляд на літопис, його генезу, склад, джерела. Це не завадило вдумливому читачеві докладно ознайомитися з ними і ще раз переконатися у незаперечній науковій вартості їх як висококласних історіографічних розробок.

У першому екскурсі Київський літопис розглядається М. Грушевським як необхідний чинник вияснення і умотивування свого ставлення до фактів, які той містить. Зазначене виявляло тісну залежність розуміння найдавнішого періоду нашої історії від того чи іншого тлумачення літопису - його генези, складу та джерел, "...бо від того залежить наш погляд на переважну більшість звісток, які ми маємо для цього періоду"⁶⁷. Історик вважає за доцільне спинитися на цьому питанні докладніше, щоб краще виявити своє ставлення до змісту літопису.

Визначивши мету екскурсу, він приступає до аналізу літопису. За М.Грушевським, (Початковий, Начальний, Несторовий) літопис є компіляцією, зробленою в Києві на початку XI ст. Підкреслюючи, що наука не мала його осібно, а лише у складі тих літописних збірників, куди він увійшов як складова, звичайно, вступна частина, дослідник

відмічає, що в більш чистій формі він зберігся у двох збірниках. “Одну версію маємо в волинському збірнику, закінченим десь при кінці XIII в. - се полуднева версія”⁶⁸. Далі він подає назву і хронологічні відомості, місце появи збірників .кодексів копій - Іпатіївського, Хлебніковського, Погодінського, Єрмолаївського, Нарушевичівського (або Краківського). “Другу версію, зазначає вчений, - північну - маємо в суздальському збірнику, закінченим на початку XIV в.; найдавніший її кодекс - Лаврентіївський, званий так по імені писара, ченця Лаврентія, що писав її, правоподібно - в самому Суздалі, 1377 р.; новіші кодекси: Радивилівський (інакше Кенігсберський), Академічний (інкше - Троїцький) і Троїцький (згорів 1812 р. і зховався тільки в варіантах до 907 р.), всі з XV віку. Поза тим, в більш або менш змінених формах заховала ся Найдавніша літопись в інших численних компіляціях”⁶⁹. Наведений вислів підтверджує високий професіоналізм історика, його глибоке проникнення в зміст розглянутої проблеми як із джерелознавчого, так і історіографічного боку. Останнє - органічно вплетене в джерелознавчий аналіз. Так, розглядаючи питання авторства “Повісті временних літ”, М.Грушевський зауважує, що на початку наукових досліджень давньої руської історії вважалася правильною думка, про те що написав її Нестор. “Було тільки певне вагання щодо границі - де кінчиться ота Несторова літопись; але вже Мілер в 1775 р. вказав на приписку Сильвестра під 1115 р. як на границю Найдавнішої літописи”⁷⁰. На той час літопис вважався одноцільною працею Нестора. Далі вчений наголошує, що на цьому ґрунті стояв відомий родоначальник наукової критики давньої руської історії А.Шлецер (1735-1809). Головною його працею є “Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке, сличенные, переведенные и объясненные” Т.Т.1-5 (Gottingen, 1802-09., вид. Ч. 1 -3, Спб., 1809-1919). Характеристика цієї праці М.Грушевським лаконічна і точна: “Він (Шлецер - В.Г.) поставив першою задачею наукової роботи - відреставрувати “дійсного Нестора” методом фільольогічної критики, і його “Нестор” на довго став провідником в студіях давньої руської історії”⁷¹. Погляди А.Шлецера мали певний вплив, і наукові кола досить нейтрально реагували на висловлення щодо компелятивного характеру літопису, які виказав П.Строєв (1796-1876) у передмові до “Софійського временника” (1820).

Подальший розвиток дослідження літопису вчений пов’язує із

працями “скептичної школи”, засновником якої був М.Качановський. За Грушевським її представники при аналізі джерела не обмежувалися встановленням його аутентичності, а й перевіряли свідчення, які він містив. “Скептики” використовували порівняльно-історичний метод і “рядом статей в 1820-х і 30-х рр. попробували збита певність літописи, доводячи, що вона не може бути утвором XI в., що заведені до неї умови з Греками - фільсіфікати, що се робота пізніша і т.и.”⁷². Історик не тільки глибоко знає їх праці, але й вказує, як на сильні так і слабкі сторони: “Хоч як се було нестійне в цілості, - пише він, - але при тім були висловлені й деякі важні гадки”⁷³. Серед останніх він називає, наприклад, таку, що вказує на те, ніби “Нестор міг бути автором якоїсь монастирської хроніки, але не літописи...”⁷⁴. Ідеї критичного ставлення до джерела привели до ґрунтовних студій над літописом і з боку його захисників зокрема М.Погодіна, який виступив із статтями у часописі “Русская библиотека” в 1834, 36 рр., і особливо Буткова, автора праці “Оборона летописи Несторовой от навета скептиков” (1840).

Подаючи у хронологічній послідовності історію даного питання, дослідник наголошує на тому, що новий імпульс до подальшої аналітичної праці дали потім статті М.Казанцева, друковані з 1849 року де автор виступив проти авторства й редакторства літопису Нестора. “Його аргументи, - пише історик, - були прийняті рядом визначних учених, традиційний погляд був рішуче захитаний, і разом з тим на перший план виступили питання про складові частини літописи, її джерела й редакторську роботу”⁷⁵.

Дослідник, виявляючи свою послідовність у розкритті проблеми, зауважує, що на розвиток цього питання особливо вплинула боротьба норманістів з антинорманістами, що в 1860-х і 1870-х рр. зачіпала кардинальні питання генези літопису. Далі слідує чітка характеристика найбільш цінних праць, де здійснено аналіз літопису. Він пише, що “Срезневський в своїх “Чтеніях” (1862) попробував вирізнити з літописи давніші цикли записок; в полеміці Геденова і Кушка про початок Руси вияснено було комбінативний характер літописного оповідання про початок Руси; в 1868 р. вийшла праця Бестужева-Рюміна про склад літописей, де він признав нашу літопись по просту архивом, в котрім переховались ріжнородні останки давнього письменства, і особливо застановляв ся над виясненням її компілятивного характеру”⁷⁶.

М.Грушевський проявив себе не тільки знавцем давньої, але й

новітньої літератури з досліджуваного питання. Хоч з кінцем 1860-х років студії над Найдавнішим літописом продовжувалися все менше, але подальша розробка давньої руської історії вносила до них важливі думки і спостереження. Певний внесок зробили деякі дослідники, реабілітувавши звістки, що не увійшли у літопис, а знаходилися тільки в пізніших компіляціях. Як важливий поворот у вивченні літопису характеризує М.Грушевський наслідки праці петербурзького академіка О.Шахматова, котрий у 1890-х роках здійснив ряд спостережень над хронологією і змістом літопису, особливу увагу звернувши на перший Новгородський літопис другої редакції. Тим самим досить певно довівши, що наукові кола мали в його вступній частині самостійну версію літопису, і до того ж давнішу, ніж та, яку мали в ширших (полудневій і північній) версіях Повісті. За Грушевським, при цьому вияснилося ще ясніше, що для висвітлення питань, пов'язаних з Найдавнішим літописом, дуже важливе значення мали пізніші, навіть дуже пізні компіляції, які обминули археографи і видавці. Вчений наводить приклад з другої редакції першого Новгородського літопису, що в часи написання ним "Історії України-Руси" набула першорядне значення. Вона була опублікована лише 1888 року, тоді коли багато компіляцій зовсім не було видано, а у розпорядженні вчених були тільки давні, малодоступні, неповні й невіправлені видання.

М.Грушевський зазначає, що тим часом, як наприкінці 60-х рр. по кількох визначних працях, присвячених літопису (Сухомлінова, Срезневського, Костомарова, Бестужева-Рюміна), справа літопису здавалася майже вичерпаною, то тепер вона була поставлена наново і цілий ряд питань постав на чергу для свого розв'язання, потребуючи серйозного археографічного дослідження. Новизною відзначилась праця О.Шахматова "Разыскания о древнейших летописных сводах" (1908). Вона увібрала в себе результати його п'ятнадцятирічної праці над літописом і послужила вихідною точкою для подальших наукових студій над ним. Не спиняючись на висвітленні усіх питань, пов'язаних з Найдавнішим літописом, М.Грушевський обмежується аналізом найбільш важливих з них, а саме: про склад літопису, час появи різних його частин та історичну цінність,

Систематизуючи відповідні наукові факти, окреслені І.Срезневським, О.Шахматовим, короткі і ширші версії двох редакцій Повісті, реставруючи давню редакцію та провівши аналітичну роботу, вчений

наводить схеми, записки, генеалогію редакцій та історію розвитку літописної праці. Він вважає за необхідне вказати різноманітні розради джерел, які використані у літопису: Біблія, перекази списані з чужих джерел, приклади з всесвітньої історії, хронологічні праці і схеми, окремі повісті, русько-візантійські умови, місцеві книжні твори. Посилаючись на аналіз, проведений

О.Шахматовим, дослідник наводить перелік припустимих книжкових джерел, використаних в літопису. Певну увагу він приділяє редакторській роботі, яка, на його думку, не скрізь видна і не скрізь є однаковою. Такий принцип історичної роботи над літописом дає можливість історичному простежити, як протягом десятиліть збирався в ньому матеріал, як кропітко і тривало велася редакторська робота, які відбувалися змістовні зміни, та відрізнити те, що, можливо, належало до записів XI-XII ст., від пізніших комбінацій, записок або простих непорозумінь. Останнє та особливо пізніші компіляції вимагали критичної перевірки.

На додаток до екскурсу вчений подає вичерпну бібліографію. Вона складалася з видань Найдавнішого літопису, літератури про нього та розгорнута полеміку навколо Повісті, праць, присвячених авторству Нестора, докладнішому аналізу змісту давнього джерела. До неї входили багатотомні видання, монографії, дисертації та статті. Наводилася також новітня література про авторство та редакторство Нестора, про інші літописні збірники і компіляції. Вчений не обійшов своєю увагою й праці, вміщені у другому томі “Опыта русской историографии” В.Коннікова.

Пізніше в “Історії української літератури” (Т.3) М.Грушевський також присвячує Найдавнішому літопису спеціальний екскурс.

Логічним продовженням аналізу зазначеної вище проблеми автором багатотомної праці є сторінки 486-491, 498-503 третього тому. Розповідаючи про історичне письменство, вчений наводить цікаві спостереження про українську давню історіографію. В цьому контексті дуже важливою він вважає українську збірку світських літописів. Припускаючи, що вона була складена на Волині в останній чверті XIII ст., він пише: “Її укладач мав мабуть уже злучені до купи т. зв. Найдавнішу і “Київську” літописи і прилучив до купи Галицьку з її волинським продовженням”⁷⁷. Згідно з цими свідченнями, кожен з названих літописів, перш ніж стати останньою компіляцією, пройшов через руки цілого ряду редакторів і в основному укладі складається з

численних частин, з різномірних самостійних утворів, які вчений називає цілим архівом нашої історіографії.

В даному разі ми спостерігаємо цікаве і досить рідке історіографічне явище, коли сам історик характеризує свій аналіз першої частини трилогії Найдавнішого літопису. "Я вказав там, - пише він, - що її перша складова частина - т.зв. Повість временних літ, зладжена десь у середині XI в., була в другій половині XI і на початку XII в. кілька разів продовжена, розширена й перероблена, і так з'явилися одна по одній її останні редакції: одна новгородська й дві київські"⁷⁸. Далі йдуть характеристики Київського та Галицько-Волинського літописів. Крізь призму розгляду загальних прикмет староруської історіографії М.Грушевський стверджує, що в староруським письменстві залишилися невідомими візантійські історичні твори у власному значенні цього слова. Це є прагматичні прані з традиціями античної історіографії з штучною композицією.

Історик наголошує, що відомі були тільки переклади таких хронік, як Никифорова, Амартольова або Малялі, що через свою простоту - повну примітивність - не могли дати нашій історіографії нічого, крім найзагальніших технічних вказівок, котрих зрештою, з огляду на їх примітивність, історіографія наша навіть і не потребувала.

Ще одним цінним внеском М.Грушевського до аналізу питання про загальні прикмети давньої історії є теза про християнське забарвлення, яке має вся наша історіографія і могло бути обумовлене загальним тоном нашої освіти й книжності, а не запозичене у візантійській історіографії. "Отсій своїй свободі, - наголошує вчений, - від візантійського шаблону наша історіографія завдячувала ті добрі прикмети, які її взагалі відзначають - свою простоту, свіжість, силу, сей аромат життя, епохи, що віє від неї і робить її чи не найціннішою частиною нашого старого письменства"⁷⁹. М.Грушевський відстоює погляд самотності давнього письменства, як і його християнську закрутку, що теж була загальною прикметою нашої старої історіографії. Останнє у різних авторів виступає далеко не однаково. Підставою для такого твердження були частіш Найдавнішого, Київського літопису та волинського тексту 70-80-х років XIII ст., перейняті тепліш релігійним почуттям. Схожого змісту, але вже світського характеру набувала частина повісті про Ізяслава та події 1150 і 1151 рр.

Загальною прикметою нашого історичного письменства, поруч з християнським світоглядом, М.Грушевський вважає його лояльність

до князівсько-дружинного устрою, що однак не було характерним для нашої громадськості. Це пояснювалося ним тим, що все наше історичне письменство, яке ми маємо, вийшло з кіл, близьких або прихильних княжій владі й дружині. Переглянувши його по галузях і категоріях, історик на тлі проведених спостережень доводить, що староруське письменство мало цільний образ, навіть при всій фрагментарності матеріалу та наявності великих прогалин, і відбило в собі провідні культурні ідеї свого часу - християнства і моралі, ідеї суспільно-політичні, процеси побудови Київської держави, и збереження і захист від внутрішнього розкладу і зовнішніх ворогів. Вчений ясно бачить діалектику розвитку цього процесу, коли ідеї часів розкладу відрізнялися від ідей часів побудови держави, але вони відчувалися суспільством живо і знаходили цілком виразні відгомони у літературі. Він пише: “Ідеї братолюбства й “покореній князів” - житній Бориса і Гліба, слова “о князях”, літописи, накликування до солідарності в інтересах Руської землі - в літописах, в Слові о полку Ігоревім, ідея політичної єдності й солідарності сеї Руської землі, що бореться проти окремішності земель, против все більшого відокремлення галузей східного Словянства, ідеї милосердя й справедливості в відносинах суспільно-політичних поручувані учительною літературою князям і їх агентам - все се характеризує тодішню літературу досить сильной єдностайно”⁸⁰.

На закінчення йшла ще одна теза, що вимагала від вченого докладного пояснення. З формального боку він бачить у староруськім письменстві певну зв'язаність, певні напрямки, що зустрічалися і боролися між собою, певні рух, еволюцію, розвиток, котрі помічає, ідучи, наприклад, від простих переказів епосу X в. до “украшених” епізодів XIII в., від риторства Іларіона до похвали Рюрику або Галицького літопису, від перших агіографічних проб до елегантії печерського патерика XIII віку⁸¹.

Ми, напевне, не зрозуміли б як слід намірів М.Грушевського, якби захотіли прийняти його міркування в моністичному сенсі. Але розвиток історіографічної думки - процес складний, він допускає і навіть вимагає як плюралістичного тлумачення, так і критичного ставлення до неї. Останнє проявляється у зауваженні історикам літератури з середовища російських вчених, які принижували значення київської літератури порівняно з московською. Так, він критично оцінює праці Никольського, Соболевського, Істрина. У останнього автора він приймає всі ті аргументи на адресу вартості

володимиро-московської літератури XIII-XIV в., які можна перенести на київську літературу. Щодо обласних центрів XI-XII вв., то та література і освіта, яка могла там існувати, були майже в цілому тільки “філіяцією” київської, її інтегральною частиною. Підкреслюючи необхідність мати обережність в оцінці обласних центрів, вчений наголошує на існуванні певної літературної традиції, вживання давніх творів пізнішими літераторами та всіх тих елементів, які свідчили про певну еволюцію, хоч вони не виступали в такому багатстві та виразності, які міг бажати історик літератури.

Таким чином, стверджуючи об’єктивність української історичної науки, М.Грушевський поширює свою методологію на історіографію, уважно вивчає її стан. З цього стає зрозуміло, чому в історіографічних оглядах ми, як правило, знаходимо сліди критичної думки у відношенні до писемної історичної традиції.

Виходячи з вищесказаного, великий інтерес для українського читача представляє розгляд вченим історії норманської теорії. Щоб переконатися, що це дійсно так, достатньо ознайомитися з ходом його думок щодо її науковості. Прагнучи представити реальне становище, М.Грушевський зауважує, що з початком наукових студій над історією Руси, а саме з XVIII ст., оповідання Повісті про початки Руської держави сприймалося як догмат, “зовсім отже природно, що “Варяги-Русь” за Повістю уважали ся Норманами...”⁸². Природним, на думку історика, було й те, що наукові дослідження почалися німецькими вченими і такими, які краще знали світ германський, ніж слов’янський, і тому у староруського права і інституцій, назв і термінів, традицій і переказів знаходили паралелі та джерела в германських мовах і реаліях.

Так збиралися нові підтвердження щодо тих моментів, які привели автора Повісті до його теорії, “і се все обставило норманську теорію дуже важкою артилерією так, що за нею виглядала вона дуже солідно”⁸³. Глибше зрозуміти суть питання дає наступне зауваження дослідника стосовно тодішнього стану історичної свідомості. “До певної міри, - пише він, - прилучилось до того ще й саме слов’янське знавіре в свої сили на полі політичної та культурної роботи та німецьке легковаженне словенського елементу”⁸⁴.

М.Грушевський повторює тезу про те, що все склалось зовсім природньо, бо першопричиною була сама Повість і її канонічний авторитет, звідси і закиди деяких російських вчених, що в норманській

теорії бачили трохи не інтригу проти слов'ян. Як приклад, він називає твердження М.Кояловича (1828-1891) зовсім безпідставним в його праці, присвяченій розвитку руської історіографії з часів перших літописів до В.Ключевського ("История русскаго самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям") (1884), де зазначене питання розглядається з позиції слов'янофілів.

Осмилюючи історіографію питання походження норманської теорії з позиції студій з історії Руси, М. Грушевський подає дуже цінні зауваження стосовно розвитку історичних знань в Росії. Він називає Г. Басра (1694-1738), який був закликаний до заснованої тоді Петербурзької академії наук, першим вченим у повному значенні цього слова, котрий аргументував і навів важливі докази з іноземних джерел стосовно норманської теорії. Називаючи їх, а також його розвідки, які вийшли німецькою мовою в 1770 р., він вказує, що за Г.Басром пішли в цьому напрямку переважно німецькі та скандинавські автори. Серед них петербурзький академік Штрубе де Пірмон 1766 року вперше дав руському праву паралелі з північно-гермаським правом. Вчений відмічає праці

А.Шлецера та орієнталіста Френка, де відомості східних авторів було скомплектовано крізь призму норманської теорії, та рад інших досліджень, виданих німецькою мовою в 1743-1816 рр.

З цього випливає те, що М.Грушевський блискуче орієнтується у питаннях історіографії, досконало знав зміст зазначених вище наукових праць.

Змістовний аналіз вчений доповнює цінними зауваженнями, які густо усювали багатотомне видання. Так, пишучи про перші прояви опозиції цьому норманському, що став канонічним, погляду, М.Грушевський згадує академічну промову 1743 р. Г.Мілера, укладену з позиції норманізму. Вона стала приводом до першого нападу на норманістів з боку М.Ломоносова та його промова була малоефективна.

Як об'єктивний дослідник, він пояснює це тим, що "...так ненаукові були мотиви її в порівнянні з науковим характером норманської теорії"⁸⁵. Далі слідує цікаве наукове спостереження вченого стосовно того, що на той час поле здобули норманісти. "Законоположник" А.Шлецер канонізував норманізм у своєму "Несторі", книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а М.Карамзін спопуляризував. І його історія на ціле півстоліття стала підручником історії Росії не тільки для слов'янського, а й взагалі європейського світу.

Таким чином, ми маємо не тільки характеристику і визначення

напрямку розвитку історичної думки того часу з названого вище питання, його витоків, але й ступеня суспільного сприйняття та значення аналізованих праць, їх впливу на історичну свідомість як тогочасних науковців, так і суспільства в цілому. Праці А.Шлецера та М.Карамзіна були стабільним засобом передачі інформації, концептуалізації змісту норманської теорії до появи нового дослідження з питань розвитку історіографії Русі Густава Єверса "Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen", I-II (1814). Її зміст був спрямований певним чином проти норманськеї теорії, а саме вказував на неможливість запрошення недавніх ворогів, заперечував походження імен із скандинавських коренів, доводив, що скандинави були тільки найманцями на Русі. Єверс відкидав походження назви Русі з Ruotsi і Rosslagen'a, вказував на відсутність звісток про це в північних джерелах, доводячи неможливість принесення християнства варягами до Києва. Розбираючи аргументи норманістів, наголошує М.Грушевський, Єверс наполягав заразом на існуванні Русі здавна в Чорноморщині. Його позиція була підтримана іншим "дорпатським вченим" - Нейманом в розвідці "Überlteste Wohnsitze der Russen".

У зв'язку з вищезазначеним історик зауважує: "Та як то було і з пізнішими антинорманістами, ці позитивні сторони праці Єверса дискредитовані були хибами в його пробах власного реконструювання історії Русі..."⁸⁶. Такими були висновки Єверса про те, що волохи - болгари, київські князі - вихідці з хозар, Аскольд і Дір - угри, притягнення до Русі біблійного Рота і Роксоляннів. І в цілому його праця не мала того впливу, який би могла й повинна б була мати її критична сторона⁸⁷.

Наступною ознакою розвитку історіографії питання були більш сенсаційні, але менш важливі з наукового боку праці представників скептичної ніколи Качановського. Разом з ними набуває розвитку слов'янська теорія - "що Варяга були балтійські Слов'яне: писання Максимовича (Откуда идет Русская земля), (1837), Венелина (Скандинавоманія), (1842) й пп., але в дуже слабим аргументованим"⁸⁸.

Окреслюючи сферу специфічної наукової боротьби між противниками і прихильниками норманської теорії, М.Грушевський досить докладно зупиняється на характеристиці праць петербурзьких академіків М.Погодіна і Є.Куніна. Тонко сприймаючи зміст їх досліджень, він вдало уловлює хід думок, якими керувалися вчені, перейнявши на себе обов'язок і надалі боронити норманську теорію. Якщо другий, досить методично вишколений ерудит, зауважує Грушевський, використовував різні джерела добре розуміючи й знаючи слабкі сторони теорії, шукав

аргументів на захист норманізму, звертався до візантійських і західних джерел, переносив увагу з історичних доказів на філологічні та етнографічні і накінець втративши надію устояти з норманізмом, висунув готську теорію, то перший - М.Погодін, за словами Грушевського, “чоловік досить слабої наукової школи”⁸⁹, що безмежно вірив у Повість, незважаючи на критику, яку визнав Є.Кунік, у традиційній історії початків Руси вважав все простим і ясним.

Подаючи в точно хронологічному порядку історію питання, вчений буквально по роках наводить історіографічні дані про нові видання, їх зміст, про те, що вслід за Погодіним такі дослідники, як Беляєв, Кавелін, Соловйов та ін., вважали норманізм питанням вирішеним. Однак не минуло і двадцяти років, як напади на норманську теорію поновилися з більшою силою. “...Очевидно, - пише М.Грушевський, - в дійсності справа стояла зовсім не так “просто, ясно”⁹⁰.

Не вдаючись у подробиці, а показуючи домінуючу тенденцію, історик зауважує, що на самого Погодіна зробила значне враження праця петербурзького славіста В.Ламанського, присвячена слов'янам в Малій Азії, Африці й Іспанії. У ній автор піддав аргументованій критиці зміст Кунікової *Verufung*. За Грушевським, ще більшу популярність мав М.Костомаров, особливо його праця “Начало Руси” (1860) і публічний диспут з М.Погодіним (хоч пізніше М.Костомаров відступив від своєї слабої теорії, хоча в особах Вісендорфа і Ляцкого вона знайшла своє продовження). Кредит довіри норманізму був підірваний в широких колах істориків.

Цікавим є також факт залучення М.Грушевським до аналізу історії цього питання не тільки дисертацій, багатотоміх праць, монографій, статей, але й журнальних публікацій і навіть такого виду джерел, як карикатура. Тогочасний гумористичний російський журнал “Искра” не залишився поза увагою вченого. Він пише, що з приводу норманського диспуту в ньому було зображене таке: “...на лавці оскаржених сидить Рурик з братами, як невідомого роду заволоки (“непомнящіє родства”), і суд просить їх і публіку за в'ясненням справи звернутись до суду рівно за 1000 літ (се діяло-ся перед самим тисячолітєм початку Руської держави, коли ставив ся монумент тисячоліття в Новгороді)”⁹¹.

Далі М.Грушевський називає і аналізує працю С.Гедеонова, яка спочатку була надрукована в Записках Академії наук (1862-1863), а пізніше, в 1876, році вийшла двома окремими томами під назвою “Варяги и Русь, историческое исследование”. Вважаючи її наслідком працею з усіх, що з'явилися до того часу і спрямованих проти норманізму,

історик цінує ерудицію автора. Адже книга містила докладну критику всіх тих свідоцтв, на які стиралася норманська теорія. Тому вчений дає їй блискучу історіографічну характеристику, як праці, що мала великий вплив у науці. В такому ж дусі видатний історик аналізує наукові розробки московського вченого Д.Іловайського, відмічаючи як сильні, так і слабкі сторони його праць. До останніх він відносить слабкий науковий метод, яким автор "...розрубував питання, замість розв'язання..., його власні теорії... були ще менш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антинорманізмом не виходила на здоровле сьому останньому..."⁹². Однак енергія Д.Іловайського і поширення через підручники антинорманізму робили свою справу. На думку М.Грушевського, ще важливішим було те, що Д.Іловайський не обмежився, як переважна більшість антинорманістів, тлумаченням Повісті на власний розсуд, а виступав проти самої її легенди, "признавши саме призвання вигадкою пізнішого книжника; се було новим виданням скептицизму Качановського, консеквентним виводом із спостережень про систематизм Повісті, які з усею рішучістю висловив Гедеонов, хоч і не прийняв погляду Іловайского про непевність літописної легенди. Канонічне значінне "Нестора" було рішучо захитане"⁹³.

Наскільки глибоко М.Грушевський проник у зміст історіографії питання, свідчать наступні зауваження стосовно того, як надалі розгорталася боротьба антинорманістів з М.Погодіним, його полеміка з Є.Куніком. Останній не був з неї задоволений, розуміючи труднощі норманізму. Його полемічно-сатирична стаття, пише вчений, "Открытое письмо къ сухопутним морякамъ..." написана на адресу Костомарова в 1877 і тоді-ж надрукована, так і не була ним пущена в світ. Недописаними лишилися його "Разысканія", друковані як додаток до текстів аль - Бекри (перша частина вийшла в 1878 р., друга вже по його смерті, доперва в 1903 р.). Ще однією важливою деталлю було те, що "Він перервав з кінцем 70-х рр. сю розпочату і видруковану вже в значній частині роботу, лишив невиданими кілька інших статей (Дополненія къ "Варягамъ и Руси" Гедеонова, Галиндо и черноморская Русь) і до смерті своєї, що наступила в 1899 р., не дав уже з сих питань, що займали його до кінця, ніякої більшої* публікації, очевидно - стрінувшись з цілим рядом трудностей і непевностей для яких треба було вступних студій, критичного освітлення матеріалу, і т. д."⁹⁴. Як видно з наведеної довгої цитати, М.Грушевський не тільки подає погляди автора, але і глибоко

входить у зміст думок Є.Куніка і стає на його місце, добудовуючи їх і вказуючи, на які труднощі натикався той. Він гагає, що автор "...шукав - і не знаходив нових доста аїльних точок опертя дня традиційного норманізму..."⁹⁵. Не мала ніякого впливу і остання спеціальна монографія відомого лінгвіста В.Томсена "The relations between ancient Russia and Skandinavia and the origin of the Russian state", 1877 р., яка хоч і була схвально сприйнята в наукових колах, особливо західних, де норманізм ще і далі підтримувався, але не давала). нових доказів на його захист.

"З другого боку, - пише М.Грушевський, - нещасливі й ненаукові комбінації деяких антинорманістів (Лловайского, Забеліна і самого Геденова), як я вже згадував, дискредитували непомагу й антинорманізм. Норманізм був рішучо захитаний в своїх основах, але в результаті справа початків Русі зістала ся невиясненою"⁹⁶. Вже В.Ключевський в своїх статтях 1880-того року початки Русі намагався вивчати незалежно від норманізму та від літописної легенди.

Вчений вказує на монографії київської документальної школи В.Антоновича, присвячені окремим землям, що почали виходити з 1881 року, автори яких, звертаючись до історії Давньої Русі, літописну легенду або визнавали непевною, або зовсім відкидали.

Спроби російськими вченими Будиловичем та Успенським розробити готську теорію виявилися невдалими, бо вона "...не була навіть поставлена в літературі хоч якось докладніше"⁹⁷. Невдалими виявилися також намагання Васілевського, німецького орієнталіста Маркварта, а також Брауна надати особливого значення готам у суспільно-політичній і культурній еволюції східного слов'янства. Однак разом з упадком готської теорії Русі вчений помічає в останніх часах нове "оживлення норманізму". Належну увагу історик приділяє новітнім працям, автори яких з великим завзяттям відроджували і знову канонізували цю теорію, виступивши як неонорманісти. Він змушений констатувати, що цей норманський запал, нова підтримка літописної традиції і варязької доктрини не віщували науці нічого доброго. З таким підходом неможливий плідотворний науковий поступ. Для підтвердження своєї тези дослідник наводить цілу низку прикладів, що свідчили про "калічення основи історії Русі". Згідно них її початок відрізнявся від історії інших народів; загальнолюдські закони еволюції не могли застосовуватися до неї: виникла слов'янофільська теорія, теорія одвічної пасивності слов'янського

елементу і необхідності

чужоземних творчих елементів для нього. Переконливе зауваження автора багатотомної праці є таким: "...негативний результат попередньої полеміки- дискредитованне норманської легенда, має своє значення"⁹⁸. З цього випливає логічно доведений висновок про те, що: "Може кожен приймати на віру чи не приймати літописну легенду; але не може будувати виключно на сій основі, мусить шукати глибших основ в самім народі, в фактах побуту, права, культури... Апріорне канонізованне варязької доктрини стає важким кроком назад"⁹⁹.

На цьому, здається, можна і завершити історію даного питання: література проаналізована, зроблені критичні висновки, але не так розумів її складність український вчений. Для нього здійснене є тільки частиною глибокого синтетичного аналізу - оглядом історії норманської теорії. Тепер настає час перегляду і узагальнення її головних підвалин. Автор починає ного від історичних доказів і продовжує лінгвістичними, які поділяє на три серії. На його думку, лінгвістичні є далеко певнішими і яснішими, ніж історичні докази. Тому об'єктом його аналізу є назва дніпровських порогів, особисті імена X ст., спростування доказів про те, що ніби норманські слова в українській і російській мовах, особливо технічні терміни, а також правні звичаї, релігія, побут східних слов'ян виводилися з скандинавських. Саме такий вивід руського імені, на думку Грушевського, є ахілесовою п'ятою норманської теорії¹⁰⁰.

Ці роздуми і зазначений вище аналіз послуговують головному висновку історика: "Такі незвичайні труднощі випливають з сеї теорії. І головне, що розбиває її зовсім - сельокалізація руського імені на київській околиці й існування Руси в полудневих краях тоді ще, коли пертого скандинавсько-руського князя, Ігоревого батька з його братами не могло бути на світі"¹⁰¹.

У вступній статті до першого тому "Історії України-Руси" О.Пріцак наголошує, що "найбільше труду завдав М.Г-му том I, який він три рази переробляв"¹⁰². Сказане, пояснюється швидкими змінами, які відбувалися у розвитку молодих наук таких, як археологія, антропологія, лінгвістика, палеонтологія, етнологія. В них, за словами М. Грушевського, кожний рік виростають нові матеріали, що змінюють чимало стан відомостей, погляди і висновки, а це вимагало посиленої наукової праці. Тільки при перегляді перших трьох розділів пертого видання використано більш як півтора ста розвідок і публікацій, які внесли чимало нового і в примітки і в текст першого тому. Вчений пише, що "власні студії дали мені також дещо нових спостережень. Наново переписані й розширені вступні уваги,

відокремлені тепер в особний розділ, огляд археологічного матеріалу, початків суспільного й політичного життя й ин.”¹⁰³

Менші примітки автор переніс в нотки під текст, а примітки більшого розміру вміщені наприкінці книги, щоб не переобтяжувати її обсяг. Цим самим також заощаджувалося місце, бо під текстом нотки друковані компактніше. Незважаючи на це, обсяг книги збільшився більш як на сотню сторінок. В такому ж дусі вчений діяв і при підготовці третього видання першого тому (у другому масмо 61 примітку - стор. 479-555; у третьому - всього 12 - стор. 539-578). Якщо ж додати до цього, що у третьому виданні "Історії України-Руси" використовується ще порівняльна соціологія, то перед нами постає історик, чий методологічний арсенал весь час поповнюється.

Підняті у першому томі "Історії України-Руси" наукові проблеми і в наш час є предметом уваги дослідників. Питання про виникнення першого раньодержавного об'єднання на території України - Великої Скіфії, яка у VI-IV ст. до н.е. охоплювала як степові, так і лісостепові області, висвітлене в монографіях Хазанова (1975); Рибаківа (1975); Льїнської (1981) та ін. Цінні свідчення стосовно соціально-економічного і культурного розвитку праслов'янських племен Лісостепоного Подніпров'я у пфедскіфські часи, за доби початку ранньозалізного віку, містяться у працях О.Тереножкіна (1961), Ю.Павленка (1993). Останній вважає, що наукові дослідження К.Бунятян(1985), А.Генінга (1984), Б.Модзалевського (1979), В.Шрамка (1987), а ми назвемо також В.Костенко ("Сарматские памятники III в. н.е.") (1983), "Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть- Каменского могильника)" (1993) поглиблюють наукові уявлення про суспільний устрій та життя скіфо-сарматського населення України¹⁰⁴.

Грунтовні спостереження, докладні характеристики стану і розвитку давньослов'янського суспільства на території України протягом 1-го тис. н.е. подані у працях М.Брайчевського (1964,1968,1989);Б.Рибаківа(1981, 1982); П.Толочка (1987,1989,1996); Ю, Павленка (1989) та Л.Залізняка¹⁰⁵.

Залишається ще відкритим питання про походження назви Русь, незважаючи на існування більш як п'ятнадцяти гіпотез: варязької, норманської, готської, кельтської, прусько-литовської, грецької, римської, хозарсько-тюркської, слов'янської, русинської, волзької, руської і обгрунтованої О.Трубачовим і підтриманої О.Стрижаком - індоарійської та ін. Гіпотези породили відповідні концепції: дунайську, яка веде свій початок від літописця Нестора і мас сучасних прибічників (П.Шафарик,

І.Ляпушкін та ін); вісло-одерську - (Ю.Костюжевський, М.Рудницький, Т.Лф-Сплавінський, І.Русанова, В.Седов та ін.); вісло-дніпровську (Л.Нідерле, О.Шахматов, В.Петров, Ф.Філін та ін.), групи дослідників, яка схильна об'єднувати положення другої і третьої концепцій, розділяючи кордони ареалу утворення східних слов'ян від Дніпра до Одеру дніпро-одерська концепція (Б.Рибаков, П.Третьяков, М.Артамонов та ін); середньодніпровсько-західнобузька концепція (М.Фасмер, К.Мошинський. Б.Максимов, А.Тереножкін, частково В.Петров, Ф.Філін); таманська, або приазовська концепція (В.Ламанський, І.Срезневський, Д.Гловайський, О.Шахматов, О.Плюто) та ін.

Вслід за М.Грушевським загальноновизнаним в істоіографії є те, що ядром Київської Русі було Середнє Подніпров'я, де виділяється полянський союз племен (поляни-русь), виникає своя княжа династія, заснована Кисм. Важливі спостереження з приводу походження і діяльності Кия висловлені Б.Рибаковим, П.Толочком, М.Брайчевським. Останній відтворив політичну біографію Кия.

До кінця не є з'ясованим питання про Діра і Аскольда, які княжили в Києві в IX ст. Сучасні дослідники схильні вважати їх останніми представниками династії Кия, всупереч літописним даним про їх норманське походження. Як в часи Грушевського, так і досі існують різні думки щодо походження самого Рюрика, запрошеного князювати в слов'янські землі. Найбільш поширена гіпотеза ототожнює його з Рюриком Ютландським. Висловлюється думка, що Рюрик міг бути вихідцем із західних поморських слов'ян, з племені ободритів, в яких було місто Рерик, назва співзвучна з Іменем запрошеного князя. Так, на підставі вивчення джерел, шведські вчені прийшли до висновку про те, що братів Рюрика - Синевуса, Труворга - не існувало, бо їх прізвища це невдало перекладені з шведської мови слова - синевус - "свій рід", трувор - "вірна дружина". Рюрик же походив із слов'ян Помор'я, з міста Реріка. У VI

VII ст. шведські ободрити - поморські слов'яни почали просуватися на південь у Псковський регіон і Рюрик (Рерік) княжив у Новгороді.

Сучасних дослідників з М.Грушевським ріднить широта охоплення історичного полотна, численність конкретних даних, цікавих деталей, майстерна виписаність портретів історичних діячів, увага до різноманітних історичних явищ. Саме з таких позицій другий том "Історії України-Руси" поділяється вченим на дві частини. Глави першу - третю він присвячує історії розкладу і упадку Київської держави до середини XIII ст. Спеціальним оглядам Київсько-Турово-Пинської землі,

Чернігівщини, Переяславщини, Волині і Побужжя, Галичини і Угорської Русі, історії чорноморських степів відводиться друга частина другого тому.

Порівнюючи видання тому, разом з Грушевський довідуємося, що друге (1906) порівняно з першим (1899) мало деякі відмінності як з формального боку, так і стосовно змісту. Автор, дбаючи про цільність викладу, переніс до цього тому огляди історії західних земель, що в першому виданні були вміщені в третьому томі. Окрім того, як взагалі в другім виданні, за виключенням найбільших, перенесені під текст всі менші нотки, що в першій - подані по тексту. Здійснюючи загальний перегляд тексту, М. Грушевський розширює його відомостями, що характеризували сучасні відносини і життя, додає новітню літературу, наводячи найважливіші результати, що впливали з її аналізу. "Їх вправді не багато, - пише він, - історія Київської держави мало студіюється останніми часами; те, що я від себе міг нового принести до сеї книги, теж переважно належить до другорядних деталей"¹⁰⁶.

Як і в попередньому аналізі історіографічної спадщини історика, нас цікавить процес методологічного досліджу. Частково відповідь на це питання ми знаходимо вже на перших сторінках другого тому.

У попередній частині своєї праці М. Грушевський, розглядаючи історію утворення давньої Руської, Київської держави, доводить, що часи Володимира Святого були кульмінаційною подією цього процесу будови і завершення її росту. Як позитивіст, він називає його механічною еволюцією. Процес, протилежний цьому, він зве "хемичним" - що все вводов у склад і життя київських провінцій вироблені розвитком Київської держави норми і явища політичні, суспільні, правні, культурні - "...сеї внутрішній процес протягом дальших століть розвішав ся ще сильніше, ще інтензивнійше"¹⁰⁷. Далі йде характеристика XI-XII ст. як часів найбільшого розвитку київського князівсько-дружинного устрою в окремих землях, політичного життя, розвитку староруської культури, штуки, письменства, виплеканих Києвом. Разом з тим сам державний організм слабнув і занепадав. Вчений називає характерні риси цього занепаду: ослаблення внутрішнього зв'язку, життєвої енергії і сили. Розпочався процес розкладу цієї державної будови: такий же повільний, як і процес побудови, з такими ж періодами ослаблення, коли розклад затримувався чи переривався. З такими періодами застою чи перервами він продовжувався майже два століття.

М. Грушевський визначає два головних чинники, що вплинули на цей

процес: “перший се - відокремлення поодиноких земель давньої Руської держави та ослаблення зв’язків між ними. Другий - ослаблення самого її політичного центра - Київ” В такому напрямку упадок давньоруської держави завершився вже в середині XIIIст., але завдяки створенню в українсько-руських землях нового політичного центру, в який увійшла західна частина її земель (Галицько-Волинська держава), державно-політичне життя на Україні продовжилося ще на століття.

Слід наголосити, що такий широкий екскурс у зміст рефлексії М.Грушевського не є випадковим, оскільки надто цікаві грані випромінюють історіографічні думки. Характер праці не дозволяє йому поглиблювати їх у наступних томах широко, всеоб’ємно. На відміну від поглядів російських офіційних істориків, в умовах *бездержавності* України історіографічна рефлексія вважалася для нього науковою розкішшю. Але там, де її залишає історик, вона є надзвичайно різножанровою, з широкою амплітудою інтересів і уподобань.

У цьому місці знову підхопимо нитку попередніх спостережень стосовно історіографічного таланту М.Грушевського. Вже з перших рядків другого тому впадає в очі методологічна послідовність, яка виявилася у першому томі. Майстерна рука описує історичні події. Він при необхідності легко оперує даними численних джерел, намагаючись надати популярності історичному опису.

Багатотомна праця вимагала довголітніх “чорноробочих” архівних досліджень. Величезний допоміжний, а також пояснювальний матеріал у формі екскурсів, приміток, реєстрів генеалогічних таблиць, мап та ін. - важкий для логічного систематизування. Зазначене потребувало від вченого кілька паралельних полюсів уваги з бездоганною логічною структурою і чітким філософським фундаментом. Це заразом вирішило обсяг його томів. Кожен з них, як правило, перевищував 40 друкарських аркушів.

М.Грушевський, класичний за своєю природою учений, амбасадор української інтелектуальної творчості, університетський професор, видатний академік, “комунікатор” національних цінностей, який з раннього віку звик до книжок як до нормальної людської потреби, у своїй “Історії України-Руси”, писаній протягом наукового життя, виступає у всіх наведених вище іпостасях і людиною, глибоко закоханою у свою справу. Маючи свободу студіювання, він сумлінно опрацьовує документальний матеріал.

Без солідної школи роботи над архівами, про яку згадує М.Грушевський в “Автобіографії”, не могла постати “Історія України-

Руси”. У 1895 році, обгрунтовуючи своє ставлення до археографічної праці, він пише: “Відколи наслідком того повороту, що відбувся в історичних науках взагалі, головна вага перейшла з студіювання самих зверхніх фактів політичного життя в історії взірцевих утворів в літературі

на широкі висліди коло розвою культурно-громадського життя й його обставин, потреба розширення археографічних засобів дуже відчувалася в українсько-руській науці. Діяльність давніших і новозаснованих російських і польських археографічних інституцій та видавництв на те не вистачало, не вважаючи на всі їх заслуги коло громадської й культурної історії України-Руси, маси матеріалів лежать невикористаними, а разом з тим зістаються без спрavedливого вияснення й освітлення часом навіть більші частини тієї історії” *⁰⁹.

Під керівництвом М.Грушевського археографічною комісією НТШ у серії “Жерела до історії Украши-Руси” у 1895-1913 рр. видано 10 томів документів: “Описи королівщини в Руських землях XVI віку” (Т. 1-3, 7 - Львів. -1895-1903); “Матріали до історії Галичини” (Т. 4-6. - Львів -1898- 1901); “Матеріали до історії української казаччини” (Т. 8,12.-Львів, 1908, 1911); “Дневнік Якова Марковича”(Т. 4. - 1735-1740.- Кисв-Львів, 1913). Ним же у лютому 1914 р. опрацьоване найповніше на той час видання збірника документів “Кирило-Мefодіївське братство”, яке вийшло 1915 року у книзі “Пам’яті Тараса Шевченка (1814-1914)”.

Археографічної діяльності видатного вченого у своїх працях торкалися Д.Дорошенко, О.Оглоблин, М.Кордуба, Л.Винар, О.Домбровський, М.Ждан, М.Чубатий, О.Пріцак, А.Жуковський, І.Витанович, Р.Климкевич, Т.Мацьків, М.Антонович, В.Мицик, І.Гирич та ін.. Але в систематичній формі огляд археографічних опрацювань М.Грушевського подали І.Бутич, М.Капраль¹⁰.

На значній джерельній базі М.Грушевський встановлює чітку структуру українського минулого і методично крок за кроком реалізовує мету свого життя. Уважному читачеві впадає у вічі також і те, що вчений намагався там, де це було можливо, не залишати білі плями для його майбутніх критиків, а у світлі новітніх даних історичної науки постійно удосконалювати окремі місця та епізоди “Історії України-Руси”. В його полі зору знаходяться різні аспекти історії: політичний, соціальний, економічний, культурологічний, громадський, релігійний. Коротко кажучи, історія як така є вихідною точкою і покликанням, а історіографічні зауваження, щедро

розсіпані у багатотомній праці, послуговують реалізації цієї потреби. Останнє завжди необхідно пам'ятати при аналізі його історіографічної спадщини. Якщо в першому томі М.Грушевський вважає за погрібне докладніше спинятися на методологічних засадах своєї праці, вияснює метод, джерела та вказує на труднощі, з якими зустрічається дослідник початків української передісторії, і для цього здійснює широкі історіографічні екскурси з

розглянутих вище проблем, то і надалі вони послугують вже провідною ниткою, як вислід його багаторічної роботи.

В історіографічному плані у другому томі “Історія України-Руси” увагу привертає перш за все огляд літератури до історії Київської держави XI-

XIII ст. Вже у перших рядках автор пише про те, що історію київської держави X-XIII століть у XVIII-XIX вв. було трактовано, студійовано і викладено найчастіше як складову частину “руської історії”, тобто історію Російської держави й суспільності. “При тім, розумі єть ся, - зауважує він, - головну увагу звертали на ті сторони її, які стояли в ближшій звязи з історією Російської держави. Про сю систему й її нераціональності див. мою статтю віт. петербурзького “Сборника статей по славяноведению”, і осібно, п.т.: “Звичайна схема “руської історії” й справа раціонального укладу історії східнього Словянства”, 1904”^{III}.

Названа стаття потребує особливої о розгляду як одна із засадничих підвалин і методологія його історії України-Руси та інших історичних та українознавчих досліджень. В самій назві вчений не має наміру штучно ізолювати історичний розвиток України від решти країн Східної Європи. Навпаки, він вважає, що дослідження численних зв'язків, впливів, взаємозалежності і паралелей між окремими країнами (у тому числі між Росією та Україною) є одним із першочергових завдань історичної науки. М.Грушевський не боїться викликати нападки з боку російської історіографії, бо впевнений в тому, що наукова дискусія у справі раціонального укладу історії слов'янства буде корисною для зосереджен уваги на важливих і досі нехтуваних питаннях східнослов'янської історії. Тут не місце детально обговорювати витоки методологічних засад вченого як розвиток історичної української думки, починаючи від його попередників. Порівняємо погляди молодого ще історика, які він виклав у своєму інавгураційному виступі у Львівському університеті (30 вересня 1884 р.) і - через 20 років. У 28 років він наголошує: “Нарешті я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну... Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно затвердив принцип - *nemini credere*. Завше шукати і ніколи не задовольняюсь, не сподіватись, що посів цілком усю истину, так що всякий инчий погляд, инча виходна точка в тій справі неможлива, абсурдна. *Panta docimaxete!* Наука - се неперестанний скептицизм. Не той недужий,

немоцний, що застається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй науці я уважаю непотрібним, всяке *jugatio in verba magistri* - неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів я і в своїх співробітниках-слухачах..."¹¹².

Для фахівця, з огляду на вмiле донесення історіографічних явищ, вищесказане заслуговує на окрему увагу, як приклад осмислення наукового методу. При цьому надалі молодий вчений ставить питання методологічного осягнення широко в контексті вирішення складних проблем українського історичного процесу. Він ще з юнацьких років виробив звичку кожен книжку, наукову розвідку, статтю сприймати критично, давати їм власну оцінку, висловлювати свої міркування щодо ідей і будь-яких фактів. В університеті під безпосереднім керівництвом

В. Антоновича він розвиває своє бачення історичного процесу, критичний склад свого інтелекту. Молодий історик скрупульозно шліфує свій талант постійною роботою над джерелами та літературою. Водночас проявляє велику обережність, виваженість у поєднанні окремих фактів і явищ з широким суспільним тлом. Про це свідчать його ґрунтовні праці: "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст." "Барське староство". На думку М.Крикун, остання була найбільш ґрунтовною академічною працею, в якій виявились усі найкращі риси Грушевського - дослідника"¹¹³.

Кажучи про те, що в свій час пройшов філологічну школу, вчений має на увазі, що в гімназійній, студентський і магістерський періоди (всього виділяють п'ять окресів, кожний з яких відбиває ті чи інші впливи на його наукову роботу¹¹⁴) він міг не тільки опрацьовувати історичні, художні, культурологічні праці, майстерно перекладати, але й створювати літературні твори. Його письменницький талант високо оцінює І.Нечуй-Левицький. Все це разом із літературною критикою давало можливість глибоко проникнути в зміст історичного джерела, в ідейно-художню структуру тексту, широко осягнути культурологічне і в цілому українське національне життя.

М. Грушевський, як видно з першого тому, приймає антинорманську теорію як вихідний пункт проблеми генезису

ранньоісторичного процесу на території України. У наш час згаданій проблематиці присвячується стаття О.Домбровського “Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М.Грушевського” (“Український історик”, 1966). В ній, коротко характеризуючи історію питання, автор, вслід за Грушевським, поглиблює обґрунтування тези прарусько-українського автохтонізму як підвалини рантиісторичного етногенетичного процесу в антропологічному аспекті в парі з прогресом соціо-економічного, культурного плану та пізніше політико-державної зрілості насамперед

етно-політичного ядра, охоплюючого Середнє Подніпров'я при створенні передумов державної організації Київської Русі. 1993 року, у зв'язку з 30-річчям “Українського історика”, Домбровський, за аналогією з Грушевським, подає історіографічний аналіз своїх праць з даного питання.

Слід зазначити, що в авторських спостереженнях чітко проявляється тенденція розвитку ідей і поглядів М.Грушевського на базі сучасних історичних знань. Сказане ясно ілюструє спостереження стосовно інтегрування в етно-політичне ядро, імовірно, останків політично-військових сил антського союзу. Саме те, що географічне розміщення носіїв трипільської культури, правітгчзни слов'ян, праслов'янських племен доби Геродотової Скіфії та території племінно-політичного союзу антів пов'язане з територією України, на думку вченого, має значення для тези прарусько-українського автохтонізму, а в дальшій консеквенції етногенетичного процесу перш за все правобережних теренів від Дніпра, ближче до спокійнішої, менш нараженої на нападки євразійських номадів, прикарпатської смуги.

Варто також погодитися з тезою про те, що такий стан довгими століттями скріплював громадсько-політичний досвід, використаний при організації Київської Русі, що не виключає інтеграції до неї зовнішніх компонентів іранських і хозарських елементів та найманих норманських сил, які скоріше входили в етнічний субстрат місцевого населення. Але основним фактором були тут локальні чинники, а не імпортована ініціатива на русько-український ґрунт. Вчений наголошує, що “згідно з поглядом Грушевського є правдоподібним локалізувати індоєвропейську прабатьківщину на території Східної Європи, що заторкує також територію України. Таким чином географічне положення

індоєвропейської прабатьківщини й правітччини слов'ян у якійсь мірі покривалися зі собою, що мало б значення для уточнення проблеми прарусько-укрїнського автохтонізму, а в тому й архаїчних коренів етногенетичного процесу, з позиції вище згаданих аргументів М.Грушевський поклав теорію антинорманізму угольним каменем у своїх дослідках над раннім середньовіччям Київської Русі-України¹¹⁵.

Розробляючи далі проблему правітчизни слов'ян, автохтонізму і етногенезу в статті "Геродотова Скіфія в Історії України-Руси М.Грушевського" (1968), О.Домбровський розвиває погляд "...про відрізнювання панівної номадної орди як політичної верхівки, що накинута осілій людності території України свою владу й свою етнічну назву"¹¹⁶. Зауважуючи, що тут виразно протиставлене панівній орді автохтоіше

праукраїнське населення хліборобів, тобто етнографічна назва, приналежна скіфській орді й накинена місцевому населенню політична назва, як от: "скипи орачі", історик підкреслює необхідність оцінювати погляд на слов'янське походження неврів скоріше не з позицій лінгвістики й етнографії, як з того, що тут важливіше географічне положення неврів, бо відповідає території правітччини слов'ян, а також і те, що Геродот відрізняє їх від скифів¹¹⁷. Алогічний роздум О. Домбровський пропонує читачам того ж журналу в статтях про методологічні основи досліджень над ранньою історією України М.Грушевського (1969) та про північне Причорномор'я в грецькій логографії (1971).

Названі вище та пізніші праці О.Домбровського про справу періодизації і термінології ранньої історії України, про питання антропогеографії і геополітики території України в античній добі (1976), про процеси автохтонізму й етногенезу на території України (1977); а також поглиблення ним висвітлення питання ранньої історії Київської Русі (1978) свідчать про систематичність в дослідженні цієї проблематики, продовження наукової грушевківської традиції. Вченим наголошується необхідність дослідження ранньоісторичного процесу на території України на тлі проблематики локалізування їх індоєвропейської прабатьківщини і правітчизни слов'ян та географічного розміщення трипільської культури, які М.Грушевський настійно розвиває в схемі ранньої історії України з її специфікою етногенетичного процесу з подальшими фазами історизму. О.Домбровський відмічає, що зацікавлення палеосоціологічною

проблематикою, тісно пов'язаною з питаннями автохтонізму та антропогеографією на фоні пра- й ранньоісторичного процесу, підносить М.Грушевського як історика, який мав нахил до соціології й генетики. Аналізуючи праці видатного вченого, О.Домбровський зазначає важливість географічного фактора в його методології історичного пізнання, проблеми антів та ін.

З статей, вміщених в “Українському історичному журналі”, однозначно, як високоякісна публікація сприймається стаття М.Брайчевського “Михайло Грушевський та археологія”, де розглядається методологічний бік цього питання, тісно пов'язаний з історичною схемою видатного вченого.

До М.Грушевського ґрунтовну критику історіографічної концепції “общерусскости” та ідеї єдиної російської державницької традиції від Рюрика до Романових, яку з різними національно-демографічними, територіальними і хронологічними межами відстоювали представники різних шкіл російських істориків, здійснили М. Максимович, П.Куліш,

М. Драгоманов, М. Костомаров. Вчений знає, що перед ним стоїть нелегка проблема - спираючись на традиції історичної думки, поновому висвітлити історію України-Руси.

Вагомою аргументацією для окреслення і обґрунтування М.Грушевський концепції самобутності і окремішності українського народу слугувала спадщина названих вище вчених, особливо статті М.Костомарова: “Дві руські народності”, “Думки про федеративний початок Давньої Русі” (1861)¹¹⁸. За оцінкою М.Грушевського, саме у публіцистичних й полемічних виступах історика часом дається синтез його дослідницьких пошуків чи містяться резюме далеко чіткіші й виразніші, ніж у наукових розвідках, зібраних у “Монографіях” Костомарова, бо в них яскраво відбивається тогочасна боротьба й ідеологічні змагання¹”. Чи не за ці статті та такі слова вважав М. Грушевський своїм духовним батьком М.Костомарова? “Історик є разом і громадянином своєї батьківщини; його праці можуть принести тоді тільки громадську користь, коли вони будуть мати метою не потягку національній гордості і упередженням, а сувору, невловиму істину, якою б вона не здавалася гіркою для патріотичних почуттів, які нерідко з'єднуються із застарілими упередженнями національного чванства”¹²⁰. Видатний історик своєму духовному батькові присвятив цілий ряд публікацій¹²¹, в яких розкриває характерні риси його історичної й політичної думки.

Отже, “звичайна схема “руської історії..” ґрунтується на історіографічній традиції і є розвитком попередніх поглядів українських істориків. Вона послужила ідейно-методологічним субстрактом "Історії України-Руси". Вчений не тільки поставив у назві наперед слово “Україна”, а й аргументовано заперечив фундаментальну ідею політична та інституційної історії Російської імперії - московську династичну генеалогію, витоки якої офіційна історіографія вела від Рюриковичів - князів Київської Русі. М.Грушевський похитнув монументально оформлену М.Карамзіним, С.Соловйовим і В.Ключевським схему історії “Государства Російського”, обґрунтувавши безперервність історичного буття українського народу: від Київської держави через Галицько-Волинське князівство, литовсько-польський період XIV-XVI ст.¹²³.

Таким чином, він запропонував зовсім інший шлях вирішення проблеми: вивчення історії різних гілок східного слов'янства. Прозорливо і компетентно, без суб'єктивно-психологічного забарвлення, бо “емоціональна сторона не повинна мішатись до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важкий і відповідальний момент”¹²⁴, вчений відтворює українську історію.

Необхідність доказу, що Київська Русь є невід'ємною складовою історії України, викликала у М.Грушевського потребу науково висвітлити витоки державної організації, а також (значення міжнародної торгівлі, роль варягів, князівсько-дружинної організації, походів русів і т.ін.), визначити походження назви “русь”, дати тлумачення концептуального змісту політичної історії держави, виявити фактори постійної боротьби централізаторських і сепаратистських тенденцій, вияснити чинники її могутності і причини занепаду.

М.Грушевський, як справедливо відзначає О.Щодра, уперше в історіографії Київської Русі спеціальний розділ присвятив матеріальній культурі, господарству східних слов'ян напередодні і в часи Руської держави¹²⁴. Насправді в свій час тільки В. Ключевський, використовуючи писемні джерела, в загальних рисах вказав на вирішальну роль торгівлі і промисловості в економіці Київської Русі. Окремо він також спинився на землеробстві, наголошуючи, що воно стало головною галуззю, коли політичний центр Русі перемістився з Подніпров'я у верхів'я Волги й Оки. Саме М.Грушевський, окрім широкого використання традиційних джерел, звертається до

археологічних матеріалів, обґрунтовує тезу про головну роль землеробства (хліборобства) в господарстві Середнього Подніпров'я в часи Руської держави, а також вказує на значення скотарства, розвитку ремесел, промислів та торгівлі. Особливістю концепції М.Грушевського є велика увага до опису побутової культури, а саме житла, одягу, зброї¹²⁵.

О.Щодра вважає, що концепція Київської Русі, створена вченим, стала вагомим аргументом, вона не тільки була явищем історіографії. Незважаючи на критику Грушевського, радянські історики активно використовували його окремі ідеї. На її думку, Б.Рибаків запозичує думку про південне походження терміну "Русь" і розширення його значення від назви землі полян до назви держави. Інші дослідники підтвердили і розвинули висновок М.Грушевського про провідну роль землеробства в господарстві Київської Русі. За твердженням О.Щодри, актуальними для сучасної історіографії є ідеї вченого про початок Руської держави і причини виникнення державної організації в Середньому Подніпров'ї, про русько-скандинавські й русько-хазарські відносини і їх роль в утворенні Київської Русі, про причини розпаду руської держави й особливо щодо такої дискусійної проблеми, як етнополітичний характер Київської Русі¹²⁶. Роль Середнього Подніпров'я в історії України широко висвітлена у монографії А. Чабана (1995)¹²⁷.

У третьому томі "Історії України-Руси" всебічно і об'єктивно М.Грушевський аналізує історію Галицько-Волинської держави. В ньому ми простежуємо процес удосконалення багатотомної праці. В тому залишилося всього чотири глави. Зміни виявилися також у доповненні бібліографічних оглядів новітньої літератури. За словами дослідника, використано її спостереження й факти для самого представлення подій і відносин. "В різних місцях, - вказує він, - знайдуть читачі також спостереження навіяні чи то новішими студіями, чи то власною роботою автора над історичним матеріалом"¹²⁸. Він також звертає увагу на введення в том особливо характерних епізодів із джерел, які характеризують цілий спектр взаємовідносин різних рівнів: політичного, суспільного устрою, побуту і культури, державного процесу, культурної еволюції та причин, що викликали їх занепад.

М.Грушевський, поминаючи дрібні додатки, вносить серію нових фактів і спостережень в огляд історії Галицько-Волинської держави, розширює опис історії політичної системи давньої Русі. Зокрема, на

підставі аналізу нових джерел доповнює огляд системи оподаткувати. Ним залучаються нові матеріали до історії культури, літератури староруського письменства та ін.

Незважаючи на те, що минуло майже сто років після написання третього тому, докладного аналізу його змісту ще не зроблено, хоча маємо окремі загальні оцінки. Увага сучасних істориків зосереджена на оцінці М.Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства¹⁵; дослідженні Галицько-Волинського літопису¹³⁰, питань хронології подій цієї історичної пам'ятки¹³¹.

Четвертий том починає середній період національної історії, пов'язаний з боротьбою всіх сусідніх держав за українські землі і участі, в ній самого українського населення. Вчений наголошує, що “Се історія закріпощення української землі й українського народу сусідніми державами, котрих здобутки в кінці збрала, майже вповні, без виїмку, держава Польська”¹³². За Грушевський, у суспільному, економічному і культурному плані це процес еволюції українського життя, який функціонує під впливом змін в політичних обставинах, особливо під посереднім (за часи литовської зверхності) і безпосереднім (гад польським пануванням) впливом Польщі - польського уряду і польської суспільності. Другою загальною рисою польського панування вчений вважає зведення українського життя під польський зразок, що представляється йому як процес ламання й нагинання під польський взірць історично вироблених суспільних, політичних та культурних форм. Він наголошує, що це процес закріпачення українського народу' народністю польською не тільки в сфері культурній або політичній, але також і

суспільній та економічній - повернення української людності в народність службову, підданську, експлуатовану¹³⁵.

М.Грушевський також констатує брак сильної і різкої опозиції з боку української суспільності, українського народу, що надає цим часам характеру упадку політичних, і суспільних сил. І тільки наприкінці XVI ст., під впливом релігійно-національного і зв'язаного з ним культурного піднесення українського руху півстоліття пізніше “знаход ить свою опору в козащині, що під той час з чисто клясової, приватної політики переходить до репрезентації загально-національних інтересів”¹³⁴. Саме політичним відносинам тих часів він присвячує четвертий том, а суспільній і культурній еволюції - п'ятий і шостий. Вчений наголошує на тому, що початок збройної боротьби проти суспільно-політичних

обставин відкриває наступний - "новий період нашої історії"¹³⁵. Змістовно аналізуючи процес розвитку політичного життя України-Русі в XIV- XVI ст., який супроводжувався загарбанням українських земель Литвою і Польщею, а також змінами в Причорномор'ї, формуванням Кримської орди, М. Грушевський уважно простежує політичні обставини останнього століття та історію прилучення українських земель до Польщі. Як і в попередніх томах, в примітках він подає літературу, з якою може ознайомитися читач. Майстер української історії також ґрунтовно висвітлює еволюцію суспільно-політичних і церковних відносин як продовження розгляду цього процесу в першому, третьому та шостому томах.

Вчений чітко вказує на особливості змісту п'ятого тому, пов'язані, на відміну від попередніх, в певній мірі, з наявністю вже значного запасу документального матеріалу. "Для попередніх томів, - зауважує він, - ми мали літературний і документальний матеріал досить невеликий, так що обов'язком історика було витягувати з нього по можності все, що може гак чи инакше послужити до зрозуміння давнього життя і подій, кинувши на них проміньчик сьвітла з якогось боку"⁴³⁶. Далі цікаво спостерігати, як дослідник запрошує до діалогу читача, вводячи його в зміст своєї наукової роботи. "При тім, - продовжує він, - могли ми мати те переконання, що в наших руках лежить в головнішим весь історичний матеріал (говорю про пам'ятки матеріали історичні, а не археологічні), і. він ледви чи зросте коли небуть значно"¹³⁷. Однак наявність джерел так значно зросла, що ставить перед істориком вже необхідність вибирати тільки те, що безпосередньо служить розумінню еволюції народного життя. Він вказує на те, що значна кількість документального матеріалу, ще не опублікованого, невідомого для дослідників, з його виходом в світ може значно доповнити й у деяких питаннях змінити сучасні висновки. В

опрацюванні п'ятого тому він вбачає ще одну складність, пов'язану з тим, що елементи еволюції, фактори життя стають надзвичайно скомплектовані, різнорідні й численні, тому "...не легко вибрати в відповідній повноті моменти, потрібні для розуміння нам еволюції життя та представши їх в відповідній пропорції їх впливів і значення"^{III}.

Наступні думки М.Грушевського вводять в історію опрацювання ним питань, пов'язаних з суспільно-політичними і економічними відносинами в українсько-руських землях цих століть. Вони вже були предметом студій вченого, починаючи від "першої наукової роботи,

писаної близько двадцять літ тому”, і він “багато труду віддав збиранню, публікуванню й обробленню нового, подрукованого матеріалу (томи актів подільських, люстрацій королівщин, публікації старих інвентарів і поменьших колекцій документів) - я розуміється, не замкнув для себе дальших студій в сій справі”¹³⁹.

Автор посилається на матеріали серійних видань Наукового Товариства і м.Т. Шевченка, зібрані ним до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України, не вважаючи роботу закінченою. Він ясно наголошує: “І попередні томи не виходили з моїх рук як останнє моє слово, всеоружною Атеною з Зевсової голови, і дані в них погляди і розвязки питань зістають ся предметом дальший студій і перевірок, - тим менше такий том як сей”¹⁴⁰.

М.Грушевський вважає за можливе розкрити питання підготовки п'ятого тому та вказує на вимушеність перерви в роботі, зв'язаної з написанням ним 1903 року короткого курсу історії України і переглядом перших і наступних томів для другого їх видання. Він протягом 1904 року, через нездоров'я та необхідність відзиватися на потреби часу; не міг вдатися до інтенсивної праці і лише час від часу звертається до роботи над п'ятим томом. М.Грушевський весною 1905 року видас окремо п'ять його глав, присвячених суспільно-політичним відносинам. Однак ще раніше розроблена докладна програма, яка передбачала висвітлення ряду питань, не була ним реалізована. Тому вчений подає у томі огляд історії суспільного й адміністративного устрою в XIV-XVI і частково XVII ст. та церковних відносин.

Шостий том містить історію економічного життя, розвитку сільського господарства, культурних і національних відносин, релігійно- національного руху, боротьби за і проти церковної унії інших питань.

Ще у вступних частинах першого тому “Історії України-Руси” М.Грушевський головний зміст історії кожного народу вбачає у його культурному розвитку і тісно пов'язаному з ним - економічному, що становить основу всякої культурної еволюції і надзвичайно на неї впливає. Окрім того, він вважає, що “зверхня політична історія має більш формальний характер і набирає більшого значення там де прибирає суспільний, соціальний характер, але свого впливу на економічну і культурну еволюцію не тратить, можна сказані,

ніколи”¹⁴¹. Виходячи з цього, підкреслює вчений, політична історія не втратила прав на увагу й після того, як останніми часами в історичній науці головна увага перенесена на соціальне, економічне й культурне життя народу¹⁴².

В історії українського народу видатний науковець виділяє три головних періоди. Давні часи руської держави. Середина XIV ст., коли Україна входила “в склад двох сусідніх держав - в. кн. Литовського і Королівства Польського. Се другий, середній період. Історія боротьби українського народу з противним суспільно-економічним устроєм для його повалення й зреформування суспільного устрою відповідно народним ідеалам справедливості, становить зміст третього періода”⁴³.

М.Грушевський у відповідності з зазначеною періодизацією ще раз у передмові до сьомого тому визначає три круга (цикли) “Історії України- Руси”. Виразною особливістю, як зазначалось вище, є історіографічна рефлексія. Вона проявляється у характеристиці ним циклів монументальної праці. Він зазначає, що перший круг (три томи, I-III) містив історію українського народу від перших початків його історичного життя до упадку державності - передісторію українського народу і української території, історію формування, розвитку і упадку Київської держави та її епілога - держави Галицько-Волинської і тих форм соціального, культурного і національного життя, які розвинулися в рамках цього державного строю до половини XIV ст.¹⁴⁴.

Для сучасного читача живим історіографічним матеріалом є характеристика вченим другого круга, томів IV-V, що містили історію розкладу і занепаду українського життя під владою Литовсько-Польської держави в XIV-XVI ст. Історик звертає увагу на зміни, які вносив в українське життя суспільно-політичний устрій. Він стежить “..за процесом ослаблення або зникнення соціальних і культурних форм, вироблених попереднім періодом, витискання і заміни їх новими соціальними і культурними формами, і за наростанням тої реакції національних сил, яка проривається нарешті, в останніх напруженнях суспільної і національної самоохорони, при кінці XVI в.”¹⁴⁵.

Характеристика третього циклу багатотомного видання виключно цікава тим, що вводить в зміст ще не написаних, але вже глибоко, на підґрунті зібраного джерельного матеріалу, продуманих майбутніх трьох або чотирьох томів (від сьомого до дев'ятого або десятого включно), присвячених “історії національного відродження за поміччю - нового соціально-національного чинника (фактора) - козаччини”⁴⁴⁶. Їх зміст складає історія нової національної сили, її боротьби з польською

владою, “відродження культурних і національних сил, проб відбудовання соціальних і національних відносин за помічю і під охороною козацької сили на ново, відповідно до бажань і ідеалів суспільности, аж до повного Ослаблення й упадку козацької сили в стрічі з зверхніми й внутрішніми перепонами і перешкодами”¹⁴⁷.

Окрім сьомого тому, саме 3037 друкованих сторінок восьмого та дев'ятого у двох частинах томів займає Хмельниччина в “ Історії України- Руси” М.Грушевського.

Часи від Куруківської війни 1625 до приблизно 1650 рр. М.Грушевський розподіляє на два рівні періоди і присвячує опису цих подій восьмий том “Історії”. В передмові до першої частини першого видання, датованій 15/28 лютого 1913 року, автор вказує, що різні обставини останніх років життя не дозволили випустити цей том в цілості, тому він обмежується його першою частиною, написаною ще протягом 1909-1911 років, сподіваючись підготувати до друку обидві частини разом. Перша частина охоплювала історичні події від 1625 р. до упадку великого повстання 1637-38 рр. та приборкання козащини новою ординацією. Майже закінчений третій розділ другої половини цього тому на початку написання останнього розділу перервала війна. Спочатку арешт, а потім ув'язнення в Сибіру не дають змоги завершити восьмий том. Тільки переведення до Москви восени 1916 року дає можливість М.Грушевському, долаючи складні обставини життя в заслання, взимку 1916-1917 рр. довести задумане до кінця.

Майстерно володіючи матеріалом, вчений ясно показує, що період від куруківської кампанії до війни 1638 року хоч і закінчився невдачею, але мав велике симптоматичне значення, вінчаючи собою розвиток козацьких і в цілому народних українських сил протягом цього періоду, який містив у собі чіткі прикмети народної війни, що пізніше втягнула найширші маси і охопила значну територію, ознаменувавши собою Хмельниччину. Злет українського духу в другій половині змінився періодом десятилітнього поневолення козащини, ординацією 1638 р. і загальним уповільненням і застоєм українського національного життя, при вирізній тенденції зміцнення польської влади в часи “золотої спокон”, а потім - вибух повстання, що зараз від скромних початків все більше зростає і відкомпро- місних спроб переходить в національну війну, яка не лишає місця ніяким тривким компромісам самостійної України з шляхетською Польщею¹⁴⁸.

М.Грушевський зазначає, що Куруківська кампанія 1625 року, перекресливши рахунки козащини з польським урядом за Хотинську

війну, стала на довгий час вихідною точкою в українсько-польських відносинах, “в результаті війна 1625р. стає вихідним моментом для досить довгого, десятилітнього періоду компромісових проб - останніх компромісів перед великим вибухом опозиційних сил”¹⁴⁹. Незважаючи на криваві конфлікти 1630 і 1635 рр., які були пов’язані з проявом дій опозиційних сил, компромісна течія загалом брала верх як з польського, так і з українського боку протягом десятирічного періоду. Піком її розмаху було безкоролівство 1632р., коли “українським постулатам були зроблені значні уступки новим королем, а козащина, що здавна привикла давит ся на нього як на протектора і приятеля, змагала до того щоб увійти в державне життє Річи Посполитої та здобути собі голосів в її управі”¹⁵⁰.

Такими характеристиками політичного життя М.Грушевський дає змогу читачам його праці зрозуміти стан взаємовідносин шляхетських кіл і носіїв української національної політики протягом цих десятиліть. У самому українському житті, в тих колах, що взяли в свої руки провід національного життя та в його інтересах прагнули вповні впливати і дійсно впливали на козачину і її політику, знаходилися ті компромісні елементи, яким не з руки були крайнощі української демократії і її безнадійний конфлікт з шляхетським польським режимом. Такою була, пише історик, новопоставлена православна ієрархія, яка гаряче прагнула примирення з урядом, легалізації, визнання, толеранції. З прикрістю вона зносила і різні менш приємні для себе сторони демократичного, республіканського життя, сподіваючись у православній суспільності, в легалізації своєї церкви знайти ґрунт для боротьби з небажаними явищами внутрішнього церковного життя.

М.Грушевський особливо наголошує цей факт з огляду на те, що тісні звязки, які утворилися за останнє десятиліття між ієрархічними, церковними і козацькими колами, певні течії в церковному житті та внутрішня боротьба між ними заслуговують широкого розкриття. В цьому плані він розглядає місію М.Смотрицького, справу прав братств, релігійних напружень і компромісів. Останнє служило грізним симптомом для українського єпископату, як крок на слизьку стежку компромісів з урядом та поступок уніатам. М.Грушевський зазначає: “І справді, поруч із отсею боротьбою за повноту єпископської власти против церковного партикуляризму і автономізму ми бачимо в тім же самім часі, *серед*

ГОЛОВНІШИХ РЕПРЕЗЕНТАНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЄРАРХІЇ ВИРАЗНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ПОЛАГОДЖЕННЯ СВОЇХ ВІДНОСИН ДО ПРАВІТЕЛЬСТВА, ДО ПОМИРЕННЯ З УНІЄЮ, ДО

релігійного компромісу”¹⁵¹.

Вчений розкриває причини, які впливали на цей процес: тяжке становище ієрархії; безнадійність сеймової боротьби, безплідність козацьких домагань, непримиренне ставлення урядових кіл; постійне ослаблення всіх інших елементів, на які спиралося православне ерцковне життя, за винятком самих лише козаків, постійна загроза репресій, безвиглядність боротьби - все це обумовлювало можливість схильності до компромісів, їх неминучості і бажаності. До того ж український елемент все далі відтіснявся від політичного і суспільного життя. Історик відмічає, що “давно не стало вже православних між сенаторами, а й між земськими достойниками все рідше можна було надібати чоловіка, який ще не розірвав зв’язків з українською народністю”¹⁵². М.Грушевський намагається довести, що православ’є в той момент було єдиною формою збереження українського елемента в культурно-національній сфері, тому усякий компроміс його з унією означав би не зміцнення, а ослаблення цієї відпорної сили. Він підкреслює, що заходи М.Смотрицького, подання проекту собору для порозуміння православних з уніатами на сеймі 1623р., його перехід до унії, компромісні переговори, підтримані такими ж настроями в колах духовенства, що стояли на чолі тогочасного національного і культурного життя, брали гору й в національній українській армії - козаччині.

Застосування такого поняття, як українська національна армія, по відношенню до козаччини та інших категорій свідчить про спрямованість його праці на повернення народів історичної спадщини, причому в дусі майбутніх істориків-державників. Якщо прислухатися уважніше до обговорення ним конкретних питань стану тогочасного козацтва, то можна побачити, що М.Грушевський, зрештою, не настільки віддалені їй від проблем, які хвилювали майбутніх дослідників державницьких змагань часів Хмельниччини. Адже своїм опрацюванням козаччини він якнайближче підводить їх до вивчення саме проблем Української козацької держави, дає чітке розуміння її витоків.

Досліджуючи наявність компромісних настроїв, вчений наголошує, що вони були не тільки проявом депресії від невдалих кампаній, погрому широких політичних планів попередніх літ, але й наслідком того, що провід у війську на якийсь час захопила досить міцно козацька буржуазія, статочніші “луччі люде”, як названо їх в московських реляціях¹⁵³. Вони зайняли сильну позицію “на волости”, на “території “городовій”, і,

i

спираючись на них, їх репрезентант гетьман Дорошенко міг вести мирову політику супроти шляхетської Польщі.

На думку історика, була певна симптоматичність у паралелізмі угодовства духовного і угодовства козацького. Хоча компромісна політика владики взагалі не знаходила співчуття серед цієї козацької буржуазії і вона навіть, кінець кінцем, виступила з протестом проти неї. Глибоко проникнувши в зміст історичного матеріалу, автор від творює політичні погляди впливових українських кіл, підкреслюючи: "Таки не було сс без значіння і впливу на напрям козацької політики, коли духовні крути, що в імя національних (церковних) інтересів давніше понуджували козаччину до рішучої опозиції супроти правительства та пробивали дорогу для українського іредентизму, тепер шукали компромісу з католицькою політикою правительства"

Як і в попередніх томах, ми спостерігаємо детальний опис української історії і в даному контексті подання на сейм нових петицій козаччини та її невдоволення. Однак депресія, викликана куруківською катастрофою, проходила. Все тяжче, вказує історик, ставало стримувати від ексцесів масу виписчиків, все тяжче було манити їх якимись спасеними наслідками їх лояльності, королівськими чи панськими благодатями, що спадають на них "за спокійне лояльне захованне козацького війська". В такому ж плані ним подається опис становища різних категорій козацтва, "його незгод", "розривання війська на два театри війни", шведських планів дістатися до козацького війська і т.п.¹⁵⁵. Вчений чітко відстоює позицію України (яку уособлювала в даному контексті козаччина), коли типе, що "козацький елемент, який в недавніх війнах дав такі блискучі приклади відваги, витривалості, вірності, дисципліни, і взагалі має таку славу минувшину, під протекторатом сусідів, під проводом якого небудь визначного і талановитого чоловіка міг би вибитись з-під влади Польщі і утворити самостійну, добре організовану республіку"¹⁵⁶.

Не важко помітити, на чийм боці знаходиться М.Грушевський, висвітлюючи фрагменти історії релігійної боротьби; компромісні спроби М.Смотрицького, його опозиція суспільності на ґрунті більш національної, ніж релігійної самооборони. Як висловлюється вчений, суспільність керувалася "інстинктом темним, але вірним"¹⁵⁷. "Православна ієрархія, - пише він, - спинала ся сим разом перед осторогами і погрозами світської суспільності! - шляхти, брацтв, козаччини. Спинала ся на краю пропасти, що готова була поглинути її, і не зробила рішучого кроку"¹⁵⁸. Така атмосфера, коли на Україні рознеслася чутка про конфлікт козаків нерестрованих з реестрованими, та релігійні мотиви і визначили характер війни 1630 р. .

Сірого слідуючи за документами, М.Грушевський не оминає дати характеристику окремих праць з цього питання. Так, вказуючи на епізод корсунського погрому як початку кампанії 1630 р. і описуючи місію С. Ляца, особливо епізод, коли той, ідучи під Київ, “витяв до ноги містечко Лисянку”, відмічає, що П.Куліш в своїх останніх працях, на відміну того, що скрізь виступає в обороні поляків проти козаччини, проголошує це оповідання за козацьку видумку. Вчений вважає, що подібні факти мали місце.

Описуючи похід Конецьпольського, переяславську кампанію, розгром польських військ, перемогу козаків та зміст переговорів, наслідком яких була угода 1630 р., М.Грушевський у висновку наголошує: “Козаччина від польського війська відбилася і вийшла з кампанії з почутом переваги”⁵⁹. Так і розуміли й тлумачили на Україні переяславську згоду, що куруківську ординацію скасовано і козаччині тепер все вільно. Це було довільне тлумачення переяславської умови в інший бік, як і офіційне твердження Конецьпольського, що козаки прийняли в усім куруківську ординацію¹⁶⁰.

М.Грушевський, оповідаючи про морські походи, вибори замість Орендаренка гетьманом Івана Кулаги, спроби шведської місії козаків та заходи коло неї польського уряду, релігійні справи, перспективи московської війни і новий прихильний курс до козаччини та українського елемента з боку короля, не іде шляхом попередньої історіографії і, дотримуючись особистої інтерпретації документального матеріалу, уникає, будь-яких компіляцій. І узагальнення його є проявом інтелектуальної енергії та виявом переробки та рефлексій над використаними джерелами. Нерідко вчений проявляє художній талант в описі тих чи інших подій української історії, пов'язаних з Польщею. Про це свідчать точні характеристики польського короля. “Король догорав, - пише історик, - і все, що гнітило се довге, безпросвітне, сливе піввікове панованне бездушного, тупого вихованця єзуїтів, присвячене збудованню і забезпеченню єзуїтського пановання над політичним і духовним житєм Польщі, - нетерпеливо чекало просвітку, який обіцяло сьому світові безкоролівє”¹⁶¹. Він також наголошує, що найбільш послідовні групи: литовські і польські дисиденти; православні Україна і Білорусь, недобитки православної шляхти, міщанство, духовенство - напружували свої останні сили, щоб дати останню битву, зробити останню спробу постояти за свої права, за своє існувати.

Великий історик висловлює жаль з приводу того, що не може докладніше огаїсати надзвичайно цікавий момент, за браком “більш інтимного, закулісового матеріалу з сього часу, - з тих приготувань, заходів і дебат, що попереджували публічні виступи українських (і білоруських) репрезентантів. Їхпоряджуємо тільки самими

офіційними грамотами і заявками pro foro extemo”¹⁶³. Вміло змальовуючи динаміку цієї боротьби, ставлення до неї православної шляхти, яка на законних підставах брала участь в роботі сейму, інших верств і груп, духовенства, автор також розкриває напрямки дальності і плани козащини, представники якої цим разом не обмежилися самою релігійною справою. “Сей важний момент, - наголошує М.Грушевський, - військо козацьке задумало використати *для* основної зміни всього становища козащини як верстви, як стану*”¹⁶³. А саме, як спробу ввести козащину в державній устрій і в рамках його знайти розв’язання козацького питання. Це було останнім словом політики компромісу козащини з польською державою. До компромісу належали бажання мати свій голос в сеймі, “обдаровання вольностями, які належать рицарським людям” - шляхті, відновлення старого блоку православних з протестантами, небажання конфлікту з Варшавою.

Досить важливе значення для розуміння пізнішого ставлення Богдана Хмельницького до Владислава має характеристика М.Грушевського польського короля. Так, він пише: “Володислав далеко краще підходив до обставин і суспільности, яка його окружала. Коли батько відпихав її своєю мовчазністю і холодністю, своєю етикетальністю й шанованєм свого маєстату, королевич притягав до себе своєю невимушеною простотою, приступністю, нецеремонністю... він напружував... всі здібності! дія скріплення своїх впливів, для збільшення рядків своїх прихильників, для помноження шансів і засобів до переведення своїх плянів, і в тім-же напрямі цілою силою мусіли працювати його близші і дальші партизани, котрих йому не бракувало”¹⁶⁴. Маючи амбіційні плани, особливо московські та шведські, Владислав розумів значення козащини як військової сили, враховував вимога православних. Історик наголошує: “ Можна собі представити як кипіли закулісові переговори і всякі намови з боку королевича і його прихильників, що мусіли старати ся всякими способами прихилиш ворожо настроєні елементи, або згодили ся на уступки православним, щоб усунула ся православна завали-дорога з політичної арени. Учасниками сих заходів мусіли бути також козаки”¹⁶⁵.

Завжди, коли М.Грушевському не бракує джерельних відомостей, він чітко характеризує діячів українського історичного процесу. Його “Історія України-Руси” насичена дійовими особами і багатолюдна.

Розкриваючи зміст боротьби православних за свої права, вчений на підставі новітніх даних уточнює історичні дати, події, дає їм історіографічне тлумачення. Так, описуючи інцидент П.Могили з Копинським, він подає різні тлумачення цієї події такими істориками, як Голубев, Костомаров, Куліш¹⁶⁶. З таких позицій він підходить до висвітлення епізодів релігійної боротьби за “заспокоєнне

православних”. Розгляд питань історії козаччини 1632-1637 рр. вчений не міг дати розгорнутим за браком необхідних матеріалів аж до повстання 1637 р. Однак для нього не було сумніву у тому, що поруч з різними проявами козацької активності велике значення має новий курс українського церковного життя. Рефреном для розгляду козацьких справ 1632-1637 рр. є міркування* М.Грушевського стосовно того, що перипетії історії боротьби за права руської віри, започатковані від безкоролівства, показували одне - “що по елекції вже не видно козаків в сій горячій боротьбі. Козацького елемента вже не чути в справі “грецької релігії*”; на цілий ряд літ він входить в межі своїх клясових, чисто козацьких інтересів, і національні перспективи коли не сходять зовсім з оводу козацького життя, то в усякім разі відходять на далекий план”¹⁶⁹

Новий курс українського церковного життя проявляється не тільки в толерантній політиці до короля, в розв’язанні своїх справ, в магнатських впливах і в стороні від козацької демократії Підгрунтя лежало глибше, як вказує Грушевський: “Козаччина була чужа сим митрофорним і кlobуконосним шляхтичам, єзуїтським вихованцям, - і вони були чужі козаччині. І хоч козаки не виступали проти них отверто в обороні ближших їм духом ісаїних старців, - то все таки чуть ся повний брак тісніших духовних звязків козаччини з сею відновленою, упривілегованою ерархією”¹⁶⁸. Тому закономірним було спрямування енергії козаччини, залишаючи в стороні церковні і національні (як тоді розуміли) інтереси, виключно на добування козацького хлібу, на розширення його володіння па Україні та збільшення козацьких кадрів. Про це свідчить опис ним кількох війн, що супроводжували перші роки врятування Владислава і висвітлення операцій козаків в Сіверщині, під Смоленськом, походів на море, старої ворожнечі Конецпольського до козаччини; сеймових постанов 1635 р., побудови Кодака, походів козаків до Прусії, їх вихід в Балтійське море; повстання Сулими, зруйнування Кодака, зради реєстрованих, смерті Сулими, кримських усобиць, боротьби різних козацьких партій, походів на Запоріжжя та інших подій, пов’язаних з козацькими виступами, відрядженням посольства на сейм. Називаючи імена козацьких представників на сеймі: Богуша, Гридкевича, Яцука, Савича і Григорія Нужних, М.Грушевський в нотках відмічає, що не знає, звідки М. Костомаров узяв, що послами поїхали Іван Барабаш черкаський і Хмельницький. Йому здавалося, що зазначений факт М.Костомаров переніс з пізнішого посольства.

В такому ж дусі, відштовхуючись від джерельного матеріалу, вчений розглядає історію козацьких війн 1637-1638 рр. У кінці тому подає у примітках літературу, присвячену церковним і національним

відносинам другої чверті XVII ст., а також джерела і літературу про козаччину 1635-1638 рр.

Другу і третю частини восьмого тому М. Грушевський відводить історії початків Хмельниччини (1638-1648), де в центрі уваги постають часи “золотого спокою”, процес розширення української колонізації на схід, причини війн Хмельцького, стан українського суспільства напередодні Хмельниччини, хід повстання та весняні військові події 1649 року.

З історіографічного боку увагу привертають примітки 1, 3-5, де характеризуються джерела і література з піднятих вище питань та особливо аналіз старшинської козацької історіографії, а також праць Енгеля, Бантиш-Каменського, Матроса, Марковича, Костомарова, Соловійова, Карпова, Куліша, “Запорозької Старини”. В центрі уваги дослідника праці 1870-х - початку XX ст., присвячені історії Хмельниччини і питанням її висвітлення в польській історіографії. Закінчуючи свій огляд, М. Грушевський сподівається, що “...оживленне студій над Хмельниччиною, очевидно, має всі шанси відновитись ще раз з відновленням більш сприятливих для наукових занять обставин, і дати ще багато нового і цінного для розуміння сеї доби, для котрої наука далеко ще не розпоряджає вам потрібним”¹⁶⁹. На свою працю вчений дивився тільки як на ступінь до “тої історії Хмельниччини - очищеної від кори легенди і уоружної всім науковим матеріалом, який зістав ся нам в спадку,

- а може бути результатом тільки дуже інтенсивної колективної роботи”¹⁷⁰. Звертаючись до читача, М. Грушевський зауважує, що той помітить, яку значну частину тому він вимушений “...віддати очищенню Хмельниччини від хащів легенди і тій передвступній роботі над обробленим науково матеріалом, яка властиво повинна бути уділом студій приготовчих”¹⁷¹.

Однак здійснений аналітичний огляд літератури дозволяє бачити М. Грушевського як одного з перших історіографів козаччини часів Б. Хмельницького, який яскраво проявив велику незалежність суджень.

Зміст третьої частини восьмого тому становить історія найбільшого розвитку Визвольної війни українського народу (1648-1650 рр.). В центрі уваги автора - висвітлення історичних подій, спроб компромісів між

Б. Хмельницьким і Річчю Посполитою, епізодів осінньої військової кампанії і зимової угода 1648 р.; нових українських планів і рішучого розриву відносин з Польщею, ходу війни 1649 року, Зборівської угоди і її безперспективності.

Для М. Грушевського не залишилася непоміченою значна увага української громадськості до історії Хмельниччини на початку другого

десятиліття XX ст. У вступнім слові до третьої частини восьмого тому він зауважує: “Останніми часами так багато писали про Хмельниччину, так часто посилались на неї, на потвердження своїх поглядів, теорій, провіщувань, обвинувачувань, так часто прикладались її події та ситуації до нинішніх, що не тільки спеціалістови, а й просто інтелігентній людині варто зазнайомитись з науковим станом річі: з тим, що ми дійсно знаємо про тодішні події та ситуації”¹⁷². Вчений наголошує, що він здійснює передрук чи не єдиного примірника своєї книги, де можливо в повному обсягу і можливо об’єктивно висвітлюється період піднесення і розквіту великого українського руху, після славних перемог під Жовтими Водами, Корсунем, “... коли Хмельницький і його товариші стали заходитись коло закріплення та використання несподівано досягнутих здобутків і поволі дійшли до тих високолетних планів соборної, незалежної України і широких політичних комбінацій для її забезпечення, які не раз так чарують нас з далекої перспективи”¹⁷³. З метою ширшого наукового висвітлення цих подій вчений піддає детальному аналізу весь відомий раніше документально-історичний матеріал і вводить у обіг новий.

Том за томом спостерігаємо, як у передмовах до них викладається історія написання монументальної праці. На початку першої частини дев’ятого тому М.Грушевський подає відомості про обставини, які перешкодили його роботі: вони були викликані початком Першої світової війни. Читач дізнається про те, що вчений сподівається, виславши до київської друкарні рукопис вступних глав до Хмельниччини, восени закінчити другу частину восьмого тому. Однак лише в Симбірську він завершує друк цього тому і, переведений до Москви 1916 року, опрацьовує історію Хмельниччини до 1650 р., а з початком 1917 року починає друкувати огляд за 1648-1650 рр. як третю частину восьмого тому.

М.Грушевський навіть одержує у 1918 році пробний примірник цієї книги, проте вона не вийшла. І лише за кордоном 1922 року у Відні перевидається цей том.

Після повернення в Україну він продовжує перервану працю над “Історією України-Руси”, організовує археографічні експедиції (попередньо ознайомившись із станом архівних фондів в Москві і Ленінграді), по можливості відновлює втрачені під час війни, обшуків і знищені під час пожежі свого київського будинку матеріали, спираючись на допомогу львівських і київських співробітників. На початку 1926 року опрацьовує події історії Хмельниччини 1650-1651 років і протягом двох наступних - доводить історію цієї епохи до часів смерті Б.Хмельницького.

Залишаючись вірним історіографічній традиції багатотомного

видання, вчений вводить читача у лабораторно своєї творчості. Кількома штрихами, але виразно характеризує зміст Хмельниччини як великого політичного перевороту, панорама якого цікавить не тільки “всесвітнього історика” і не може не захоплювати й нас”¹⁷⁴. Вказуючи, що рушійна сила цього процесу була продиктована соціально-економічними умовами боротьби за визволення українських мас - під проводом старшинської верхівки, яка формувалася з різнорідних суспільних елементів у певну суспільну верству, М.Грушевський наголошує на тому, що її класові інтереси традиційна історіографія ототожнювала із стихійною боротьбою мас і приймала за вираз того, що називалося “народною боротьбою”, “боротьбою за визволення України”¹⁷⁵.

Саме на цих двох моментах, виходячи з фактів і соціально-історичного досвіду, а також переносючи увагу з дослідження політики старшини, її стратегії і дипломатії на вивчення становища і ролі соціальних низів, якими керувала козацька верхівка, вчений спиняється у першій частині дев'ятого тому. “Основним завданням моїм, - наголошує він, - і мусіло бути дослідження саме ролі їх у сім великим зломі українського життя, висвітлення впливів цього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значення”¹⁷⁶. Оскільки для зображення ролі мас вказівок зовсім мало, лише є загальні звістки, що характеризують їх позицію, активні впливи, активну чи пасивну опозицію, М.Грушевський більшу увагу звертає на розвиток політичних подій, які визначали напрямки народного життя. Вони частіше кидали світло на те, як в свідомості людей історичні події і ситуації писемно відображалися крізь призму того, що говорилося серед рядового козацтва, міщанства, нижчого духовенства. Він використовує саме цей матеріал, “...бо історикові, кінець - кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і неможна відтворити) - а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які враження й настрої серед них викликали”¹⁷⁷. Особливо, вчений вважає, це цінно тоді, коли можемо стрінутися з настроями широких низів, схопити залежність цих настроїв з економічною і соціальною обстановкою їх життя і т.ін. Останнє дає можливість дослідній іншій бік історичного процесу, пов'язаний з ростом свідомості в громадянстві і масах, їх осягнення соціальних, політичних, державних і національних інтересів. Він з особливою силою підкреслює, що “Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій добі, і в ній виконувалося те, що мало з часом стати українською нацією”

Знаючи стан історіографії питання, М.Грушевський вважає, що фактичний зміст Хмельниччини дуже збагатився і загальний її образ представляється набагато ясніше, однак новий матеріал не спростив, а ускладнив його. Тому вчений з свого боку не намагається схематизувати і штучно спрощувати його, щоб не підганяти під своє суб'єктивне сприйняття, хоч і подає окремі загальні зауваження, особливо в кінці тому. Учений також пояснює причини обмеження висвітлення ним військової, дипломатичної, персональної біографічної історії, хоча має для цього відповідний матеріал. З зазначеного ясно видно, що для історіографа існувала можливість інтерпретації змісту того чи іншого напрямку і варіанту історії Хмельниччини. Закиди на адресу М.Грушевського відносно того, що він недооцінював ролі видатних постатей, особливо Б.Хмельницького, не є аргументованими, оскільки для них він відводить спеціальну галузь - персональну біографічну історію. Але і те, що ним зібрано, вказує на напрямки майбутніх досліджень цієї епохи. Дослідник звертає увагу на вивчення закордонної політики Б.Хмельницького, де дня істориків лишається робота на довгі літа. Вважає також вдячною літературну історію, якою він спочатку зайнявся, а пізніше залишив. М.Грушевського ще перед війною захопили різні легенди, їх фактичний зміст, історія їх розробки у зв'язку з політичними і соціальними ситуаціями. Тоді ж він починає друкувати невеличкі статті та матеріали з історіографії цього питання. В буремні революційні роки більшість зібраних матеріалів й документів згоріло. У історика за браком часу не було можливості їх відновити, тому частково у восьмому і дев'ятому томах вміщені "екскурси в сю сферу".

М.Грушевський ще раз наголошує на існуванні окремого напрямку колективних досліджень - біографій діячів Хмельниччини, які не були предметом уважного вивчення. Лишаючи на стороні цю тему, вчений був би радий, аби вона знайшла своїх дослідників¹¹⁹. Студії В.Герасимчука, І.Крип'якевича, М.Петровського та інших істориків давали йому таку надію.

Вчений, завдяки глибокому знанню проблеми, серед інших її питань виділяє історію соціально-політичних форм і установ, що склалися і розвивалися під час доби Хмельниччини. За його спостереженнями, цей напрямок зусиллями ряду науковців, особливо І.Крип'якевича, починає досліджуватися. Він же визначає перспективу майбутніх студій, наголошуючи, що "...скільки небудь повне освітлення на сім полі доба Хмельницького може знайти тільки ретроспективне - ідучи від пізніших форм і явищ, більш скристалізованих, виразніших і яскравіших. Се діло будучности"¹⁸⁰. Для цього є джерельний матеріал.

Сказане не означало, що М.Грушевський полишає вивчення цих напрямків і відповідних джерельних видань. Він радий буде брати

участь і керувати процесом наукового дослідження історії України, починаючи

з середини XVII ст. Та на той час він вирішує поставити крапку у дослідженні історії Хмельниччини та перейти до висвітлення наступних подій. Ми ще раз переконуємося в тому, що М.Грушевський не вважає свою працю над томами "Історії України-Руси" і Хмельниччиною завершеною. Зокрема, він зазначає: "Може бути, що ще мені доведеться по якимсь часі проробити раніше випущені і нинішні частини історії Хмельниччини, зв'язати їх тісніше і доповнити тим матеріалом, що далі прибудуватиме"¹⁸¹.

Ряд загальних зауважень, поданих у кінці другої частини дев'ятого тому, дозволяє простежити сталі риси історіографічної творчості М.Грушевського. Видатний дослідник вказує на те, що протягом своєї наукової праці не один раз звертався до характеристики епохи Хмельниччини, як у загальних курсах історії України, так і в різних статтях.

Надамо слово самому М.Грушевському для окреслення цих праць. Вчений пише: "Сі статті зібрані були в збірці моїй: "З політичного життя Старої України", що вийшла в момент дуже несприятливий і здається мало поширена. В ній передруковані були отсі статі "Хмельницький і Хмельниччина" (1898); "250 літ сполучення України з Москвою", 1900; "Богданові Роковини (250 літ смерті), 1907; "Мазепинство і Богданство", 1912; не увійшла сюди брошура про "Переяславську умову", 1917р. Крім того Хмельниччині була присвячена популярна брошура "Про батька козацького Богдана Хмельницького", 1909, а белетристичне освітлення її дав я в драматичних образах "Хмельницький в Переяславі", 1915 і в кількох оповіданнях "Ясновельможний Сват", 1897 "Стріча з Кривоносом", 1914, до певної міри належить сюди й "Вихрест Олександр", 1914 - хоч се переповідженне документального матеріалу. Загальні огляди розумію такі: "Очерк истории украинского народа" в кількох редакціях (1904,1906,1911) і "Иллюстрирована история украинского народа", 1913, "Иллюстривана історія українського народа", (1911 і ін.);

"Про старі часи на Україні", 1907 і пізніше "Исторія украинского народа" в вид. "Український народ в прошлом и настоящем" (Т.І, 1914); "Українська історія для середніх шкіл", 1920"

Привертає увагу той факт, що історик подає свої праці в хронологічній послідовності. Їх переважна більшість вийшла в довоєнні часи. Маємо також таке явище, яке досить рідко зустрічається в історіографії, коли сірого науковий опис історичних подій і осіб поєднується з популярним викладом та їх літературно-художнім змалюванням. Такий багатожанровий підхід дає

можливість з різних сторін оцінити погляди М.Грушевського на Хмельниччину. Він також подає аналіз поглядів Г.Сковорода, інтерпретацію змісту традиційної старшинської концепції: М.Костомарова (його полеміки з П.Кулішем), М.Буцинського, В.Антоновича, О.Левицького, О.Лазаревського, характеристику їх оцінок та української історіографії постаті Б.Хмельницького і в цілому Хмельниччини. Далі з усією очевидністю проступають історіографічні ремінісценції вченого.

М.Грушевський чітко зазначав факт існування цілої низки поглядів на проблему висвітлення постаті Б.Хмельницького. Вона, в свою чергу, розпадається на ряд компонентів, відповідь на які він починав з кінця -

від оцінки індивідуальності великого гетьмана.

Історик наголошує: “Вплив його важиться дуже високо, але я не бачу щоб хто небудь постарався ближче оцінити його специфічну вагу науковим, критичним аналізом”¹⁸³. Далі йде дуже важлива теза, на яку не звернули в свій час увагу дослідники. “Новіша історіографія, - пише він,- все ще зістається під владою традиції, для котрої Хмельниччина скуплялася в Богдані як ініціаторі і виконавці, першим і головним акторі всього руху, його розумі й волі”¹⁸⁴. На думку вченого, мало уваги звертає українська історіографія, за винятком В.Липинською (монографія про Кричевського *Z dziejow Ukrainy*), частково В.Герасимчука, на осіб шляхетського походження, котрі склали оточення гетьмана. Відомо, що В.Герасимчук у лютому 1904 року вперше виступив перед зборами історико-філософської секції НТШ з доповіддю “Іван Виговський та Юрій Хмельниченко”, а 1912 р. - захистив докторську дисертацію на цю тему і також підготував працю “Виговщина і Гадяцький трактат”¹⁸⁵.

М.Грушевський виступає як проти недооцінки ролі Б.Хмельницького, так і проти переоцінки його діяльності. Він залишається при переконанні, що “Богдан був людиною високих здібностей; але я не хотів би, щоб його історичне “щастя” засліплювало наші очі й не давало оцінити великих здібностей також і тих людей, що його окружали, але не мавши того

“щастя” зісталися в тіні, хоч може бути, деякими сторонами свого характеру стояли навіть вище від Богдана”¹⁸⁶. В даному разі вчений звертає увагу на блискучий ряд осіб з численного оточення Б.Хмельницького: Виговського, Богуна, Золоторенка, Кривоноса, Небабу, Кричевського, Пободайла, Данила й Івана Незаїв та на скромні “лави революційного українського народу”, що здійснили велику революцію. “Чи не було здібніших і кращих кандидатів на фундаторів

Української держави, на визволення української землі, ніж Зиновий-Богдан Хмельницький?”. За Грушевським, це лишається невідомим. І можемо тільки підкреслити, що, за висловом Потоцького в українському суспільстві існували “не один Хмельницький, а можна їх на тисячу рахувати, на місце одного виберуть іншого, ще здібнішого і справнішого”. Вся тогочасна польська влада не вважала Богдана в козацькому середовищі єдиним, небувалим і неповторним, бачила й інших потенційних зверхників, ще більше небезпечних для Речі Посполитої.

Ставлячи акцент на тому, що Визвольна війна розбудила енергію українського народу, який з свого середовища висунув цілу плеяду талановитих керівників, М.Грушевський закликав дивитися на Хмельниччину, постать Богдана та його соратників більш широко, як не на одну особу і навколо неї “палити фіміам”, а бачити ціле явище, народжене народним генієм.

Спинаючись на різних характеристиках особистості Б.Хмельницького, М.Грушевський, за своїм переконанням, вважає їх вхопленими дуже вірно. Влучною він називає характеристику Л.Кубалі, яку розвинув В.Липинський у книзі “Україна на переломі”. Вчений наводить слова Липинського про те, що Б.Хмельницький є великим державним генієм, якого не мала Україна з упадку Київської Русі і до останніх часів. І далі наводить цінне історіографічне тлумачення, яке послужило пробним каменем зрілості сучасної йому і пізнішої української історичної думки з цього питання.

М.Грушевський не приймав перенесення В.Липинським сучасних думок в історичне минуле і з цього приводу зауважував: “Я не буду тут входити в концепцію української хліборобської монархії проєцировану автором з подій і відносин недавнього минулого в часи Хмельниччини і розташовану на її іменнях і датах..., - до деяких інтерпретацій подій..., я буду мати нагоду повернутися далі”¹⁸⁷.

Л. Винар детально аналізує погляди вченого, підкреслюючи їх критичність та посилаючись на ряд його праць, фактами заперечує розхожу тезу про недооцінку ним ролі гетьмана¹⁸⁸. Продовжуючи лінію думок М.Грушевського про події 1648 року, вказує, що якщо В.Липинський відстоював автономізм Хмельницького і його соратників до 1654 року, то видатний вчений - концепцію незалежності козацької держави Хмельницького з кінця 1648 року. Вважає також дивним, що історики-державники не помітили або зігнорували ці погляди Грушевського на державницьку ідеологію Хмельницького та її еволюцію.

Повертаючись до Грушевського, зазначимо, що він, вказуючи на існування впливу на Хмельницького різних чинників, не хоче

применшити його значення, однак наголошує, що руїна почалася вже за Богдана, але її причини - об'єктивні.

Свою увагу до негативних явищ доби Хмельниччини історик пояснює тим, що хотів запобігти нездоровій ідеалізації особи Хмельницького, та показати змістом всього тому, які далекі були реалії цієї доби від такої ідеалізації.

Вчений пророоче пише: “Український народ не пережив свого раю в часах Богдана - ні в іншій добі своєї минувшини. Наші соціальні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами. Але Хмельниччина була все таки великим етапом в похіді українського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів. А нарешті ця епоха була для народу благодійною, бо від неї веде початок нове українське життя і Хмельницький як головний потряситель зістанеться героєм української історії”⁸⁹.

До цієї та інших характеристик епохи та Б.Хмельницького, історичної концепції М.Грушевського дослідники звернуться ще не один раз. Однак широта історичного полотна, тисячі і тисячі наведених фактів, цікавих деталей, майстерно виписані портрети історичних діячів, змальовані з великою силою, численні прояви життя українського народу - все це дозволяє бачити у багатотомному виданні найважливішу віху в розвитку національної історіографії.

Як історик, М.Грушевський проявляє велику незалежність думок, особливу скрупульозність та широту опису, навіть висвітлюючи хронологічно короткі історичні події. Прикладом цьому служить десятий том, виданий вже після його смерті, присвячений історії української козаччини від кончини Б.Хмельницького до Гадяцької угоди. Вчений послідовно викладає питання, які хронологічно охоплюють всього два роки (1657-1658): вибори гетьмана і митрополита, оформлення шведсько- українського союзу, опозиція Січі і бунт Пушкаря, відновлення кримсько- українського союзу, конфлікт з Москвою і Гадяцька унія. В томі, як і в попередніх книгах, ми знаходимо настійну історіографічну рефлексію, що пробивається, як джерельце, крізь товщу насиченого історичного матеріалу. У полі зору М. Грушевського численні праці українських та польських істориків. Так, оцінюючи Гадяцький трактат, вчений наголошує, що покоління цих дослідників схвалювали його як акт великої політичної мудрості і розваги, вияв глибоких політичних ідей, дороговказ в далеку будучину, програму східно-європейської федерації, цінну поправку до Люблінської унії, акт братерства народів, цінний документ культурних і політичних змагань (парламентських і конституційних) і т.д.¹⁹⁰. Однак в історіографії цього

питання він не приєднується до істориків - прихильників Гадяцької угоди. Втім вигляді, відмічає вчений, як вона з'явилася на світ, вона не обіцяла нічого доброго, і ми побачимо далі, як ті що трималися і проводили її цією дорогою, мостили собі стежку до повороту до коронних провінцій, - а не до державного українського будівництва на підвалинах, зазначених гадяцьким актом¹⁹¹.

М.Грушевський глибоко аналізує погляди В.Антоновича, посилаючись на його "Бесіди про часи козацькі на Україні", оцінює над писану К. Мельник за викладами В. Антоновича і ним проредаговану біографію Виговського в збірці "Исторические деятели Юго-Западной России" (1883), праці Вовка - Карачевського, Стадника, В.Липинського, які давали оцінки позитивним і негативним сторонам угоди та досить різко її характеризували.

Вчений якомога точно передав зміст оцінок Л.Валевського, М.Костомарова, О.Левицького, щоб на них звернули увагу майбутні історики. Останній, на думку вченого, висловлював свій погляд, виявляючи тодішні думки історичного гуртка учнів В.Антоновича.

Закінчується десятий том такими словами: "28 жовтня приймали на авдієнції Тетерю. Він проголосив "чарку і розумну промову", мовляв, вважає себе щасливим, що його вибрано на те, або запевняти короля в їх підданстві ("так він висловлюється"), - троє послів ідуть за ним, щоб зложити присягу іменем всього козацтва на вірність і послух королеві і короні. Після короля був прийнятий також королевою. Зробив дуже гарне враження - "поставний, гарний манер, убраний був в сукню зеленого оксамиту з золотими гудзиками"¹⁹².

Відомо, що М.Грушевський підготував рукопис другої частини десятого тому, відшукати який до цього часу не вдалося. Однак те, що написано академіком і вийшло, дістало високу оцінку учнів, співробітників, видатних вчених України і Європи та чекає глибокого, вдумливого вивчення і впровадження в наукове життя. Необхідні спільні зусилля держави і української громадськості, спрямовані на те, щоб спадщина великого українця органічно увійшла в кожну оселю, як складова частина здобутків національної та світової цивілізації.

Зрілість української історичної думки виявилася у ставленні до неї наукової громадськості та оцінці "Історії України-Руси", її схеми-моделі.

Д.Багалій не тільки визнає¹⁹³ схему М.Грушевського, але вважає його найзаслуженішим істориком, який опрацював першу монументальну синтетичну працю, що відповідає вимогам європейської

методології¹⁹⁴.

Д.Дорошенко - один з перших істориків, який дає загальну характеристику багатотомній історії України-Руси¹⁵⁵. Він обґрунтовано заявляв в “Огляді української історіографії”, що “основною заслугою проф. Грушевського перед українською історіографією є те, що він уgruntував і впровадив в учений вжиток схему історії українського народу на цілм просторі його історичного життя”¹⁹⁶. Національний характер історичної праці М.Грушевського підкреслює О.Гермайзе, коли зазначає, що свою історію України той ставить “на цілком український ґрунт, не тільки по суті, але й по формі. Бо український елемент у попередніх учених дуже часто був обережно прихований, затемнений з причин цензурного переслідування та інших подібних обставин”¹⁹⁷.

Зазначену вище тезу продовжує розвивати Л.Винар, наголошуючи, що “Грушевський пов’язував свою схему з історіографічною спадщиною своїх попередників, без огляду на їхню езопівську мову”¹⁹⁸. Для підтвердження своєї думки він посилається на самого Грушевського і наводить його вислів з статті, присвяченій М.Максимовичу, де йшлося про наслідування останнього в сміливості договорювати до останнього слова його тези, протиставляючи віками освяченій російській схемі східного Слов’янства - московсько-династичній - схему, продиктовану реальними взаємовідносинами східнослов’янських народностей. Коли вчений оцінював київську добу як стару добу української історії, дозволив собі називати Ярослава і Мономаха українськими князями, накликаючи гнів, глузування і доноси хранителів “казьонного православія, самодержавія і народности, перед котрими мусив застьобувати на всі гудзики свій віцмундир наш старий ректор, - я тільки назвав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор, і після нього розвивали великі продовжувачі його діла - Костомаров, Антонович, Драгоманов”¹⁹⁹.

Тим самим М.Грушевський засвідчує не тільки безперервність українського багатовимірного історичного процесу на всій території, заселеній українським народом, але і безперервність української наукової історіографічної традиції.

Саме його попередники М. Максимович, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов, М.Костомаров піддали науковій критиці історичну схему російської історіографії. Сучасний дослідник С.Макарчук звертає увагу на фактор самотності українського народу в історичній схемі Грушевського. При цьому називає праці М.

Костомарова “Дві руські народності”, “Думки про федеративний початок Давньої Русі”, ідеї В.Антоновича, М.Драгоманова, А.П.Куліша такими, яким видатний вчений дав наукове обґрунтування і нове висвітлення, опираючись на всі відомі на той час історичні джерела²⁰⁰.

Незважаючи на те, що тема має сталу історіографію, Я. Ісаєвич у статті “Праця Михайла Грушевського “Про дві схеми східноєвропейської історії - історіографічний і політичний контекст”²⁰¹ своєрідно інтерпретує спадщину видатного історика. Він вказує, що у назві начебто протиставляється схематичному підходові “раціональний уклад”, однак у тексті йдеться про “москвоцентричну” і “українсько-білорусько-російську” схеми. Автор відмічає, що усяка історична праця має в основі якусь концепцію - узагальнену версію, алгоритм, що дає змогу організувати матеріал, вибрати вагомі факти і зв'язки з безмежного океану фактів і процесів, власне такий підхід Грушевський і називає схемою. Означивши її, Я.Ісаєвич розкриває генезу концепції, її тлумачення М.Грушевський, дає характеристику політичної її історіографічної взаємозумовленості. Вчений справедливо наголошує, що ще в XIII ст. існували дві різні схеми історії Східної Європи, пізніше розвішені у “західноруських літописах” та офіційних історичних творах в Московській державі, у Хроніці Ф.Сафоновича та у “Синописі”. Її згодом розвинули Татіщев, Карамзін і вона була прийнята у школах Російської імперії. А починаючи з 30-х років XX ст., з певними модифікаціями стала визначальною для офіційної історіографії.

З 1904 року з цією концепцією (схемою) вступив у полеміку М.Грушевський, який, як і його послідовники вважає етнічний фактор важливішим від політичного. Я.Ісаєвич одночасно погоджується з А.Каппелером, який писав, що “в питанні про право на київську спадщину українці покликаються на територіальний, демографічний і етнічний континуїтет основного ареалу, росіяни - на династично-державну тяглість”²⁰². Далі вчений наголошує, що, за Грушевський, модерний український рух має бути синтезом осягнень княжої і козацької доби, зауважуючи, що він недооцінив удільний період, вважаючи XIV - до XVI ст. бездержавним (тоді коли Волинське князівство Свидригайла, Київське князівство Олельковичів якраз демонстрували зворотній процес).

Відмічаючи факт прийняття поглядів М.Грушевського О.Пресняковим,

М.Любавським, М.Покровським, автор подає історію інтерпретації у 20-30-х, 50-х роках і “Тезах про 300-річчя возз’єднання України з Росією” концепції історичного процесу, наголошуючи на тому, що в останніх якщо і допускався відхід від схеми офіційної радянської доктрини, то лише в бік ототожнення Київської Русі з Росією. Спроба М.Брайчевського через шість десятиріч розвинути ідеї Грушевського викликала політичні звинувачення, позбавлення праці і права друкуватися. Примітно, як нами зазначалося у вступі, що Я.Ісаєвич вслід за О.Домбровським також наголошує на існуванні серед сучасних дослідників твердження про переробку радянською історіографією схеми Грушевського та продовження розробки його народницьких ідей. “Але з цим, - зауважує вчений, - погодитися важко. Офіційні історіографи підганяли історію під схеми, покоління Грушевського виводило свої погляди з неупередженого дослідження фактів, - що, звичайно, не виключає впливу їхніх соціальних і національних переконань на інтерпретацію історичного процесу”²⁰³.

Логічним є висновок історика про те, що концепція Грушевського служила обґрунтуванню політичних інтересів українського народу, але не була штучно сконструйованою на догоду ідеології схемою. Навпаки, М.Грушевський виводив свої концепції з фактичного матеріалу, не замовчував тих фактів, які не узгоджувалися зі схемою.

Наукова творчість М.Грушевського завжди була відкритою для суспільства його часів. “Історія України-Руси” не була лише працею кабінетного вченого. Завдяки перекладам численних нарисів історії України французькою, англійською, болгарською, чеською, першого тому “Історії України-Руси” авторизованому перекладі німецькою мовами його творчість є відкритою для широкого наукового європейського загалу. Окрім обговорення із співробітниками, реферування окремих розділів в лекційних курсах, він використовує матеріали своєї історії у спецкурсах “Великий рух народів”, “Боротьба за Галичину і Волинь в XIV в.”, “Історія Східної Європи в XVII в.”, “Історія Русі - XVII-XVIII в.”, “Історичні вправи”. Виходячи з принципів історичного аналізу і синтезу, вчений відшліфовує майбутні томи. “Свою працю, - відмічає М.Кордуба,

- він будував, можна сказати, на очах читачів, упродовжуючи їх до середини своєї лабораторії, дозволяючи і навіть допомагаючи їм слідкувати за кожним каменем вкладеним до тої будови. Можливо, ця метода надмірно побільшує обсяг окремих томів, ... може, зрештою, є надто втомлююча для звичайного читача, але спеціалістам-

дослідникам дає ідеальну можливість перевіряти автора в найменших деталях”²⁰⁴.

Саме з таких міркувань на схилі віку І.Франко підготував рецензію розміром майже в десять аркушів у вигляді книго під назвою “Причинки до Історії України-Руси” як відгук на вихід вже семи томів “капітальної праці”, а також “Очерка истории украинского народа” (1904) і “Ілюстрованої історії України”. Він мав на меті заповнити прогалину в критичній думці щодо цих праць, які, за висловом автора, на той час ще не знайшли розгорнутої фахової оцінки. Навколо самих “Причинок” виникла відповідна історіографічна “аура”, складена із намаганням створити уявлення про непримиренність І.Франка із М.Грушевським і бажанням знайти в них критику світоглядних та концептуальних положень “Історії України-Руси”. Як показали З.Франко²⁰⁵, В.Корнійчук²⁰⁶, експлуатувалася низка цитат із листа І.Франка до В.Дорошенка від 14 листопада 1915 року про, “фальшиві історичні конструкції”, а також такі висловлення, як “менш влучні конструкції”, “натяжки”, “непорозуміння” та ін. З.Франко наголошує, що в рецензованому тексті з п’яти тисяч авторських сторінок “не могла стояти і не стояла “критика концепції”, бо закиди щодо якихось недоробок, недоглядів аж ніяк не є критикою ідеологічних позицій”²⁰⁷.

Справедливим є твердження В.Корнійчука стосовно того, що поява “Історії України-Руси”... підтримала згасаючий геній І.Франка, заохотила його до активнішої наукової діяльності, спонукала виступити у своєрідне, але все ж таки нерівне змагання зі своїм, молодшим колегою,... альтернативною... мала стати “Історія української літератури”²⁰⁸, задум якої виник відразу після публікації О.Огоновським шеститомної “Історії літератури руської” та ін.

І.Франко називав свою рецензію “першим томиком” критичних уваг до подальших “відповідних уступів монументальної “Історії України- Руси”, яка виникла з мотивів вияснити собі самому, а далі й ширшій громаді значення тої великої “безпримірної на українським ґрунті наукової праці”.

Насамперед увагу привертають критичні зауваження І.Франка, звернуті в першу чергу на “Очерки” і “Ілюстровану історію”; в яких спостерігаються фактичні помилки, неточність хронології, окремих відомостей про діяльність Т.Шевченка та М.Драгоманова, “недокладність ‘ і натяжки в оповіданні про початки повстання

Хмельницького”, менш вдалі конструкції “Історії” відносно “культури й побуту українського народу в передісторичні часи” пов’язані з недостатнім використанням поетичної творчості, де “пам’ять про події та життєві відносини престарих племен могли держатися без писаної традиції навіть сотки літ”.

В даному разі І.Франко виступав і як історіограф, віддаючи належне при об’єктивному аналізі і сильним прикметам (“праця побудована на таких міцних та широких основах, яким не страшна ніяка критика”), і слабким сторонам (певні пропуски, неточності, суб’єктивні оцінки, стиль, мова), визнаючи, що “Історія” - це фундаментальна праця”, “велика та патріотична”, а третій том є “найціннішою частиною його великої праці”, сам історик “опанував величезний історичний матеріал, скрізь даючи докази незвичайного критичного ума. Особливо важні загальні характеристики суспільних та політичних відносин”.

З початку 70-х років взаємовідносини між М.Грушевським та І.Франком досліджувала З.Франко. Одним із підсумків такого вивчення є стаття в “Українському історичному” під назвою “М.Грушевський і І.Франко” (1991-1992.- 4.110-115). О.Домбровський зібрав вислови Каменяря про наукову спадщину М.Грушевського в публікації “Критичні зауваги І.Франка до Історії М.Грушевського”. Збірку висловлювань І.Франка щодо творчості М.Грушевського у його листуванні підготував М. Антонович²⁰⁹.

Характерною рисою історіографічної думки стосовно творчості М.Грушевського і зокрема “Історії України-Руси” є те, що її носіями були і є науковці, які фахово опрацьовували і вивчають окремі періоди ... національної історії. Це стосується як згаданого вище І.Франка, так і ; особливо В.Герасимчука, М.Кордуби та наступного покоління вчених.

В.Герасимчук (1880- 1944)²¹⁰, як і більшість істориків-співпрацівників Історично-філософської Секції Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, під безпосереднім впливом М.Грушевського студіював історію козаччини, яка стала, за словами І.Крип’якевича, “немов спеціальністю”²¹¹.

Протягом 1894-1913 рр. під головуванням М.Грушевського на засіданнях секції прочитано 92 доповіді²¹². Сам вчений, працюючи над курсом історії України, серед матеріалів до Козаччини подав нове висвітлення її початків у студіях “Гетьман Богданко”, історіографічну

розвідку “Примітки до Історії козаччини - з нагоди бесіди про козацькі часи Володимира Антоновича” та підготував реферат про праці Ол.Яблоновського присвячені історії колонізації України XVI-XVII вв., де критично осмислив різноманітні легенди, якими обросла початкова доба Історії Запорізького Війська, і вперше увів у науковий обіг автентичні сучасні джерела²¹³.

Досліджуючи історію початків козаччини, часів Хмельниччини, Руїни і Гетьманщини, М.Грушевський залучає до наукового вивчення проблем

козацької доби своїх учнів та співробітників. За даними І.Крип'якевича, протягом зазначеного вище періоду В.Доманицький подав причинки до історії рухів С.Наливайка, “Про реформу Баторія”, “Козаччина на переломі XVI і XVII в.”, зreferував другий том “Донскія дѣла”.

С.Рудницький писав про козацько-польську війну 1625 р. і про козаків 1626-1630рр. О.Целевич - про участь козаків у польсько-московській війні 1633-1635 рр. В.Коцовський мав доповідь про Івана Каманіна і його статтю “Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго”.

І.Крип'якевич - “Про Баторієву реформу”. С.Чайківський - “Про неясні хвилини діяльності Петра Конатевича Сагайдачного”. С.Томашівський здійснив дослідження відгуків на Хмельниччину у Галичині: “Про львівського райцю Самійла Кушевича”, “Народні Рухи в Галичині 1648 р.”, “З життя галицьких соймаків 1648-1649р.”, “Записки закрочимського земського суду з 1325 р. - сатира 1650 р. “Галичина в середині XVII ст.”, “Польсько-Руські відносини XVII в. в новім освітленні”, “Перший зазивний лист Хмельницького”, “Велика збірка актів до історії воєн Хмельницького”, “Між Пилявцями і Замостям”.

С.Рудницький дав оцінку хроніки Тамберського. О.Терлецький писав про участь козаків у московсько-польській війні 1654-1656 рр. М.Кордуба дав збірну актів до Хмельниччини з віденських архівів і студії: “Венецьке посольство до Хмельницького 1630 р.”, “Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею”, “Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV”. Також і старті за віком і досвідом історики давали свої причинки: Я.Шульгін - огляд історії України після 1654р., Д.Коренець - “Зносини Івана Виговського з Польщею”, “Повстання Мартина Пушкаря”; О.Целевич - “Причинок до зносин Дорошенка з Польщею”; В.Липинський - “Генерал артилерії Великого Князівства Руського”. Часам Івана Мазепи присвятив свої праці С.Томашівський: “Лист Мазепи до львівських міщан”, “Україна

в записках Словака 1708- 1709”, “Угорщина і Польща на початку XVIII в.” та ін.²¹⁴.

Наведені вище дані свідчать про існування фахового експертного наукового середовища, в умовах якого постійно працював М.Грушевський, випробовуючи свої конструкції багатотомного віщання, а сама його львівська історична школа підняла на високий рівень українську історичну науку.

Дебютувавши 1904 року із розвідкою “Іван Виговський і Юрій Хмельницький”²¹⁵ на засіданні історично-філософської Секції НТШ, початком якої була доповідь на семінарі проф. Грушевського, В.Герасимчук підготував ґрунтовну працю “Виговщина і Гадяцький трактат”^{TM}, в якій Ю.Зазуляк вбачав вплив на автора “одного з напрямків сучасної йому польської історіографії, т. зв. “краківської школи”²¹⁷. Наступною була стаття “Чуднівська кампанія” та розвідка про переяславські статті Богдана Хмельницького 1654 р. О.Оглобин, аналізуючи творчість вченого, назвав її найкращою з усього написаного, В.Герасимчуком²¹⁸. У оцінці В.Герасимчуком епохи Хмельницького вчені вбачають прагнення розглядати її в загальноєвропейському контексті, спираючись на вищезазвані і ненадруковану статтю “Світло і тіні Хмельниччини”²¹⁹, а також при опрацюванні ним проблеми “героя в історії” (порівняння Б.Хмельницького та І.Виговського) оцінювати останнього як “свідомого українського автономіста”, особливо в працях “Іван Виговський і Юрій Хмельницький”, “Смерть Івана Виговського”²²⁰. Він також подав критичну оцінку постаті І.Мазепи (дослідник не займався вивченням епохи кінця XVII-початку XVIII ст.) у статті “Проблеми Мазепи”²²¹.

Ю.Зазуляк оцінює В.Герасимчука як неординарного і оригінально мислячого вченого²²², одного з найкращих дослідників періоду Руїни в українській історіографії, який вніс багато нового у вивчення цієї епохи²²³. З такою оцінкою можна вповні погодитися з огляду на наявність спеціальної статті В.Герасимчука, присвяченої М.Грушевському як історіографу України²²⁴, і рецензії на дев'ятий том “Історії України-Руси”²²⁵.

В.Герасимчук вважає, що М.Грушевський своєю інтенсивною, правдивою науковою працею, висунувши на перший план духовно-культурне поглиблення народного ества, через піднесення національної свідомості і національної культури вніс новий позитивніш фрагмент в національне життя, залучив до наукової

співпраці обдаровану молодь, щоб “відпорнісіть нації скріпити новим капіталом научно-ідейної праці”²²⁶. Він також підкреслює, що його новий генетично-емпіричний метод і строго наукові праці вплинули на сучасну інтелігенцію в її діяльності в усіх областях, дав потребу глибокої обсервації і методу як в науці, так і в суспільному і політичному житті. Роздмухав ясне полум’я наукового руху: українська історія, література, етнографія, етнологія, а за ними й інші науки оживилися новими сильними імпульсами і вслід за тим пішло загальне піднесення освіти і свідомості, як серед інтелігенції, так і серед мас народу. З цього випливає таке узагальнення: “Бистрою аналізою і консеквентним розсліdom проф. Грушевський роз’яснив наше національне “я”, вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевности щодо походження і своєю історією України дав нашій нації удвідне право на належне їй ім’я на самостійне горожанство в світі”²²⁷.⁴

Не випадково творчість М.Грушевського, як історіографа.

В. Герасимчук розглядає крізь призму історичних образів ХІХ ст., зокрема , в особах В.Антоновича, учнів його школи, які монографічно розробили історію Галицької, Подільської, Волинської, Чернігівської, Кривицької, Дреговицької, Смоленської, Переяславської та інших земель. За Герасимчуком, “щось подібного в методі праці бачимо у німецьких істориків емпіристів, що взялися також розвивати історію на області, щоб потім зводити результати до висших концепцій”²²⁸. Він також вказав на наявність монографічних праць, що вийшли поза школою . В.Антоновича, котрі однак були недостатньо науково аргументовані,

У своїй статті вчений знаходить також свідчення і оцінки польського історика проф. Брікнера. Той, рецензуючи перший том "Історії" М.Грушевського, в місячнику "КлуаПаІпкііізіІогусііу" називав твір похвальним свідомством ученості і всесторонності автора, відмічав знання літе- ратури предмету, казкову начитанність, яка іде в парі з бистротою ума, самостійною оцінкою, виробленим методом, що є цілком незвичайшим, а прекрасний, багатий змістом твір ще довго не може виставити не те що кожна країна, а навіть країна зі старшою слов’янською літературою.

Досконало знаючи історіографію питання, В.Герасимчук не міг не залишити непоміченим закид стосовно того, що видатний історик , притемнив прозорість висліду і провідних ідей. Він вважає, що з

таким закидом не можна погодитися, і перш за все через брак джерел і недостатність "ерудиційних робіт" та потребу "перейти колосальні труднощі муравлиного збирання джерел-документів". Кожний свій погляд М.Грушевський спирав на перепроверені факти, даючи щедро нотки, в кінці кожного тому - примітки, в яких автор "подав найдокладний бібліографічний реєстр і критичний огляд історичної літератури..."²²⁹, даючи zarazом вказівки і ключ майбутнім дослідникам до роботи.. В.Герасимчук далі наголошує на тому, що у "щасливих народів дослідники, що задумують будувати історичні синтети, не мають обов'язку самі собі приготувати, видавати і порядкувати матеріалів. У нас ще довго не можна буде історика-синтетика відлучити від цих занять, як подібно не може буде відлучити аналізи від синтети. Ще довго аналіза мусить бути як не основною, - то великою частиною всякого історика. Великий історик є рівночасно великим ерудитом"²³⁰. Численні видання, які впорядкував він сам або його учні за його почином і допомогою, давали свідоцтво - такої праці. На думку В.Герасимчука, М.Грушевський "показався,, незвичайним майстром у критичних працях - як у зовнішній критиці текстів, так і в психологічній інтерпретації"²³¹. Послугуючись генетично-емпіричним засобом в своїй конструктивній творчості, М.Грушевський при аналізі історичних подій не дивиться на них, як це роблять часто раціоналісти-прагматики, з позиції сучасності, а намагається нтуїцією перенестися в давні часи і вчитати якнайосновніше - думку давніх поколінь і давнього часу. За Герасимчуком своєю синтезу М.Грушевський будує з ряду численних попередніх елементів. Усі впливи, як фізичні, так і духовні, які малювали знаки на душі й тілі українського народу, знаходять своє застосування і пояснення. Клімат, рельєф, земля, релігія, мораль, письменство, мистецтво, правно-державні відносини, економіка, торгівля, промисли, сторонні культурні і політичні впливи - все це в "Історії України-Руси" знаходить належне місце та зв'язане в могутнє гармонійне русло історичної тяглості і історичної логіки". "І так, Грушевський, - наголошує автор, - перший не велику скалю проследів територіальну і національну єдність усіх давніх племен Київської Русії, пертий на велику' скелю зі статистичною скрупулятною усталив границі племенних земель всеї України"²³², просунувши праісторію до палеолітичних і неолітичних часів.

В.Герасимчук вказує також на універсальність і всесторонність

“Історії України-Руси”, вмння її автора виписати політичну історію, зберігаючи симетрію висвітлення політичних подій. За його словами, “той уміє переглянути літописну кольористику, тендеційність в оцінці осіб і фактів..., перепустивши через фільтр найхолоднішої скептичної аналізи, реконструює складну скомплектованість політичних актів і подає пластичні образи минувшини, образи такої ціни, на які не спромігся ні один історик України”²³³. В такому ж дусі автор характеризує процес висвітлення М.Грушевський господарських, соціальних відносин, духовної культури, релігії, права та ін.

Примітно, що до оцінки спадщини видатного вченого В.Герасимчук підходить не просто як освічений науковець, характеризуючи його стиль мислення, але і вказує на конкретні форми опису, де проявився з усією силою талант історика. Однією з таких є історія культури та особливо у другому циклі багатотомного видання дослідження суспільних відносин, колективних прикмет і вольових актів, з залученням здобутків з поля соціологічних наук з розкриттям мотивації їх використання. В такому разі М. Грушевський піднімається над описом і стає істориком-філософом.

Безсумнівний інтерес становлять думки В.Герасимчука про “героя в історії” в інтерпретації М.Грушевського. Він наголошує, що індивідуальностей той не легковажний., включає їх в ряд історичної концептуальності, піддавши, як завжди, ґрунтовному аналізу їх

діяльність. Однак великий історик тільки частково визнає свободу волі

в історії, до певної міри, в окресі свобода вчинків. За Герасимчуком, він не є абсолютним прихильником індивідуального погляду на історію. Хоч під його пером деякі особи (Володимир Великий, Роман Галицький, Богдан Хмельницький) і їх вчинки виростають до великих розмірів, та все-таки вони є скоріше виразом могутньої ідеї, “яка виходить зі сподиву збірної маси (не кляси)”.

В.Герасимчук підкреслює, що М.Грушевський далекий від цього подиву, культу для “героїв”. На його погляд, геній великих людей посідає неабияку активну силу, опановуючи біг історичних подій.

Великий історик ставиться до “героя” як до носія суспільної свідомості, який є генієм через те, що краще розуміє масу, вміє зручним добром соратників, комбінацій і впливів сильніше поривати сучасників, уміє через це творити для великих цілей нові потрібні ситуації і нові історичні епохи. В такій оцінці вчений спирається на відтворені ним характеристики князів, навіяні

об'єктивною естетикою глибокої, теплої прихильності до їх постатей²³⁵.

Не можна не погодитися з поглядом В. Герасимчука на значення ідей, які вміє оцінити, бачучи в них окремі культурні вартості в історичному процесі, М.Грушевський. Він зауважує, що “історик Грушевський є ідеалістом: з народної свідомості він черпає віру в перемогу і якими красками змальовує у своїй історії змагання народу до волі. Це домінуюча риса його концепції”²³⁶. Разом з тим, на думку В.Герасимчука, вихідним пунктом дослідження автора історії України є безоглядне замилювання до об'єктивної правди. Першу частину своєї статті вчений закінчує висновком про те, що велика концепція Грушевською ґрунтується на правді, науці і гуманному почутті - піднесенні пониженої гідності свого народу: вона й принесла великі результати, поглиблення національної свідомості в досягненні великого ідеалу державної незалежності. Другий блок роздумів галицького вченого присвячений розгляду найзагальніших думок, головних концепцій видатного історика, починаючи з доісторичних часів, питань правітчини індоєвропейських племен, великого слов'янського розселення, “порога” історичних часів східнослов'янських племен, визначення антив предками українського народу. В.Герасимчук тонко відмічає, що в питанні давності українського етнічного типу і мови автор багатотомної праці не надав лінгвістичним висновкам основного значення, звертаючи більшу увагу на антропологічні, етнічні і побутові відмінності між рівноправними особистими народностями, які, виходячи із своєї правітчини, мали свої виразні прикмети, а посім вже нові різноманітні економічні, культурні та етнографічні умови, В такому ж дусі, шляхом історіографічного аналізу, історик простежує назву Русь, відносячи термін, за словами автора етапі, до хоробрих слов'янських племен, що жили на півночі від Чорного і Каспійського морів під владою Київського князя.

. Для вченого є сам собою зрозумілим той факт, що М.Грушевський поєднує внутрішню особисту рефлексію із зовнішніми її формами, тобто відбирає у світовій літературі оцінки, факти, що свідчили про існування різноманітних форм економічного, соціального, культурного життя, та ін., вимальовуючи перед допитливим читачем цілісну систему своїх поглядів і оцінок історичних праць представників різних народів і епох, які писали про Україну. Він віддає шану, і матеріалістичному історичному світогляду, “економії”

світовій”, торгівлі, техніці, обміну та ін., які, за словами В.Герасимчука, є “дуже важні категорії”, в котрих Грушевський вбачає історичні впливи і причіпні створення перших основ Київської держави. Виявляє класичні причини упадку княжої доби, на яку історіографія Східної Європи не дала задовільної відповіді. Характерно, що од ну з таких відповідей намагається дати В.Герасимчук, наводячи засіб інтерпретації цього питання істориками-економістами^{2^}.

Аналізуючи четвертий - шостий томи, що становлять за своїм змістом новий цикл, а ці часи “представлені бодай для деяких сторін вже значним запасом документального матеріалу”, В.Герасимчук досить стисло характеризує їх, маючи на меті скоріше перейти до третього циклу, з якого (на час написання статті - 1922 р. - В.Г.) він освячує рефлексію історіографа сьомий і восьмий томи, позначені методологією досліду вже історика-соціолога і який складається з чотирьох томів, що творять окрему цілість - “Історію української козаччини”.

Вище вже зазначалося, що М.Грушевський сам виступав історіографом, характеризує те історичне тло, на якому розвивається його історія. В даному випадку він визначає фактори виникнення козацтва, чітко фіксує суспільно-економічні, політичні, культурні обставини, в які поставив українську суспільність, український народ його історичний розвиток в XVI-XVII ст. і процес наростання народної відпорної реакції, яка знайшла свій вираз і свої засоби боротьби в козаччині.

В дусі Грушевського галицький вчений інтерпретує зміст четвертого - шостого томів, відмічаючи, що в останньому партія під назвою “Економічне життя” (С. 1-140) є однією з найцінніших частин “Історії

України-Руси”. Він розкриває ставлення вченого до впливів західної культури, його оцінки економічного життя і стану Польщі в кінці XVI ст., ролі Люблінської Унії, процесу колонізації східних земель України наприкінці XVI - на початку XVII вв.

З повним правом, без перебільшення, можна констатувати, що, історичні уявлення М.Грушевського в багатьох випадках випереджали* історико-наукові уявлення свого часу і були свідченням прориву пізнавальної свідомості. Не випадково В.Герасимчук вважає, що історія ‘ козаччини знайшла у праці М.Грушевського свого найгарнішого теоретичного дослідника. За

його словами, він дослідив і піддав основній ревізії велике і важливе питання початків козаччини. Із цілої плеяди істориків, які займалися історією козаччини, таких, як Куліш, Костомаров, Антонович, Каманін, Любавський, Ол.Яблоновський та інші, професор Грушевський “поставив це історично-суспільне явище на найширших дослідницьких основах і опер його на далеко численнішим і багатішим доказовим матеріалі, ніж його попередники”. Дійсно, критично розглядаючи різні теорії про походження козацтва, М. Грушевський вказує на їх схожість по більшій частині виказом аналогії козацького устрою, його тенденцій і відносин з давніми, ранішими явищами. . .

Згідно поглядів свого вчителя, наголошує галицький історіограф, не було генетичного зв'язку козацтва з тими явищами, “не було ще ані зорганізованим суспільним явищем, ані не творило ніяких “громад”²³⁸.

За Грушевським, дослідники, що стверджували про козацькі автономні громади на початку XVI в. або про козацький “вічовий” самоправний лад, просто переносили явища з кінця XVI віку на початок цього століття. Видатний вчений на широкому історичному тлі суспільно-економічних, культурних, політичних обставин змальовує процес зародження, становлення і розвитку козаччини, перетворення її з явища чисто побутового, з спеціальності східноукраїнського життя в повий соціальний і національний фактор²³⁹. Саме на перехід козацтва як явища побутового до організованої суспільної верстви і перетворення в суспільно-правничий інститут звертає увагу В.Герасимчук, підкреслюючи, що тільки з кінця XVI в. можна говорити про козацтво як вже про знаний суспільний клас. Вже від того часу можна дискутувати про його організацію, про козацькі громади, управу і т.ін.²⁴⁰. В своїх оцінках і висновках вчений спирається на глибоке знання спадщини М.Грушевського, його особисті характеристики змісту томів “Історії України-Руси”.

Як зазначалося вище, в передмові до сьомого тому М.Грушевський стисло переказує зміст “трьох кругів (циклів)”, докладно спиняючись на першій половині (глави I-IV) та другій (глави V-VIII). Історик вказує на те, що хоча описані наприкінці тому події були предметом більш або менш докладних студій, але в цілісності, в прагматичному зв'язку і детально не опрацьовані. Він пише: “Джереловий матеріал доповнений в значній мірі новим, ще не використаним,...частіша його вийшла в VII т. “Жерел”, частина

цитована по рукописам, вийде в дальших томах “Жерел”. Література вказана по части в нотках під текстом, по части в примітках. Коротко подана історія розроблення ріжних питань історії козащини. Ширше неможна було сього зробити рамках книги; щоб подати історію поглядів і відносин до козащини й ріжних сторін її в звязку з змінами і в течіях і настроях нашої суспільності - на се треба б другої такої книги (підкреслено нами - В.Г.) як ся”²⁴¹.

Зміст наведеної цитати демонструє високий рівень історіографічної рефлексії М.Грушевського, який бачить предмет вивчення зсередини, має повноцінну потенційну можливість подати історію питання в окремій монографії, з’єднавши тим самим історичну думку із історіографічною. Як і в цілому ряді питань української історії, М. Грушевськ ом у довелось значно розійтися з популярними поглядами і в головному питанні - про зв’язки організаційних форм козащини з давніми суспільними традиціями княжих часів (його погляд обгрунтований в III-й главі сьомого тому). В.Герасимчук вслід за маститим вченим відмічає, що всі характерні риси козацтва як побутового явища такі старі, як Україна. Вони стали наслідком довгої боротьби осілого, автохтонного населення з диким, розбійничим населенням степів.

Історик наголошує, що М.Грушевський, довівши історію України-Руси до перших великих перемог українського народу під проводом Б.Хмельницького, тільки в “Очерку історії українського народу” і “Ілюстрованій історії України” подав короткий проспект провідних ідей і думок історичного життя нашого народу аж до останніх часів.

Логічним продовженням розгляду історичної спадщини М.Грушевського є характеристика галицьким вченим дев’ятого тому класичного видання, що обіймає 2283 сторінки. У рецензії В.Герасимчук побіжно аналізує процес дослідження Хмельниччини, пов’язаний із історичним світоглядом покоління вчених, яке знаходилося під впливом забарвленого давнім, чуттєвим романтизмом прагматизму М.Костомарова, вказує на існуючу російську і польську літературу про Хмельниччину, написану під кутом зору їх державних інтересів. Поза увагою В.Герасимчука не залишилися українській історичний науковий процес, затриманий з початком Першої світової війни, революцій і

прискорений опісля, праця вчених над збиранням джерел та практична відсутність українських архівних матеріалів і відомостей про кримських союзників Б.Хмельницького та ін.

“Треба признати, - підкреслює він, - що в наших часах опрацювати одній особі джерельно цілу Хмельниччину зі всією докладністю при такій величезній історичній літературі - майже неможливо”²⁴². Титанічний труд вченого, пов’язаний з новим висвітленням, поглибленням і синтезом нових матеріалів, він називає подвигом, бо в його праці знаходить якнайстаранніше упорядкований, переосмислений, критично переглянутий, очищений від легенд, помилок, неточностей і фальсифікацій, перетканий пребагатим архівним матеріалом і бібліографічною літературою та ін., ясний, доступний виклад, опертий на витяги з джерел і, де це необхідно, на свої власні погляди.

В.Герасимчук, як і в попередній статті, наголошує на тому, що шановний історик, хоч всюди прагне на перший план ставити народ, однак визнає також й індивідуальність Б.Хмельницького, його великий вплив на перебіг подій, вважає видатною особою. Однак в інтересах науки і правди критично ставиться до “освяченого століттями ідеалу”. Далі йде ремарка щодо ролі осіб в історії, впливу оточення, ініціативи та індивідуальності керівника народних змагань.

На думку дослідника, історія, подана М.Грушевським, носить всі прикмети політичної історії, або історії влади чи там історії держави, “вона має на цілі подати організацію суспільності для створення власної державності...”²⁴³. Вслід за Грушевським, він бачить подвійне обличчя Хмельниччини як суспільної революції, спрямованої проти визиску великого аграрного капіталу і її дрібнобуржуазний характер. Як історик, він не може утриматися від особистих оцінок. За його словами, сама Хмельниччина, яка мусила вести з Польщею криваві війни, вимагала: оминати класові суперечності для внутрішнього спокою. На початковій стадії класовий антагонізм між народом і козаччиною не знав сильної напруги: народ радий за деякі навіть незначні економічні вигоди. І навіть, пізніше гетьмани перед своїм упадком думали рятуватися через домагання зрівняння релігійних свобод, а не соціальною реформою. Серед причин; упадку державності і руїн, зазначав Герасимчук, слідуючи за Грушевським, був і неприродний союз козаків з татарами, які мали свої інтереси, нищили край, народ і компрометували самого Хмельницького, спонукали піддатися Москві. Він також вважає вдалими сторінки дев’ятого тому від Переяславського Трактату по смерті Б.Хмельницького, і багаті на

джерела “стосовно культурних портретів”, опис різних подій, зокрема пов’язаних з татарською політикою. Шановний історик, підкреслює В.Герасимчук, подаючи нам докладний, на широкій підставі отертий образ усієї Хмельниччини, дав ясний вихідний шлях до розуміння подальших подій, логіку зв’язку цього явища з дальшою Руїною²⁴⁴.

В.Герасимчук не міг не відгукнутися і не висловити свого ставлення до появи в радянських часописах кількох лайливих рецензій на історію М.Грушевського “з апеляцією до влади про інтервенції за поширення котрреволюційності і за глорифікацію дрібнобуржуазних ідеалів і тл.”²⁴⁵. Для галицького вченого важко було зрозуміти, в чому суть справи. Чи не є це забуті пересуди давньої царської Росії? Чи під ганьбою страху про справу пролетарську не вилазить зле укритий давній, чорніш, ворожий націоналізм імеріалістичної марки?

Повертаючись до характеристики останніх сторінок дев’ятого тому, В.Герасимчук, ідучи за висновками Грушевського, наголошує, що ніхто інший, а тільки сама Хмельниччина через недолужне заложення справи і нездатність переведення творчих державних проблем вигодувала всі зародки Руїни, які починають проявлятися після Зборівського трактату.

В цілому оцінка дев’ятого, як і попередніх, томів В.Герасимчуком є позитивною. “Велика є заслуга ін. історика, - заключав він, - що своїм величезним трудом і своїм широким знанням нашої минувшини причинився до розмотання одного з найтяжчих вузлових моментів нашої історії і через це історичні досліди вивів з либіринту численних неясностей і непевностей на правильний шлях дальших поглиблень”²⁴⁶.

Ще один учень Грушевського і яскравий представник його Львівської історичної школи - М.Кордуба (1876-1948) - студіював історію у Віденському, пізніше Львівському університетах. В 1925-1939 рр. є професором Чернівецького, Львівського та Варшавського університетів. Має надзвичайно широкий творчий діапазон від дослідження давнини, середньовіччя, політичної історії, внутрішнього і економічного устрою України, доби Хмельниччини та ін. до питань історичної географії, демоірафії, онамастики. Він є також фаховим археографом, видавцем історичних джерел та бібліографом, етнографом, мовознавцем, літературознавцем, новелістом, перекладачем художніх творів, художником, а також

активним суспільно-громадським діячем.

Вперше 1896 року виступивши з доповіддю в історично-філософській Секції НТШ, М.Кордуба вже перед гам заявив про себе як вдумливий, ерудований дослідник. Про його науковий рівень як глибокого і рознобічного вченого свідчить листування з М.Грушевським, яке починається з 1895 і закінчується 1927 роками. Перший період листування - 1895-1912 рр. - налічує 84 епістоляції. У них поряд з іншими простежуються наукові інтереси, контакти з вченими, піднімаються питання діяльності українських інституцій.

З початку 1895 року, коли юнакові минав дев'ятнадцятий рік, Грушевський вже замовляє йому для Записок НТШ рецензії та огляди зарубіжної літератури. Виконуючи завдання та з особистої ініціативи, М.Кордуба рецензує праці Бука, Кайдля, Легера, Уалкс, Йоргу, Лукинча, етапів журналів "ByzantinischeZdtschrift", "Zdtschrift fur Volkskunde", "Zeitschrift für österreichische Volkskunde", "Zeitschrift filr ostenropeische Ceschichte", чеські французькі видання, з авторами багатьох з них (такими, як В.Япіч, Л.Нідерле, О.Редліхон, В.Ваттенбах, Герцберг, Френк, Бідегер, Цайберг, Мільбахер та ін.) має наукові контакти.

Про різнопланові зацікавлення М.Кордуби, окрім вищеприведених

І.Крип'якевичем доповідей, - свідчать праці: "Данило в битві під Крессенбрун", "Суспільні верстви та політичні партії в галицькій князівстві пол. XIII в."; студія про молдавсько-польський кордон на Покутті до смерті Стефана Великого, збірка актів до Хмельниччини з віденських архівів, вступна розвідка до дванадцятого тому "Жерел" до "Історії України-Руси", окремо видані праці з української історіографії (зокрема "La littérature historigue Ukrainienne en Pologne et dans l'emigration ukrainienne", (1929); "Le littérature historigue sovieligue "Ukrainienne Compte-rendu 1917-1931" (1938); німецькомовіа праця, присвячена М.Грушевському як організатору науки²⁴⁷, численні статті та рецензії на українські історичні теми, та праці істориків - науково-популярні розвідки з історії Холмщини і Підляштя, а також співавторство над першим томом "The Cambridge history of Poland" та інші.

Листування М.Кордуби з М.Грушевський проаналізоване О.Куптчинським проливає світло на історіографічні інтереси, вводить глибше у творчу лабораторію обох вчених. Саме з наукових позицій оцінює М.Кордуба працю О.Терлецького "Політичні події

на Галицькій Русі в 1349 р.”. Такими є також зауваження на адресу С.Т. Омашевського щодо добору і поділу документів про Б.Хмельницького²⁴⁸. Численні історіографічні розвідки вченого містять тонкі спостереження над історичною проблематикою, оригінальну інтерпретацію усталених тверджень стосовно тих чи інших питань. Так, у листі від 3 лютого 1896 р. збереглося свідоцтво про подання М.Кордубою на семінар відомого австрійського історика Цайсберга реферата “Das erste slavische Rdch”, в якому він висловлює кілька оригінальних поглядів, зауважуючи, що не знає, “що на се скаже німецька семінарицька критика”²⁴⁹. Досить гострим є ряд його відгуків на адресу відомих в наукових колах дослідників, а і також відповідь професору Теру, редактору журналу “Zeitschrift für osteuropäische Geschichte” у зв’язку з “русофільсько-полоністичним тоном” та “ігноруванням української історіографії і історії в програмі видавництва”²⁵⁰. Вій також опонує І.Франкові²⁵¹ з приводу публікації записки франкського хроніста VI в. Фредегара; висловлює чітку позицію щодо реферування у науковому виданні “Записках” НТШ праць політичного спрямувати²⁵².

^Навіть наведені кілька прикладів свідчать про високий рівень історіографічних студій школи М.Грушевського, який сам роздавав своїм студентам, створітникам завдання і праці для рецензування, а в особі М.Кордуби мав фахівця, який постійно займався історіографічною проблематикою. З огляду на зазначене не випадковою є підготовка М.Кордубою аналітичної статті 1935 року і передрукованої 1984 р. “Українським істориком” під назвою “Михайло Грушевський як вчений”²⁵³. В ній, окрім загальної характеристики наукового доробку М.Грушевського, міститься і оцінка “Історії України-Руси”.

Історик перш за все у другій частині статті відмічає наявність у попередників М.Грушевського (“Історії Русів”, І.Левицького, О.Барвінського та інших авторів) цілковито оригінальних творів, де простежується концепція тяглості української історії. На його думку, це були лише інтуїтивні, напівсвідомі міркування без будь-якої мотивації. М.Кордуба дуже високо оцінює розвиток цієї ідеї М.Грушевським, який дає зазначеній концепції наукове обґрунтування, оперши її не лише на територіальний і політичний зв’язок пізнішої українськості з Київською Руссю, але також доводить, з одного боку, що суспільний устрій, судочинство і право,

все культурне життя (як називає автор Польсько- Литовської Русі) виросло і розвивалося з київської основи і було подальшим етапом еволюції устрою і життя княжої Русі. З іншого боку, вважає, що Суздальщина і Московщина формувалися на зовсім інших традиціях, жили й розвивалися головню під впливом монгольско-татарського Сходу, і цей факт прихильники євразійської теорії в останній час дуже підкреслюють. Історіограф не тільки констатує цей факт, а й наводить свідчення звернення цілого ряду російських істориків (А.Преснякова, М.Любавського, П.Смірнова) до пошуку правітчизни російської історії в інших землях. Оригінальність “Історії України-Русі” М.Кордуба бачить також у засобах підходу М.Грушевського до інтерпретації цілого ряду суперечних питань і виявлення цілої маси зовсім нових, досі незнаних фактів, які допомагають виявити темні й загадкові явища в історії, та висувають на цей час не помічені проблеми з історичного минулого українського народу.

Вчений також констатує нерозробленість, окрім княжого періоду, національної історії, вказує, що саме ця обставина “відстрашувала представників старшого покоління українських історіографів”²⁵⁴. “За винятком княжого періоду давньої Русії, - наголошує він, - над історією якої працювали кілька поколінь російських істориків і багато українських дослідників (напр, ціла школа Антоновича), інші періоди були дуже мало і лише фрагментарно досліджені, а багато питань взагалі не заторкнені”²⁵⁵. Але і в питаннях відомих, багаторазово обговорених, щодо яких існує широка література, зазначає М.Кордуба, Грушевський уміє висловити свою власну думку, знайти оригінальний підхід. Своє гвердження він ілюструє на прикладі вияснення питання початків Русі і Київської держави, не раз обговореному й “персвальцьованому”. Од нак М. Грушевський, приєднуючись до табору антинорманістів, рішуче відкидає їх гіпотези про вторгнення чужих племен: італійців і болгар (Єверс), Литви (Костомаров), надбалтійських слов'ян (Гедеонов), роксоланів (Іловайський) та ін. Він перший виступає з твердженням, що творцем Київської держави не був ніхто з чужоземців, а виключно місцеве населення - поляни.

М, Кордуба називає також новим розробку видатним істориком питань мистецької творчості в XIV-XV ст ., історії чорноморської торгівлі, життя і долі основних верств українського суспільства в

XIV-XVIII ст.: шляхти, міщанства і селянства, представлених як картину, оперту на джерельних матеріалах, які сам зібрав і проаналізував.

Особливо значну заслугу М.Грушевського він вбачає у висвітленні історії генези і початкового розвитку козацтва. На його думку, вона була головним питанням “новішої історії України”. Ним найбільше цікавилися перші українські історики М.Максимович, М.Костомаров, П.Кудіш, Д.Яворницький, а також торкалися польські і російські вчені. Зазначену проблему намагався вивчити учитель М.Грушевського - В.Антонович. М.Кордуба наголошує на тому, що автор “Історії України-Руси” “поставив її на широких **сильних** фундаментах зібраного багатого джерельного матеріалу і дав їй зовсім нове сьогодні загально в науці прийняте наświetлення”²⁵⁶.

На відміну від В.Герасимчука, історик структуризовано розглядає внесок видатного вченого в розробку історії Козаччини. По-перше, вказує, що М. Грушевський стверджує, що козацтво було витвором місцевого українського елемента, отже, це виводилось ні від хозар, як гадав автор “Історії Русів”, ні від чорних клобуків і берендеїв, як думали російські історики (М.Карамзін, М.Погодін, В.Соловйов), ні від татар, як твердив О.Яблоновський. По-друге, відрізняв козакування як життєве явище. Потрете, представляє козацтво як суспільно-правний організм. Вчений також наводить твердження М.Грушевського й стосовно того, що не слід встановлювати походження козаків з військово-службових громад Литовської держави, як вважає В. Антонович.

Аналізуючи далі зміст “Історії України-Руси”, дослідник відмічає її певні історіографічні ознаки.

М.Кордуба до першої виразної риси відносить численні екскурси, додатки до окремих томів, з яких кожний присвячений аналізу якогось більш ускладненого питання, що його автор розглядає окремо, “щоб не переривати і не сплутувати ходу розповіді, вистачає переглянути сотні зауваг і виносков, поміщених у кожному томі під текстом, щоб принаймі приблизно оцінити колосальність самостійної праці, вкладеної в цей монументальний твір”²⁵⁷.

Другою виразною рисою “Історії України-Руси” у історіографа виступає її “абсолютний критицизм”. Цю виразну ознаку творчості М.Грушевського М.Кордуба простежує при дослідженні ним

найдавнішого періоду, де залишилося надто скупі свідчення, та при опрацюванні восьмого і дев'ятого томів, де історика затоплює маса матеріалу. “Тут Грушевський, - зауважує М.Кордуба, - енергійною рукою очистив історію козацтва, а передовсім Хмельниччини з бур'янів різних легенді фабул, які натворилися довколо неї і безкритично були повторені дотеперішньою історіографією”²⁵⁸. І в цій галузі М.Грушевський не боїться критики інших дослідників, будуючи на очах читачів (а ми додамо учнів і співробітників його школи) свій класичний труд. М.Кордуба зауважує на тому, що “можливо ця метода окремих томів іноді дошкульно утруднює схопити загальні контури, може зрештою є надто втомлююча для звичайного читача, але спеціалістам-дослідникам дає ідеальну можливість перевіряти автора в найменших деталях”²⁵⁹.*

М.Кордуба не міг не відзначити ще одну рису твору М.Грушевського - його об'єктивність. Він наголошує на цьому, коли пише, що “власне її (“Історії України-Руси” - В.Г.) “безкласовість” стягнула на голову автора грим з боку комуністичної критики (Ястребов, Горін)”²⁶⁰. Хоч твір виключно національний, продовжує він, та однак ця характерна національна риса зовсім не виявляється в надмірному вихваленні української минувщини, ані в приписуванні діячам і провідникам української суспільності давніших чи новіших часів якихось-то-небудь особливих рис, чи надзвичайно сильної мудрости, ані - нарешті - в перебільшеному прославленні самого українського народу²⁶¹.

Як історик-державник, М.Кордуба навіть робить закид М.Грушевському в тому, що в цілій його дев'яти томній історії (стаття була написана ще до появи десятого тому - В.Г.) немає жодної особистості, діяльність якої зустрілась би з його беззастережним признанням.

Національну властивість твору М.Грушевського він вбачає саме в сумарному відзначенні при кожній нагоді притаманних рис індивідуальності українського народу і в підкріпленні явищ тієї індивідуальності в усіх стадіях розвитку, починаючи від найдавніших часів.

За М. Кордубою, деремним було б зусилля дошукуватися в “Історії України-Руси” ознаки якоїсь окремої історичної школи: Грушевського не можна вважати за представника ні біологічної школи, ні економічно-матеріалістичного розуміння історії: він сам також кількаразово і зовсім недвозначно висловлювався проти цих

однобічних концепцій. М.Кордуба вважає, що М. Грушевський також не послідовник позитивізму в понятті Лямпрехта²⁶². Далі вчений спинається на впливі на методологію досліду М.Грушевського соціологічної школи.

У статті М.Кордуби, як і в працях В.Герасимчука, Д.Багалія, Д.Дорошенка, О.Гермайзе, ми знаходимо спроби окреслити методологічні засади творчості М.Грушевського, які пізніше розвинули І.Внтанович, Л.Винар, О.Пріцак. В останній час в розвідках С.Злупко²⁶³, В.Лисого²⁶⁴, П.Рабіновича²⁶⁵, Т.Андрусика²⁶⁶ та інших дослідників знаходимо вияви подальшого вивчення методології визначного українського історика. Сучасні науковці відійшли від оцінок радянської історіографії М.Грушевського як ідеаліста-позитивіста, хоча в окремих публікаціях все ще спостерігається однобічне трактування його творчості.

До 88-ліття з дня народження і 20-річчя смерті М.Грушевського заявився перший том перевиданої “Історії України-Руси” з вступною статтею Б.Крупницького (1894- 1956). Публікація є своєрідним підсумком наукового дослідження вченим діяльності М.Грушевського та свідченням узагальненого погляду українських істориків в еміграції, що склався на той час у вивчені проблеми взаємодії двох напрямків у національній історіографії: народницького та державницького²⁶⁷.

Б.Крупницький, як і С.Томашевський, Д.Дорошенко, І.Крип’якевич, В.Кучабський, вважається представником “державницької школи” в українській історіографії, започаткованій блискучими за стилем, повними оригінальних думок та узагальнень історичними працями В.Липинського (1882-1931). В Україні його вплив також позначився на працях М.Слабченка, О.Оглоблина, Л.Окіншевича, М.Петровського та ін. істориків.

Вихованець Київського і Берлінського університетів, Б.Крупницький зарекомендував себе як талановитий автор праць з історії України XVII- XVIII ст.: “Гетьман Пилип у Орлик 1672-1742” (1938), “Hetman Mazepa und seine Zeit 1687-1709” (1942), “Гетьман Данило Апостол і Його доба” (1948), глибоких студій з царини історіографії: “Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine” (1931), “Основні проблеми історії України” (1947), “Trends in Ukrainian Historiography” (1950) “Теорія III Риму і шляхи російської історіографії” (1952), “Мазепа і советська історіографія”

(1953), “Богдан Хмельницький і советская історіографія” (1957), “Українська історична наука під советами (1920-50)” де вміщена бібліографія праць, вченого (1957), “Історіознавчі проблеми історії України. Збір, статей” (1959) та ін.; з історіософії “Ceschichte der Ukraine” (1939), 2-е вид.(1943), “Основні проблеми історії України” (1955), “Ukraine Between the East and West” (1958) та багато інших.

Характеризуючи наукову діяльність М.Грушевського у передмові до першого тому “Історії України-Руси”, Б.Крупницький посилається на його праці, а також Д.Багалія, Л.Добровольського, Ол.Барвінського, Д.Дорошенка, О.Лотоцького, М.Андрусіяка і свої особисті з метою якнайширше розкрити її зміст. Відомо, що вчений присвятив М.Грушевському і історії української науки в НТШ ряд студій²⁶⁸. Оцінки Б.Крупницьким М.Грушевського як обдарованого вченого і його історичної праці насичені живими спостереженнями і пов’язані з визначенням внеску в розбудову історичної науки в Галичині, перетворенні Записок НТШ в суто науковий орган і доведенням до рівня найкращих західноєвропейських часописів з “надиво добре організованою інформаційною частішою, з численними рецензіями і бібліографією, що надходили до Львова із Заходу і Сходу”²⁶⁹.

На думку історика, без “Записок” не можна було бути правдиво інформованим про наукове життя Сходу Європи, слов’янських країн і України зокрема. Аналіз змісту часопису показує, на що вказує і автор, що М. Грушевський писав найважливіші рецензії і мав розгалужену сітку кореспондентів, які надсилали свої матеріали, як до “Літературно- наукового вісника”, такі до “Записок НТШ”, інформаційні відділи яких були “їхньою гордістю і окрасою, а рівночасно й прикриттям завданням для їх редактора, який мусів підганяти своїх кореспондентів”²⁷⁰.

Показуючи напрямки діяльності Грушевського, автор висвітлює їх під кутом історіографічних зацікавлень: підготовки додаткових студій» відшукувати ним нових архівних матеріалів джерельно-критичного, історіографічного характеру, що ними зарясніли “Записки”, інші видання НТШ й “Історія України-Руси”. Остання, за словами Б.Крупницького, “вироблялася, можна сказати, по сторінках “Записок” НТШ, і цих допомогових студій було так багато, що за перше десятиліття діяльності Грушевського на львівському ґрунті їх назбиралося цілих п’ять томів, окремо

виданих під назвою "Розвідки і матеріали до Історії України-Руси" (Львів, 1896-1905. - Т.І-У)" ²⁷⁴. Він високо оцінює дослідження М.Грушевським історичного минулого Галичини (для якої потрібна така сила праці в пошуку і вивченні джерел Галицько-Волинського літопису, його тексту, хронології) ТТ.8 і 52 "Записок". Значну вартість мала і археографічна діяльність Грушевського в межах відповідної Комісії НТШ. "Це було, - пише історіограф, - ніби продовження праці київського періоду. Грушевський займається тут питаннями, з якими він познайомився вже під час видання актів Барського староства"²⁷². Практично його львівське видання було аналогічним виданням "Київської Комісії для розбору древніх актів" ("Архив Юго-Западной России") і за зразком цих видань він випустив чотири томи люстрацій королівських домен окремих західноукраїнських територій 60-х років XVI ст. та "Матеріали до історії суспільно- політичних і економічних відносин Західної України" (1361- 1530, 1531-1574 pp.), надруковані у "Записках НТШ", томи 63-64, 69 і окремо видані Археографічною Комісією у Львові, 1906 р.

Б.Крупницький, вслід за М.Грушевським, звертає увагу на наступність археографічної праці київських і львівських вчених. Він вказує на зв'язок київського періоду наукової праці з львівським, який хронологічно виходив з дослідження передісторії, історії київської землі князівської доби, литовсько-польського періоду, козаччини, Хмельниччини та ін.*, що лишалися нерозробленими. По-науковому осмисливши характер досліджень М.Грушевського, наголошуючи на їх локальності, він, вслід за Д.Багалієм, відмічає відсутність широких оглядів і висновків, що ним пояснюється недостатністю історичного матеріалу та браком матеріальних засобів.

Розкриваючи істотні риси історичної творчості видатного вченого, дослідник наголошує на тому, що галицька школа М.Грушевського "врешті-решт не пішла слідами свого вчителя, хоч перебрала від нього історично-документальну методику. Тут шеф і його учні опишися на

роздоріжжі. В цьому різниця між “школами” Антоновича і Грушевського”²⁷³. Як стверджує Б.Крупницький, київський гурт учнів Антоновича виходив з тих основ, що й їх майстер жив, можна сказати, одним духом. Саме найвидатніший учень В.Антоновича М.Грушевський перебрав чимало історично-народницьких концепцій свого вчителя, але залишився “останнім могіканином народництва”²⁷⁴.

Здається, що підтвердивши свою думку відповідною цитатою з праці М. Грушевського “Українська партія соціалістів-рєволюціонерів та її завдання”²⁷⁵, де виразно з партійних позицій пояснено історичну настанову вченого, історіограф на цьому поставить крапку. Але він іде у своїй історіографічній рефлексії далі. Глибоко знаючи наукові праці великого історика, Б.Крупницький стверджує: “Але таким суворим народником, як він себе рекламує, Грушевський врешті і не був. Скоріше можна говорити про подвійне ставлення Грушевського”²⁷⁶. Слідуючи проголошеній тезі, він акцентує увагу на тому, що в працях про Хмельничину Грушевський і далі залишається послідовним народником, але не в працях, наприклад про Мазепу.

Стоячи на державницькому ґрунті, Б.Крупницький вважає за потрібне ширше спинитися на цьому напрямку в українській історіографії, що народжувався в рамках - старої ідеології зусиллями В.Липинського,

С.Томашівського, а вслід за ними І.Крип’якевича, І.Кревецького, В.Герасимчука, М.Чубатого та інших дослідників. Завершенням процесу усвідомлення нового державницького напрямку, за словами Б.Крупницького, “була прекрасна стаття І.Кревецького (мається на увазі “Українська історіографія на переломі”, Записки НТШ, ТТ.134- 135, (1924) - В.Г), де вперше фіксується значення праць В.Липинського і С.Томашівського як творців державницького напрямку в українській історіографії.

С.Томашівський ще 1905року у “Літературно-науковому віснику” так оцінює “Історію України-Руси”: “Вкінці ця монументальна праця наскрізь національна. Тут розуміється, не треба догадуватись якоїсь націоналістичної тенденції - від неї “Історія” вільна. Її національний характер лежить в ясній свідомості автора до індивідуальності! української нації і на тім пункті нема ні тіні неясности або непевности: дальше в тім, що вона нав'язана глибокою симпатією до українського народа, бачить в

цьому живу одиницю, що розвішається по всім законам живого організму. ...Таке становище єдино годиться з науковим характером історичного дослідю”²⁷⁷. Нарис С.Томашівського “Старинні

і середні віки” (1919)²⁷⁸ І.Кревецький вважає “переломним твором”, що відбивав державницькі концепції української історіографії⁷⁷⁹.

Значно пізніше Л.Винар у праці, присвяченій М.Грушевському і державницькому напрямку в українській історіографії, не погодився з висновками ні І.Кревецького, ні Б.Крупницького. Він вважає, що насправді не було явно перебільшенням. На його думку нарис Томашівського не був історіографічним науковим дослідженням, побудованим на джерелах, і літературі, а радше університетським посібником. Він відзначає, що це видання цікаве історіософічними концепціями автора та його деякими гіпотезами, які, однак, були “видірвані” від історичних джерел, котрі автор вирішив оминати. Аргументуючи свої твердження, Л.Винар приходять до висновку: “Отже нарис Томашівського нагадує історичне популярне наświetлення української політичної історії в середньовіччі з його історіософічно-ідеологічною, а не науково-джерельною інтерпретацією. Тому важко вважати її переломним твором у Дальшому розвитку української історіографії хоча б через брак відповідної методологічної основи”²⁸⁰. Вчений також підмітив конфронтуючий характер окремих думок державників відносно історіографічних концепцій великого історика, що виразно виявилось у працях Д.Дорошенка²⁸¹ та І.Кревецького²⁸². Л.Винар вказує* що Д.Дорошенко писав до В.Липинського, що той в душі свого адресата цілком інакше вже мусів “оцінити Костомарова, Антоновича, Лазаревського, Грушевського, як і історіографію XVIII - першої половини XIXв. В “Огляді української історіографії” (1923) Д.Дорошенко наголошує: “В історичній концепції Грушевського змагання до витворення власної держави й взагалі державницькі стремління стоять на другому плані супроти стремління народних мас досягти максимуму задоволення своїх соціально-економічних інтересів. ... Грушевський в своїй “Історії України-Руси” мало цінить державницькі змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, постільки ці змагання відбулися коштом соціально-економічного приборкання народньої (сільської) маси й вимагали від неї жертв”²⁸³.

Л. Винар підкреслює, що майже це ж саме повторив І.Кревецький і навіть молодший представник державницького напрямку Б.Крупницький, який намагався дати “збалансованішу аналізу творчості Грушевського”, не відійшов від подібних тверджень²⁸⁴. І дійсно, у працях названих авторів спостерігається

намагання в руслі ідеологічних і історіософських постулатів переоцінити спадщину “істориків народників”. Проведений аналіз дає змогу Л.Винару прийти до висновку, що “ця критика хоч часами

Була річевою, але базувалася на дуже слабкій джерельній і методологічній

основі та тенденційно насвітлювала не лише історичні концепції Грушевського, але й узагалі ідейні основи народництва 19 ст.”²⁸⁵.

Однак, на відміну від радянських істориків, представники державницького напрямку не заперечували значення “Історії України-Руси” як епохальної праці.

Б.Крупницький, одним з перших, подаючи історію витиснення державницького напрямку, який особливо яскраво виступає в ювілейному “Збірнику” НТШ (Т.91), присвяченому І.Мазепі (1707-1905), вказує, що в ньому, зрікаючись “психологічних конструкцій М.Костомарова, проявляється тенденція поставити справу гетьмана на реальний ґрунт фактів”, М.Грушевський у вступній статті “Шведсько-український союз 1708 р.”^{286*}, виявив нову державницьку потугу.

Знавець цієї епохи Б.Крупницький²⁸⁷ елементи державницького світогляду М.Грушевського виводить із підкреслення ним традиції, орієнтації Мазепи на Карла XII з такою ж самою орієнтацією Хмельницького на шведів. Він відмічає також цікавий підхід історика до Мазепи як державного діяча, що опинився в скрутній ситуації. “Мазепа у нього, - пише Б.Крупницький, - не тільки репрезентант національно-політичних стремлень старшини. Він був скоріше поставлений між старшиною, що штовхала до антиросійської орієнтації, і масою народу, ворожою йому - ніби вірному слугі царату. Щоб вийти з цього небезпечного, загрозового становища, він мусів шукати союзу з шведами. Його шведська орієнтація була не стільки більшим вибором скільки гіркою konieczністю *duza necessità*”²⁸⁸.

З позиції тогочасної історичної науки Б.Крупницький вже не дуже погоджувався з цією, за його словами, “ніби пасивною роллю” Мазепи і не перекладав результати тодішніх державницьких змагань на саму старшину. Для нього, як для українського історіографа, важливим є те, що в цій праці Грушевського “був зроблений перший реальний крок до критичної оцінки Мазепи і мазепинців без старих Костомарівських трафаретів”²⁸⁵.

Учений звертає також увагу на схему історичного процесу,

запропоновану, М.Грушевським, як на подію, що надовго зафіксувала напрям української історіографії в одному з її найсуттєвіших пунктів. Він наголошує на тому, що цю схему прийняли всі українські історики, старші і нові, народники і державники. Розглядаючи схему з державницьких позицій, автор вважає її “міродайною і такою, що не зазнала поважних модифікацій” навіть з приходом у пертій половині ХХ ст.

державницького напрямку. Однак зауважує, що в дійсності Грушевський проклав тільки перші шляхи, тому його схему треба ще наповнювати реальним змістом. Історіограф змальовує своє бачення державницької схеми, наголошуючи відсутність безперервності, але існування пов’язаності між всіма періодами української історії, включаючи епоху і модерних спроб української державності. Як стверджує Б.Крупницький, безперервність дає нам національна схема М.Грушевського, але саме тепер висувуються на перший план моменти державного існування.

Вище вже відмічалось, що своїми поглядами автор демонструє ставлення до народництва такого репрезентанта державницького напрямку як Д.Дорошенко. Адже останній вважає, що праці видатного історика і перш за все “Історія України-Руси” не могла відіграти скільки-небудь провідної ролі в розвитку головних ідей української національної політики власне через брак у ній визнання своєї державності. І тому його головна праця полягала в систематичному зводі науково перевірених і проаналізованих відомостей з історії України, об’єднаних провідною думкою протягом історичного процесу українського народу на заселений ним ще на світанку історії землі. За твердженням Д.Дорошенка, “Історія України-Руси” це - начевелика історична енциклопедія, де зведено докупи й систематично впорядковано здобутки наукової праці цілого попереднього розвитку української історіографії²⁹⁰. Однак Б.Крупницький іде далі свого старшого попередника в оцінці головної праці великого вченого. Він визнає правильність слів Д.Дорошенка, коли стверджує, що Грушевський, як систематизатор і критик величезної літератури і джерел, грає дуже визначну роль. Без його ґрунтовної чистки “авгієвих конюшей” українського минулого “ми б і зараз не були вільні від цілого раду легенд, якими напр. була особливо багата доба Хмельниччини”^{*291}. Але його історіографічна думка сягає ще глибше в напрямку пов’язання документально-критичної праці М.Грушевського як продовжувача такої творчості свого вчителя В.Антоновича, що

разом забезпечило українським історикам тверду історичну методу і сприяло значному розвитку наукового руху в перші десятиліття ХХ ст. Б.Крупницький є один з тих вчених, хто високо оцінює значення основної думки М.Грушевського про тяглість і неперерваність українського історичного процесу, а народницьку традицію, що зв'язувала його з попередниками - М.Костомаровим і В.Антоновичем - репрезентантами разом з ним народницького напрямку - необхідним етапом в українському історіографічному розвитку, особливо ХІХ ст., останньою ланкою якого була - "перед появою нового державницького, або навіть і державницько-консервативного напрямку - особа Грушевського"²⁹².

Віддаючи шану як народнику Б.Крупницький, в силу приналежності до державницького напрямку, не міг не закинути М.Грушевському, що він недооцінював ролі історичних особистостей короля Данила, Б.Хмельницького і своїм критичним поглядом (по суті скептичним підходом, бо грав роль не стільки ґрунтовний переконливий аналіз джерел, скільки ідеологія автора) хотів запобігти нездоровій ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького. Увага Б.Крупницького також звернута на висвітлення видатним вченим проявів народної активності, народних рухів у різні часи, їх долі в епоху Хмельниччини, народно-соціальної проблематики; що відбила боротьбу верхів і низів, за якими стоїть нахил Грушевського до представлення самого процесу українського історичного життя насиченим соціальним напруженням, конфліктами, культурною боротьбою, правними тяготнями і змінами.

Намагаючись якомога точно визначити зміст методології історичного дослідження М.Грушевського, щоб на неї могли спиратися майбутні історики, Б.Крупницький наголошує, що "він був еволюціоністом, для якого історичний процес був процесом виповнення силою і динамікою, як це відповідало і його власній, повній енергії природи"²⁹³.

Обстоюючи національне обличчя української історії, М.Грушевський, вслід за М.Костомаровим, вживає гегелівську філософську термінологію, хоч називає її старою, представляючи історичний процес як тезу, антитезу й синтезу, при цьому відмічає, що київська доба була тезою, козацька - антитезою, а **українське** національне відродження ХІХ ст. - синтезою цього розвитку. Приводячи це положення, Б.Крупницький наголошує, що зазначену історіософічну термінологію Грушевський "все ж таки вживає і не

заступає іншою” (наприклад, антигегелівською теорією доби Ранке). Не заперечуючи цінність такого методологічного підходу Б.Крупницький підкреслює, що, “як учений із всебічним знанням і широким розмахом, як своєрідний енциклопедист, Грушевський будував свою монументальну “Історію” не тільки з політичного, але й культурного, соціального і господарського погляду, не спускаючи з очей ні фольклористики, ні літератури й мистецтва, ні природних релігійних факторів”²⁸⁴.

Далі вчений характеризує, вслід за М. Кордубою, М.Грушевського як соціолога, що вживає в “Історії української літератури” порівняльно-соціологічний метод. Він не поділяє думки, а також деякі тлумачення висвітлення автором “Історії України-Руси” проблем соціально-економічної еволюції українського життя як нахил до історичного матеріалізму. Останнє він вважає необґрунтованим. “Але Грушевський, - підкреслює дослідник, - не був матеріалістом і не любив взагалі крайніх поглядів. Саме у нього ми помічаєм тенденцію до зрівноваження різних історичних факторів”²⁹⁵.

Вчений не обмежується зазначеною вище характеристикою, а й наголошує на його об’єктивності, називає Грушевського вихованим у строгій школі наукового критицизму, видатним документа лістом, який завжди ставиться з пошаною до наукового аргументу і його документуючої шли. Він високо оцінює науковий девіз М.Грушевського “історична правда”, виставлений у першому томі “Історії України-Руси”. На думку Б.Крупницького, безперечно цінність становить твердження М.Грушевського щодо ролі науки, яка існує не для того, щоб замазувати чи загладжувати помилки національного минулого, але щоб подавати його читачеві без усякого сторонництва в його світлих і темних сторонах, такими, якими вони були. Саме науковій історичній правді слідує М.Грушевський у своїй праці.

Історіограф має чимало законних підстав стверджувати, що зазначеному девізу М.Грушевського відповідає і його історичний метод, який базувався на великому критичному хисті, вживанні більш аналітичних, ніж синтетичних конструкцій, хоч останніх йому не бракувало. На цьому положенні особливо наголошує Б.Крупницький, зазначаючи, що підхід вченого до окремих проблем української історії є завжди самостійним. Серед них він називає визначення Середнього Подніпров’я за правітчизну українського народу, баченій в антах предків, антинорманізм, походження назви “Руси” від полянської річки “Рось”, характеристика “віче” та ін.¹⁰⁶ Оригінальними і класичними він

вважає погляди вченого на виникнення козацтва і поступовий розвиток його організації. Здатність автора статті усвідомити оригінальність історичної праці видатного вченого проявляється у зверненні уваги на розрізнення ним козащини як прояву українського національного життя, яке виходить з глибин віків, і козащини, що є організацією (особливої верстви людей), яка сформувалася наприкінці XVI - на початку XVII ст. -

Талант узагальнювати історіографічні явища проявляється у Б.Крупницького в умінні визначити науковий шлях, яким йшов М. Грушевський. “В основі його фундаментальних праць, - пише автор, - лежить не література предмету, а джерела, інтерпретацією яких він здебільшого й сам займається. Поруч з Антоновичем його можна назвати майстром архівного і джерельного дослідження. Його джерелознавча критика була виявом якогось “геніального інстинкту”, і він майстерно вмів встановити генезу та правдоподібність джерела і витягти з нього все, що було характеристичним для певної події або особи”²⁹⁴.

До генетично-емпіричного методу, який визначив В.Герасимчук, історіограф додає ще порівняльний, котрим при необхідності користувався М.Грушевський. Якщо В.Герасимчук тільки влучно називає і в загальних рисах визначає метод М.Грушевського, не подаючи його розгорнутої характеристики, то саме історична думка Б.Крупницького розвивається в цьому напрямку. Він заявляє, що генетичний метод у М.Грушевського знаходить своє теоретичне завершення в спеціальному курсі “Генетичної соціології”, де спостерігається пов'язаність з основними методологічними засадами майстра. Особливо цінним, на його думку, є те, що автор праці поряд з гострою критикою західноєвропейських соціалістів і еволюціоністів як представників соціології дає оцінку соціологічній праці українських учених.

Наукова прискіпливість і разом з тим відкритість методології М.Грушевського до сприйняття нового, на нашу думку, виразно проявляється у використанні ним історико-соціологічного методу, адже він вперше почав застосовувати в українській історіографії цей метод, розроблений на зламі XIX і XX ст. європейським позитивізмом. Перебування М.Грушевського у Парижі 1903 року на студіях, як стверджує

О.Пріцак, мало переломне значення для його творчості. З історика соціально-економічних та суспільних явищ він перетворюється на

історика-соціолога. Початки праці М.Грушевського над історико-соціологічним методом відносяться до львівського періоду його наукової діяльності. Запрошений до Парижу М.Ковалевським, який зробив певний внесок у розвиток історико-порівняльного методу в соціології (вважаючи його ефективною зброєю в боротьбі з суб'єктивізмом і вивчаючи історичний процес з соціологічної точки зору), на час прибуття до столиці Франції Грушевський дістає європейське визнання за теоретичне обґрунтування власної схеми історії України як самостійного процесу розвитку українського народу, він прочитав курс лекцій з цієї проблематики, мав творчу дискусію з Ф.Вовком, перебуваючи пізніше у Лондоні, Лейпцигу та Берліні, поглибив свої знання, виробляючи цей метод разом із ознайомленням з ідеями соціологів Є.Дюркгейма, М.Вебера, Л.Леві-Брюля. Для себе М.Грушевський виявляє систему пріоритетів, обґрунтовує ідею багатовимірності історичного процесу і неможливість моністичного розуміння історії, некоректність застосування законів у природничому їх розумінні до пізнання складної соціальної реальності. Осмислюючи власний підхід до розуміння розвитку людства, він висловлює сумнів у правомірності як позитивістських (включно з марксизмом), так і суто психологічних підходів і поглядів на природу соціальної еволюції²⁹⁷. Сучасні вчені вважають пізнього М.Грушевського істориком-соціологом, який поширив методологічні основи своєї київської школи. Л.Винар умовно називає школу Грушевського “історико-соціологічною школою української історіографії”, в якій схрещувалися історіософічні концепції неонародників, державників, соціологів і інших представників різних історіографічних течій, котрі на широкій методологічній і джерельній основі відтворювали український історичний процес²⁹⁸. М.Грушевський 1926 року опублікував статтю “Відродження французької соціологічної школи” та на науково-дослідній кафедрі історії України читав курси з сучасної соціології, зокрема з проблем дослідження “примітивного мислення та його еволюції”, “соціальних і культурних течій на Україні”, (разом із співробітниками) розглядав теорію “соціальних фактів” Еміля Дюркгейма, інтерпретації еволюції громадської моралі та інші соціологічні теорії, пов'язані з дослідженням еволюції суспільства²⁹⁹. Виразною ознакою розвитку української історіографії в особі М.Грушевського є неодномірність його наукових поглядів, на що вказує Б.Крупницький, коли аналізує генетичний метод вченого в аспекті історичної праці. “Генетизм ясно помітний у М.Грушевського, -

наголошує він, - в його тенденції представив еволюцію українського історичного життя з його власних підстав”³⁰⁰, вказуючи на конкретні факти заперечення ним зв'язку між українськими релігійними братствами і перебраними в Західній Європі цехами. Для М.Грушевського перші є твором саме українського народу, що стали з основ, з родоплемінного побуту. Він також відмовляє норманістам з їх теорією скандинавського походження “Руси” і надає варязьким дружинам в Київській Русі другорядне значення. Так само організація українського міста магдебурзьким правом викликає у нього негативну реакцію, тому що нормує самоврядування міст і перетинає стародавній зв'язок міста з землею, з позамісцевим населенням, для якого місто було природною базою обороти та співжиття. Б.Крупницький вважає також, що теж саме можна сказати про генетику українських господарських форм, еволюцію поглядів Грушевського на соціально-економічну генетику, “її трактування” в історичному контексті та інше. Звертає на себе увагу той факт, що, на думку Б.Крупницького вживання генетичного методу у М.Грушевського є достатньо обережним. Він зауважує: “коли Антонович так далеко заходить у своїм генетичнім підході, що сполучає вічову організацію київських часів з козацькими інституціями XVI-XVII вв. як окремі пункти одної і тої ж еволюції, то для Грушевського тут існувала тільки аналогія, подібності, але у всякому разі не генетичний зв'язок. Козацтво як організація, як окрема верства населення із своїми твердо встановленими традиціями є для нього новотвір. І тут мусимо признати його рацію”³⁰¹.

У полі зору історіографа знаходяться погляди М.Грушевського на історичний процес взагалі, де оригінальність думок йшла врозріз з традиційними підходами до його розвитку. Вчений особливо виділяє думку великого історика стосовно того, що світова історія не може обмежитися представленням минулого “історичних народів”, бо все в історії пов'язане і ніщо не є в ній загублене. За Грушевським, безкультурні і відсталі народи заслуговують на увагу історика не тільки з стану виразних зв'язків між різними народами, але й тому, що вони зберігають старі, не раз забуті культурними народами форми життя, які кидають світло і на процес розвитку так званих культурних народів. З огляду на це, на увагу дослідників заслуговують народи як середземноморської і європейської культури, так і народи Китаю, Кореї, Японії, Індокитаю, Індії, середньоазійських і африканських країн та старих культур Америки. 109

Неповторюючи вже висловлені своїми попередниками характеристики значення, яке має М.Грушевський для українського загалу як популяризатор, організатор, дослідник української історії, як соціолог, історик літератури і історик світової історії, Б.Крупницький відзначивши найважливіші особливості його наукової творчості, лаконічно закінчує вступну статтю до першого тому “Історії України-Руси”. “Він був людиною, - заключає історіограф, - що стояла на порозі XIX-XX вв., і тому не все було в гармонії з новою добою. Але значення його праці величезне, і ще не один історик буде вчитися у цього майстра-педагога, як треба приступати до джерел і літератури, щоб знайти вічний образ нашого минулого”³⁰².

Початок перевидання багатотомної “Історії України-Руси” відкрив шлях для більш поглибленої оцінки творчості і діяльності М.Грушевського.

Остання тема була в центрі уваги українських, зарубіжних дослідників, за словами О.Домбровського “...дух наукової атмосфери з доби М.Грушевського та його школи в 20-х і 30-х роках... переніся деякою мірою до НТШ у діаспорі”³⁰³. Вчений під кінець 1949-го та у 1950- 1952 роках подав низку доповідей на наукових засіданнях НТШ в Нью-Йорку з ранньої історії України в тісному зв’язку з тематикою пра- і протоукраїнського етногенезу, проблематикою антинорманізму, посиляючись на М.Грушевського, як автора реконструкції ранньоісторичного процесу в першому томі “Історії України-Руси” та у зв’язку з його концепцією схеми східноєвропейської історії і самостійного процесу історичного розвитку українського народу в загальноетногенетичному, а далі - в культурному й соціополітичному . аспектах. Разом з ним М.Ваврик, М.Войнар, К.Кисілевський, П.Ковалів, П.Лужницький, В.Січинський, І.Станкевич, В.Шугаєвський, В.Чаплеко, Т.Олексюк, В.Ленцик та інші були частими дискусантами на згадані теми. Наслідком обговорення зазначеної тематики на наукових засіданнях виявилася в публікації “Збірника” основних тез (резюме) виголошених доповідей.

З виходом перших томів “Енциклопедії Українознавства” вчений світ, завдяки статті О.Оглоблина, дізнається про змістовну наукову, громадську діяльність М. Грушевського, його учнів. Характерною ознакою публікації є використання, окрім двох “Автобіграфій” (1906, I 926pp.), праць В.Герасимчука, Д.Дорошенка, Б.Крупницького, М.Кордуби, І.Борщака, О.Шульгіна та інших дослідників³⁰⁴.

До 100-річчя з дня народження видатного вченого в “Українському

історик” з’явилася написана ще у 1938 році змістовна розвідка І.Витановича, історика, педагога і кооператора, професора, автора низки праць з економічної історії під назвою “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського”³⁰⁵. Вона відразу знайшла визнання серед українських вчених як одна з найкращих праць присвячених “Історії України-Руси” М.Грушевського³⁰⁶, його історіософії³⁰⁷ та історіографії³⁰⁸.

Автор статті, аналізуючи “Історію України-Руси”, наголошує, зокрема, на тому, що саме п’ятий і шостий томи цієї капітальної праці, присвячені суспільній та економічній історії ХУ-ХУІ ст., розпочаті в 1902, закінчені в 1905-1906 рр., найкраще вводять читача в методичну лабораторію досліду вченого, який деколи й задалеко посував свій творчий скептицизм, остерігаючись синтези і узагальнюючих концепцій. Грушевському закидали, що наслідуючі (хоча і небезкритично) методику французького соціолога позитивіста Є.Дюркгейма, він волів описувати, а не бавитися в синтези. Подібні зауваження щодо відсутності узагальнень супроводжували наукову діяльність М.Грушевського ще у Львівський період, на що він відповідає, досить ясно і чітко аргументуючи положення, що не з браку синтетичних здібностей уникає широких узагальнень. І.Витанович наводить змістовну відповідь вченого на подібні закиди. ‘“Ми не можемо; - пише М.Грушевський, - приступати до матеріалу з програмою наперед, але мусимо свої запитання змінити так, щоб на них ’

можна було витягувати з матеріале певні відповіді... Я думаю, що мої розвідки служать живим протестом проти таких передчасних генералізувань. Як робилися таю “загальні виводи”? Ловилося кілька випадкових виказів, їх а ріогі уважало за показники загальних норм. І от на підставі кількох таких середніх цифр різного часу і різних місць - готовий загальний образ розвою... Я не роблю з цього закиду дослідникам, але спішити з такими загальними висновками, маючи під рукою величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій,... було б ненауково. Можу, отже запевнити,... що ані з недбальства, ані з браку синтетичної здібності здержуюся від загальних висновків Тому, на думку Витановича, і у п’ятому і шостому томах “Історії України-Руси” досліди над суспільно-економічною еволюцією залишаються швидше зведеними й хронологічно територіально упорядкованими матеріалами³¹⁰.

О.Пріцак також наголошує на тому, що дуже некорисно відбилися на

цих томах штучна компартизація оглядів: аналіз суспільних і економічних факторів поданий в окремих томах без встановлення зв'язку між ними”³¹¹.

В цілому ж широкий часовий діапазон дав можливість М.Грушевському яскраво відтворити якісні грані еволюційного розвитку України, на що звернули увагу В.Смолій та П.Сохань, позитивно оцінюючи не тільки п'ятий, шостий томи, а і попередні та наступні³¹².

і 966 рік знаменний і початком друкування “Історії України”
Н.Полонської-Василенко як результату багаторічної професорської діяльності вченої в Українському вільному університеті. В своїй оцінці “Історії України-Руси” вона солідаризувалася з Д.Дорошенком³¹³ наголошуючи, що в наукових працях і багатотомній історії М.Грушевський стояв на позиціях українського народництва, яке надавало більше значення соціальним та економічним питанням, ніж національно-політичним. Вона відмічає велике значення його звичайної схеми “руської історії...”, зазначаючи, що державницький напрямок української історіографії виріс на ґрунті цієї схеми на блискуче доведеному факті тяглості історичного процесу від Княжої доби до ХХ сторіччя³¹⁴.

Як зазначалося вище, О. Домбровський присвятив цілий ряд змістовних публікацій, в тому числі характеристиці внеску М.Грушевського в антинорманську теорію (“ Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України-Руси М.Грушевського” (1966), “Проблема антів у Грушевського” (1991-92 рр.); обидві надруковані в “Українському історичному” (1991-92 рр.); показуючи “шостий зміст” вдумливого й досвідченого історика, “який потрапив здобутися на тези, респектовані й на сучасному етапі розвитку історіографії. В цьому розумінні, на думку

О.Домбровського, іменитий історик належить не лише до класиків східноєвропейської історіографії, але й до “живих” вчених, вклад яких у скарбницю історичної науки в загальному не розмінявся на “дрібниці” і має свою вагому вартість на сучасному етапі розвитку історіографії, якщо не враховувати світоглядно-ідеологічні декорації на сцені історіографічної панорами.

Він же вказує на недолік археологічної частини першого тому “Історії України-Руси”, який виправлено публікаціями археологів в Україні і певною мірою в діаспорі. Зате подальші розділи першого тому і наступні

томи, за словами історика, представляють собою скарбницю джерельних і фактологічних матеріалів, якими користуються і користуватимуться сучасні і майбутні дослідники³¹⁵.

В ширшому розумінні дослідження діаспорських вчених є продовженням школи М. Грушевського. Вони ідейно зберегли пам'ять і його традиції. Естафету старшого покоління (у 1964 р, в "Українському історичному" з'являється стаття О.Оглоблина "Михайло Грушевський і українське державне відродження", де стверджувалося, що сучасники і спадкоємці не сповнили свого обов'язку перед пам'яттю великого історика і громадянина) підхопило нове, щоб повернути цей борг.

Л.Винар згадує, що перший раз він ужив термін грушевськознавство в 1960-х роках у розмові з О.Оглоблним у зв'язку із запланованим відзначенням 100-ліття з дня народин Грушевського у 1966 році³¹⁶: Саме за ініціативою Л.Винара, одного з засновників "Українського історика", у часописі друкуються численні матеріали, присвячені науковій та політичній діяльності М. Грушевського³¹⁷. Він же, починаючи з створення бібліографії спадщини та аналізу ранніх історичних творів вченого та його Автобіографій 1906 і 1926 років, систематично друкує в часописі свої праці³¹⁸. Л.Винар одночасно працює над книжковими виданнями, які побачили світ протягом 1967-1996 рр.³¹⁹. Серед них привертають увагу студії "Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії", "Михайло Грушевський - історик України", "Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії", які ґрунтуються на глибокому аналізі спадщини вченого та праць попередників - В.Гнатюка, Д.Коренця, І.Кревецького, В.Липинського, С.Томашівського, І. Франка, Д.Дорошенка, Д.Багалія, О.Гермайзе, М.Кордуби, В.Герасимчука, І.Крип'якевича. Я.Пастарнака. Б.Крупницького, О.Оглоблина, **Н.Полонської-Васнленко, Ф.Шевченка та ін.**

Розглядаючи в історіографічному плані спадщину М.Грушевського, Л.Винар підкреслює, що опрацювання "Історії України-Руси" на основі нової історичної схеми історичного розвитку українського народу мало переломне значення у розвитку української історичної науки й інших українознавчих дисциплін. "Мабуть не помилимося, - пише він, - якщо ствердимо, що "Історія України-Руси" М.Грушевського є найвидатнішим історичним дослідженням українського народу в контексті понад 1000-літнього розвитку української історичної науки"³²⁰.

Автор уважно аналізує історіографічну схему, яку прийняв

М.Грушевський в “Історії України-Руси” і взагалі в його історичних та інших українознавчих дослідженнях³²¹. Л.Винар наголошує, що схема М.Грушевського з 1903 року весь час доповнювалася істориками, а пізніше його учнями і за короткий час стала загально визнаною схемою української історіографії в Галичині, в 1920-х роках в Україні і в наукових українознавчих осередках в еміграції (Прага, Берлін, Варшава)⁵²². Впровадження національної схеми української історичної науки (звичайно, доповненої) він вважає за одне з найважливіших завдань українських істориків і наукових установ в Україні і на Заході”³²³.

Особливо підкреслюючи, що М.Грушевський, реконструюючи український історичний процес, не обмежувався аналізом і синтезом політичної історії України, а включив також розвиток культури, освіти, релігійного життя, господарсько-економічні відносини, державно - правний аспект, судівництво та інші чинники, які впливали на розвиток народу і його суспільно-політичних установ, Л.Винар головні історіографічні концепції видатного вченого узагальнив в таких тезах:

- 1) Безперервність і нерозривність українського історичного процесу від ранньої доби до нового періоду історії України, який охоплював державний і недержавні періоди;
- 2) В періодизації історії України треба узгодити ранній, середньовічний, литовсько-польський, козацько-гетьманський етапи історичного розвитку українського народу і його державності, що завершується національним відродженням ХІХ ст. і новою українською державою УНР в ХХ ст.;
- 3) антів слід вважати предками українського народу;
- 4) Гіпотези російських та інших істориків про “общерусский” народ, який включав росіян, українців і білорусів, треба відкинути. Вони не витримують наукової критики і ведуть до фальсифікації історії Східної Європи. Це саме можна віднести до “давньоруської народності”, яку пропагували советські історики і яка продовжувала концепцію “общерусского” народу;
- 5) В історичних дослідженнях центр ваги повнен бути перенесений з історії держави на історію народу, суспільства. Державний чинник у розвитку народу важливий, але поруч нього треба розглядати чинники культурний, економічний, які в деякі періоди мають менше або більше значення від політичного. Це зичайно, в’яжеться з державними і недержавними періодами української історії;
- 6) В об’єктивній реконструкції історії Східної Європи треба

досліджувати окремо національні історії українців, білорусів і росіян³²⁴. Не оминув своєю увагою Л. Винар і головні ідеї творчості Грушевського, що знайшли своє місце в його історіософічних, історіографічних і світоглядних настановах. Центральною з них він називає концепцію свободаризму, як змагання народу до свободи і самобутності, “яка проходить червоною ниткою в його творах”. В цьому контексті автор розуміє ідею народництва Грушевського, наголошення ролі народу як головної рушійної сили історичного процесу. На думку Л.Винара, теза про українську державність становить другу головну ідею в контексті історіографічних і історіософічних концепцій творчості історика. Ще одна ідея М.Грушевського - національної автономії і державного федералізму шляхом еволюції - реалізувалася у відновленні українського державного життя в 1917-1918 рр. Концепція території і єдності українських земель є ще одною ідеєю наукової творчості Грушевського. Л.Винар наголошує на тому, що “вищезгадані провідні ідеї-концепції Михайла Грушевського знаходимо в його “Історії України-Руси” та інших історичних і політологічних творах, зокрема в збірнику статей “На порозі Нової України”. Ці ідеї безпосередньо впливали на розвиток української національної культури, науки і державного відродження”. Автор поділяв висновки О.Оглоблина, який оцінював творчість М.Грушевського як вічну власність українства. За словами Оглоблина в історичній перспективі “Історія України-Руси” Грушевського, завжди стоятиме поруч з Шевченковим “Кобзарем”³²⁶. Впровадження ж схеми-моделі М.Грушевського, хоч і доповненої, в українську історичну науку та учбовий процес викликає певні складності. Вони пов’язані з все ще стійкою традицією, яка виробилась у частини істориків стосовно неприйняття четвертої тези, названої Л.Винаром, викликані труднощами методологічного характеру, а також структурою викладання української історії у вищих навчальних закладах. Адаже впровадження зазначеної схеми передбачає перш за все ґрунтовне вивчення і застосування в лекційних курсах, на семінарських заняттях, у спецкурсах, спецсемінарах “Історії України-Руси” та інших творів видатного вченого* Тому впровадження грушевськознавства як окремої міждисциплінарної науки, що займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості М.Грушевського, а також досліджує праці присвячені вченому і його добі, є найактуальнішим завданням української науки. .,

По-перше, у наявності величезний масив праць Грушевського, який включає монографії, історичні нариси, статті, рецензії та белетристику³²⁷.

По-друге,* є розроблена Л.Винаром історія розвитку грушевськознавства, яка охоплює два основні періоди (1961 -1990 рр., з 1991 -го року і до наших днів), та визначена його структура. Вона складається з таких розділів: 1)дослідження життя і діяльності М.Грушевського, яке охоплює також членів його родини; 2)з культурної і освітньої діяльності М.Грушевського; 3)творчість, самого М.Грушевського і вивчення цієї творчості, яка в свою чергу поділяється на кілька основних частин: а)наукові праці, б)мемуаристика, **в)публіцистика, г)рецензійна і бібліографічна творчість, д)белетристична творчість, е) інші ділянки творчості.**

Сама ж історична спадщина, що охоплює історію України, історію слов'янських й інших народів, всесвітню історію, включає також в себе відповідні дисципліни: археографію, бібліографію, історичну методологію, археологію, історіографію, дипломатику, палеографію, сфрагістику, генеалогію, іконографію, нумізматику, хронологію, геральдику, історичну географію та інші допоміжні і спеціальні дисципліни. “Самозрозуміло, - наголошує Л.Винар, - що інші ділянки творчості Грушевського, як історія літератури, літературознавство, етнографія, соціологія, історико-економічні дослідження тісно зазублюються з історичними дослідженнями”³²⁸.

У зв'язку з розвитком грушевськознавства в Україні важливою уявляється необхідність визначення внеску українських вчених в його розвиток. Найбільше прислужився вивченню спадщини Грушевського Л.Винар. В його творчості ясно прослідковується поєднання теоретичних поглядів з конкретним аналізом широкого спектру наукової і громадсько- політичної діяльності М.Грушевського. Вченим дана характеристика М.Грушевського як історика України, наголошено, що проблема об'єктивної оцінки спадщини видатного вченого складна і нелегка, вказано на необхідність аналізу його організаційно-наукової діяльності, Двадцятилітню наукову працю та історичну творчість М.Грушевського в Галичині Л.Винар оцінює як епохальну. В таку оцінку він вкладає власну історичну творчість вченого і формування М.Грушевським історичної школи у Львові.

Л.Винар вважає актуальною потребою створення синтетичного монографічного дослідження, в якому були б проаналізовані зв'язки В.Антоновича з Грушевським, а також вплив історичної школи київських документалістів на наукову школу української національної історіографії М.Грушевського. Ним чітко і послідовно висвітлені головні ідеї творчості

видатного історика, його історіографічні, історіософські і світоглядні настанови в контексті співвідношення “державницької” і “народницької” шкіл в українській історіографії.

Л.Винар багато взяв у самого М.Грушевського як вченого і критика, старшої генерації діаспорських істориків і через свою творчість несе почуття глибокої поваги до них.

Важливою ознакою змін, які відбуваються в українській історичній науці, є друге перевидання “Історії України-Руси” М.Грушевського, якому передували спрощені журнальні публікації сьомого - початку восьмого томів (Вітчизна. - 1983. - №1 * 12; 1990.-№1-8; передмова В.А.Смоля, О.І. Гуржія до першого тому (Київ.- 1989. - №12; 1990. - №1-10). Археографічна комісія Національної Академії Наук України продовжує підготовку до друку монографічних досліджень, статей, розвідок, рецензій та інших праць М.Грушевського.

Вступні етапи В.Смоля, П.Соханя, О.Пріцака, Ф.Сисина поєднали собою дві гілки української історичної науки, що довгий час розвивалися паралельно, продовживши собою процес аналізу спадщини та історичної школи Грушевського, на новому рівні розпочатий у 1989-90 роках. Знаменно, і це є дуже показово, що саме М.Грушевський виявився найактивнішим стимулятором розвитку сучасного наукового процесу, а його найповніша синтеза української історії знайшла неупереджену кваліфіковану оцінку провідних вітчизняних вчених.

Редакційна колегія фототипної публікації “Історії України-Руси” М.Грушевського у складі П.Соханя, С.Білоконя, Г.Боряка, Г.Грабовича, Я.Дашкевича, О.Пріцака, Ф.Сисина, В.Смоля, Ф.Шевченка у вступі до першого тому відзначила, що обрала такий спосіб як “єдино можливий для адекватного відтворення визначної пам'ятки вітчизняної історіографії в недоторканому вигляді, включивши останні видання окремих томів: третє видання 1-го тому (Київ, 1913); друге видання 2-го (Львів, 1905); 3-го (Львів, 1903); 4-го (Київ; Львів, 1907); 8-го (ч.1. - Київ; Львів, 1922; ч.2. - Київ; Відень, 1922, Ч.3.- Київ; Відень, 1922) томів перше і єдине видання решти томів(Т.5-Львів, 1905; Т.6.- Київ; Львів, 1907; Т.7.-Київ; Львів, 1909;Т.9, Ч.І.- Київ, 1928; Ч.2.-Київ, 1931 :Т.10,Ч.І-Київ ,1936). .

З огляду на невеликий обсяг трьох частин 8-ий том публікується однією книгою, та 9-ий том - у двох книгах.

Комісія для вивчення творчої спадщини академіка М.Грушевського, яка створена за ухвалою республіканської наради археографів "Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку" (Киш, грудень 1988 р.), розглянула і питання про неопубліковану частину

рукописного продовження зниклої за загадкових обставин у 60-70-х рр. рукопису другої частини десятого тому “Історії України-Руси”, враховуючи суперечливі версії з приводу місця знаходження, продовжує його розшук.

Закінчується видання довідковим 11-тим томом, складеним із чотирьох розділів з розшифровкою посилань М.Грушевського на опубліковані архівні джерела і літературу, показчика осіб і рідковживаних слів, спеціальних термінів і діалектизмів та повної бібліографії праць - за показчиками 1906 і 1928 років.

Редакційна колегія спромоглася саме до 123-річного ювілею М.Грушевського випустити перші два томи і визначила це як знаменну подію, що засвідчує повне його визнання і реабілітацію на батьківщині як патріота, громадянина і вченого світового рівня. У вступі також наголошено і на тому, що “після трагічного дня української історії і науки майже 60-річного періоду абсурдних звинувачень на адресу М.Грушевського, шельмування і начеплювання ярликів, робиться спроба повернутися до об’єктивних і виважених оцінок його творчості, позбавлених ідеологічних упереджень і політизованих підходів”³²⁹.

Саме історія як скарбниця досвіду людства - “зустріч людей у віках”, - за М. Блоком, - поєднала вітчизняних, американських та канадських українських вчених над здійсненням проекту. На думку редакційної колегії, цей процес поєднання зусиль вчених виявився глибоко символічним “...сьогодні, наприкінці бурхливого і драматичного століття, після десятиліть насильницького роз’єднання й протиприродної ворожнечі, ... засвідчує органічну цілісність української культури і її складової - науки - у світовому масштабі, незалежно від державних кордонів, а також переконань і поглядів тих, хто її творить”³³⁰.

Керуючись науковою методологією, В.Смолій, П.Сохань у статті “Видатний історик України”³⁵¹ насамперед наголошують, на тому, що М.Грушевський - це визначний історик і патріот свого народу, який створив перше найбільш повне, узагальнююче дослідження з історії України від найдавніших часів до другої половини XVI ст. а наукова концепція вченого органічно поєднувала високий професіоналізм викладу матеріалів, глибокі знання літератури і джерел та оригінальність їх трактування. Сучасні дослідники вказують на існування поряд з об’єктивними оцінками монументального видання і творчості М.Грушевського чималої кількості несправедливих звинувачень. “Навколо імені М.С.Грушевського, його творчої спадщини, - підкреслюють автори, - точилися і точаться не лише

наукові дискусії, але й гостра ідейно-політична боротьба, яка відбиває зіткнення різних, часто полярних, світоглядних позицій окремих авторів, напрямків і течій в історичній та суспільній думці. Все це вимагає зваженої об'єктивної оцінки наукового спадку вченого, що можлива лише в результаті всебічного і глибокого його вивчення”³³². Вони вважають за необхідне заново ознайомити українську громадськість з віхами життя і діяльності М.Грушевського, чинниками, які вплинули на творчу долю, першими пробами в науці, головними його завданнями як історика, інтенсивною науковою і організаторською діяльністю в НТШ, “ЛНВ”, підготовкою плеяди молодих, талановитих вчених, культурною, освітньою, публіцистичною, політичною і організаторською роботою на початку ХХст., в 1917-1918 рр., науковими заняттями в еміграції, продовженням його діяльності вже після повернення 1924 року в Київ як визнаного лідера в історичній науці, із змінами політичної ситуації, звинуваченнями, систематичним цькуванням, залишенням столиці в березні 1931 року і смертю 23 листопада 1934 р. та ін.

Змістовні оцінки В.Смоля, П.Соханя розкривають наукові грані М.Грушевського як ученого-історика широкого профілю, автора численних праць про практично всі періоди і проблеми не тільки вітчизняної, а й світової історії, а також розвідок, рецензій і “Всесвітньої історії в короткому огляді” в шести частинах, видань “Середні віки Європи” та “Старинна історія. Греко-римський світ”, відгуками на них рецензентів, наукової громадськості європейських країн.

Характеризуючи М.Грушевського як видатного історика України, В.Смоля, П.Сохань наводять свідчення М.Покровського, В.Вернадського, Д.Багалія, О.Брікнера, а також наголошують, що схема історичного процесу стала органічною частиною наукової творчості групи істориків-послідовників. Вже тоді схема викликала заперечення з боку багатьох дослідників (особливо у питанні про етнічні процеси доби

Київської Русі, роль давньоруської спадщини в історичній долі трьох східнослов'янських народів)³³”. Автори також підкреслюють, що починаючи з 30-х років, гострій критиці вона піддавалася в радянській історіографії, яка розглядала Київську Русь як спільну колыску російського, українського і білоруського народів, посилаючись на праці Б.Грекова, В.Мавродіна, Б.Рибаківа, П.Толочка. Зазначене свідчить про

наявність, як було відмічено вище, різних підходів до розв'язання цього питання, яке в умовах можливостей наукових дискусій покладе початок глибокій переоцінці, а можливо, і розв'язанню проблеми формування праслов'янської території, ареалу розселення народів, диференціації різних груп слов'янських племен та ін. Адже розбіжність поглядів може стимулювати історичну думку в напрямку пошуку продуктивних підходів до вирішення проблеми етногенезу слов'ян київської спадщини.

Автори статті не обійшли своєю увагою і загальні закономірності розвитку історіографії другої половини XIX - початку XX ст., в умовах яких кристалізувались головні засади історичної концепції М.Грушевського, позначені зверненням більшої уваги на вивчення базисних явищ феодального суспільства, дослідження його соціальної структури, політичної, духовної історії, значення ролі народних мас в історичному процесі та ін.

У другій частині статті історіографічна рефлексія вчених поширюється на зміст "Історії України-Руси", в якій найбільш повно відбито наукові та громадські, політичні погляди М.Грушевського. Автори перш за все відмічають наявність широкої джерельної бази (використання, окрім вітчизняних, зарубіжних архівних документів), врахування М.Грушевським висновків своїх попередників та матеріалів суміжних галузей наук - археології, лінгвістики, соціології, фольклору, розробку ним багатогранної, "...далеко не однозначної", але разом з тим цільної наукової концепції "історії одного із східнослов'янських народів - українського"³³⁴. В публікації прослідковується тенденція показати наявність змагань поглядів істориків на численні питання, порушені М.Грушевським на сторінках "Історії України-Руси". За словами вчених, не вщухають дискусії з цих проблем і сьогодні. Проте факт залишається фактом: "Історія України-Руси" - велике надбання української історіографії, своєрідніший синтез історичних, знань кінця XIX - початку XX ст.³³⁵.

Розглядаючи підходи М.Грушевського до історичного процесу, В.Смолій, П.Сохань вказують на факт початку праці вченого над своєю схемою починаючи з 1896-1900, 1901 рр. і відзначають плідність самої ідеї про необхідність вивчення різних гілок східного слов'янства: "...як

правомірним видається заклик до необхідності перегляду пануючої на той час погодінської теорії, яка розцінювала Київську Русь виключно як творіння великоруської народності³³⁶. Це, по-перше, категоричне¹ заперечення домагань Московської Русі на частину давньоруської спадщини, спадкоємницею якої, за Грушевський, є виключно “українсько- руська народність”, оскільки вона створила Київську державу. По-друге, пропозиція вивчати історію народу, а не держави. По-третє, заклик вивчати історію великоруської, української, білоруської народності окремо, в її генетичнім “преемстві від початків аж до кінця”.

На думку вчених, ознакою розвитку історіографії в обсязі знань XIX ' ст. і як їх підсумків, зафіксованих в “Історії України-Руси” послуговує¹ раціональний виклад М .Грушевським питань географічного середовища, природних умов українських земель, колонізаційних процесів, доісторичних часів, геологічної доби, льодовикового періоду, появи перших людей, їх побуту і господарських занять. Саме ці питання, а також і історичний підхід до вивчення і викладу вже відомих фактів і висновків про поступальний розвиток людських відносин, появу більш високих форм суспільної організації, поглиблення світоглядних уявлень, формування праслов'янської території, розселення слов'ян, межі - розповсюдження окремих культур, побуті звичаї автохтонного населення та його контакти з сусідами, - цікавлять авторів статті при аналізі перших томів багатотомного видання. На їх думку, як і за спостереженнями¹ діаспорських вчених (О.Домбровського та ін.), сучасний етап розвитку археології, історичної науки в цілому сприяв уточненню і перегляду останнього питання, однак висновки Грушевського “мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє наукове значення як один із продуктивних підходів до вирішення проблеми етногенезу слов'ян”³³⁷.

Такою ж глибокою науковістю, широким загальноісторичним контекстом відмічено їх думки, авторські роздуми над початками та майбутнього долею Київської держави, наступних її століть. Ідучи за Грушевський, вони розкривають **бачення ним** всіх сторін давньоруської історії. Однією із особливостей праці М.Грушевського дослідники вважають її помітну персоніфікацію. “Історичний процес,- наголошують вони, - для М.С.Грушевського не закутий у соціологічні схеми, а сповнений живих людей з їх емоціями і практичними діями”³³⁸.

Безсумнівну цінність становлять спостереження стосовно висвітлення видатним вченим української історії. Автори етапі наголошують, що він не механічно реєструє окремі факти, а "... прагне

осмислити історію, розкрити визначальні тенденції, пов'язані з новими умовами розвитку Київської держави"³³?. Конкретика підхід до теоретичних узагальнень і висновків з боку Грушевського спостерігають дослідники і при огляді ним історії окремих земель: Київщини, Чернігівщини, Переяславщини, Волині та Побужжя, Галичини й Закарпаття, а також Степу, його слов'янської і не слов'янської колонізації,

В такому ж плані, виходячи з загального контексту "Історії України-Руси", вченими аналізуються висвітлення в ній процесу існування Галицько-Волинської держави, історичних умов розвитку Подніпров'я в другій половині XIII - на початку XIV ст., політичної історії краю під владою монголо-татар, відтворення етноспецифічних і спільних чинників, що об'єднували різні відгалуження східного слов'янства.

Історики тонко відмічають, що цілий ряд зауважень вченого перекидали своєрідний місток до висвітлення більш конкретних питань суспільно - політичної структури руських земель XI-XIII ст., широкого спектру релігійних питань, соціальної структури тогочасного суспільства та духовного життя.

На підставі аналізу четвертого тому вітчизняні вчені доходять висновку, що процес інкорпорації українських земель і їх становища у складі Великого князівства Литовського, а після Люблінської Унії 1569 р. королівської Польщі висвітлено М.Грушевським як два різні політичні явища. В першому випадку він стверджує "руський" характер Литовської держави, вплив України на всі сфери життя. У другому - підходить зважено і науково тактично, коли просліджує стару лінію "збереження до XIV ст. литовськими князями традиційної суспільно- політичної структури окремих українських земель і її злам пов'язує з Кревською унією 1385р. та зображує весь наступний трагізм цієї політики для етнічно литовських і руських провінцій держави (запровадження католицизму, двоїстість політики литовських кіл та ін.), спираючись на історіографічну традицію. В такому ж дусі висвітлюють вчені інтерпретацію М.Грушевським проблеми спадкоємності давньоруських традицій у XIV-XV ст.

На думку В.Смоля, П.Соханя, вчений дає блискучий аналіз соціальних, політичних та ін. чинників процесу спрямування Литви до з'єднання з Польщею і характеристику Люблінської унії 1569 року як акту узаконення загарбання більшості українських земель Польським королівством. Його думка про те, що "включення українських земель до складу нового державного організму означало, по суті, рубіжну віху на

шляху їх історичного розвитку, вона “пронизує” практично всі наступні розділи праці, присвячені як загальним проблемам суспільної еволюції, так і конкретним історичним питанням”⁵⁴⁰. Автори статті відмічають і рішуче заперечення М.Грушевським культуртрегерства польської шляхти на Україні, же широко пропагували її ідеологи.

За характером і змістом до зазначених історіографічних окресів тісно примикає і характеристика вченими п'ятого і шостого томів видання, їх спостереження ідуть в руслі відзначення широкого часового діапазону, який охоплює М. Грушевський, що дало можливість не лише ввести у науковий обіг величезну кількість нового фактичного матеріалу, а, що важливо, відтінити якісні грані в еволюційному розвитку України³⁴¹. Звертається увага на вдале відтворення автором характерних особливостей господарського та юридично-правового статусу панівних станів, а також селянства, регіональних модифікацій форм і методів його експлуатації та ін., на цікаві спостереження над еволюцією інших станових груп населення тогочасного суспільства - міщанства і духовенства. Вчені наголошують на тому, що не з усіма висновками М.Грушевського можна погодитися (з тезою про різко негативний характер магдебурзького права), а з окремих варто дискутувати, доповнювати або поглиблювати їх виклад. Але головне інше - реконструкція ним яскравої картини соціально-економічного розвитку українських земель напередодні Визвольної війни 1648-1654 рр.; невпинного збільшення феодального землеволодіння, різкого посилення експлуатації безпосередніх виробітків, занепаду міст, дискримінаційної політики польського уряду щодо ремісничого населення, ведення торгівлі і т.ін.³⁴². Погляди дослідників також звернуті на процес аналізу М.Грушевським заміни давньоруських традиційний на польські, релігійних відносин, їх внутрішнього змісту, обґрунтування тези про всестановий характер боротьби за збереження православного віросповідання. Вони виділяють коло проблем: релігійний і культурно-національний процес, іноземне панування і духовній розвиток українського народу, вихід на політичну арену та національно-визвольної боротьби третього стану - міщанства, створення ним братств як осередків церковно-релігійних та громадських організацій, які наповнені живим історичним матеріалом, знаходяться в полі зору автора видання.

Спеціалісти своєї справи жваво цікавляться постановкою і розв'язанням М.Грушевським на сторінках “Історії України-Руси” такої головної проблеми, як виникнення та розвиток українського козацтва,

його місця в історії українського народу. Їх аналіз підкорений не тільки наголошенню висвітлення ним історіографії питання, існування особистого погляду, а й розкриттю авторської концепції виникнення і генези цього суспільного явища, репрезентативної ролі в українській історії та внутрішніх потрійних можливостей. Вони уважно обстежують процес реконструкції М.Грушевським соціально-економічних передумов виникнення козацтва, основних рис козацької організації, побуту, звичаїв його серця - Запорозької Січі, змалювання ним масштабної картини визвольної боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі, появи широких політичних планів в середовищі козацтва. “У цьому зв’язку, - відмічається в етапі, - читачі знайдуть, безперечно, матеріали про існування компромісних настроїв в середовищі козацької верхівки, помітних суперечностей між реєстровцями й так званими ’випищиками тощо, Історик звернув увагу і на той факт, що на окремих етапах розвитку визвольного руху загальнонаціональна справа боротьби за “грецьку віру” відсувалась на другий план і станові інтереси козацтва ставали превалюючими”³⁴³.

Грунтовному аналізу піддані погляди вченого на Хмельниччину як Визвольну війну українського народу 1648-1654 рр., загальнометодологічне забезпечення її висвітлення та перспективи вивчення цієї проблеми. Історики звертають увагу на авторську інтерпретацію комплексу причин, джерел формування та соціального складу повстанського табору, опис воєнних битв, оцінку російсько-українських взаємовідносин середини XVII ст. та характеристику особи та планів Хмельницького,

Аналізуючи зміст десятого тому, присвяченому історії українських земель у 1657-1658рр., автори статті відмічають, що “це був час надзвичайно складний, - спресований у величезну кількість різних за своїм характером та змістом подій, час, коли руйнувалися старі суспільні уявлення та виростали нові соціальні сили, укладалися неоднозначні державні угоди та на політичному горизонті з’явилася ціла низка історичних осіб, які в роки Визвольної війни затуляла могутня постать великого гетьмана”³⁴⁴. В.Смолій, П.Сохань виділяють декілька груп питань, пов’язаних з висвітленням М.Грушевським української історії 1657-1658 років. На їх думка для частини з них він лише намітив наукові орієнтири (наприклад, дослідження процесу поляризації соціальних інтересів селянства і рядового козацтва та старшинської верхівки). Цілий ряд питань історик розглянув глибоко і детально. Серед них такі, як характеристика змін у внутрішній ситуації

на Україні, пов'язаних із захопленням гетьманської влади І.Виговським, і його переорієнтація на найближче оточення у міжнародній сфері. Відмічаючи тісну . взаємопов'язаність цих питань, вчені наголошують на вмінні автора відтворити цілісну картину двох років життя України після смерті Б.Хмельницького, а саме таких найважливіших подій, як повстання під керівництвом М.Пушкаря, Я.Барабаша, обставин укладення шведсько- української угоди та відновлення кримського союзу, перші кроки царизму на шляху ліквідації автономії України, дипломатичну гру обох сторін, поступове напруження стосунків між гетьманською адміністрацією і царським урядом, відкритий конфлікт і спроби перегляду рішень Переяславської ради 1654 року.

Такий же науковий підхід відмічають вони при висвітленні Грушевським блоку **питань**, пов'язаних з укладенням Гадяцької угоди 1658 року між польським королем і І.Виговським, аналізі причин дій гетьмана і його оточення. Історики погоджуються з твердженням М.Грушевського стосовно того, що “Гадяцька унія - унія шляхетська, яка має забезпечити політичні, впливи української шляхти, більше того - відреставрувати економічне і політичне посідання марних недобитків цієї соціальної верстви, вернути те, чим вона колись була або бажала бути” його оцінкою її “як цілком нежиттєздатну” та ін.⁵⁴

Загальна оцінка Б.Смолієм, П.Соханем “Історії України-Руси” схвальна і збігається з думками попередніх історіографів, а саме: залучення великої кількості документального матеріалу, обережність висновків і наукових спостережень, показ читачам своєї творчої лабораторії, прагнення до максимальної об'єктивності і дотримання принципів історизму у висвітленні історичного процесу (що однак не викликало й окремих суб'єктивніших напруг і оцінок, застосування не завжди вдалих термінів та понятійного апарату)³⁴⁶. ..

Для українського читача, що відкриває для себе спадщину Грушевського, важливим є спостереження істориків стосовно того, що характеристика його наукової концепції не вичерпується лише фундаментальною працею “Історія України-Руси”. Вони наголошують на тому що “свої погляди на наступний період української історії (60-ті рр. XVII - початок XX ст.) він виклав на сторінках таких широко-відомих, популярних праць як “Очерк истории украинского народа”, “Ілюстрована історія України”, у багатьох наукових статтях та публіцистичних працях³⁴⁷. Не вдаючись в детальну характеристику, вчені зазначають, що, звичайно, вони далеко не рівноцінні за своїм

науковим змістом та ідейним спрямуванням: “окремі з них писались у запалі полеміки або на вимогу дня, інші відзначалися більш зваженим та об’єктивним підходом до висвітлення історичного минулого українського народу”³⁴⁸.

Маючи на увазі окремі місця названих праць, В.Смолій, П.Сохань відмічають, що вони містять суперечливі судження, іноді одні факти надто гіперболізовані, про інші мовиться побіжно або не згадується зовсім. У своїх заувагах вони спираються на зміст праці І.Франка “Причинки до історії України-Руси”, де, як зазначалося вище, поруч із недоліками і прорахунками автора високо оцінюється його творчість. “Можна з певністю заявити, - наголошують автори статті, - що ... слова, сказані І.Я.Франком у 1911 р., і нині можуть бути вірним орієнтиром в оцінці всієї величезної наукової спадщини вченого”⁴⁹.

Підсумковий висновок і оцінка спадщини М.Грушевського високі. За словами істориків, фундаментальні праці М.Грушевського з історії України були на рівні світової історіографії. Незважаючи на дискусійність або застарілість окремих оцінок історичних подій, наукова спадщина видатного вченого (насамперед “Історія України-Руси”) має непересічне значення. До неї звертались і звертатимуться численні вітчизняні та зарубіжні дослідники. Праці історика спонукають до справжньої творчої роботи і нових наукових пошуків³⁵⁰.

Завдяки працям О.Пріцака³⁵¹, сучасні українські вчені і громадськість має можливість ознайомитися не тільки з історіософськими концепціями М.Грушевського, але й виникненням і розвитком української історіософії

XIX ст. Розгорнутими і всебічно обґрунтованими є думки визнаного дослідника про інтелектуальний ріст М. М.Грушевського як позитивіста, суперечливу оцінку ним Київського університету, історіософії молодого науковця, про філософське наповнення змісту “Історії України- Руси”, її перших томів, вплив паризької соціології на історіософію подальших томів видання, зміни структури викладу і підходів автора як соціолога до сьомого-десятого томів. Відомий вчений в історіософському огляді надає особливе значення аналізу трьох фокальних термінів в “Історії України-Руси”: “народ”, “державна” і “герой в історії”.

Інтелектуальні вправи історика над теоретико-методологічними основами “Історії України-Руси” характерні своїм програмним змістом до цілої української історії і насичені історіографічними рефлексіями,

дефініціями, термінологією і посиланнями на праці основоположників історіософії XIX - початку XX ст. і є прикладом можливого застосування цих та інших методів з запозиченням із споріднених наук, у вивченні історичного процесу.

Знаменно, що вперше історіософська проблематика в незалежній Україні так широко і всебічно знайшла своє втілення і застосування саме до творчості М.Грушевського, його “Історії України-Руси”. Видатний вчений, за словами О.Прицака, “...не тільки довго працював над українською історією на рівні світової науки. Він вдосконалив існуючу до нього схему її розвитку, виповнив її фахово підібраним фактажем і тим самим створив солідну базу як для науки історії України, так і для дослідження її історіографії, а також і для історіософії”³⁵².

Як же мусимо оцінити вклад українських вчених в дослідження “Історії України-Руси”? Всі без винятку історики, які об’єктивно і науково підійшли до аналізу “Історії України-Руси” М.Грушевського, визнають багатотомну працю першим монументальним, самостійним твором, аналітичним за змістом і синтетичним за характером, побудованим за оригінальною схемою, що відповідає сучасній на той час методології, й не лише підводить підсумки усієї попередньої української історіографії, а й стимулює її подальший розвиток.

Численні оцінки “Історії України-Руси” і творчості її автора вибирають в себе характеристики наявності винятково багатой джерельної бази, на якій будувалась історія, всестороннього наукового і критичного її висвітлення. Сам же твір оцінюють як похвальне свідоцтво всестороннього інтелекту автора, якнайкращого знавця предмету досліду, суворого критика, знавця джерел і літератури, блискучого аналітика з власною схемою українського історичного процесу, з низкою чітко і послідовно реалізованих концепцій.

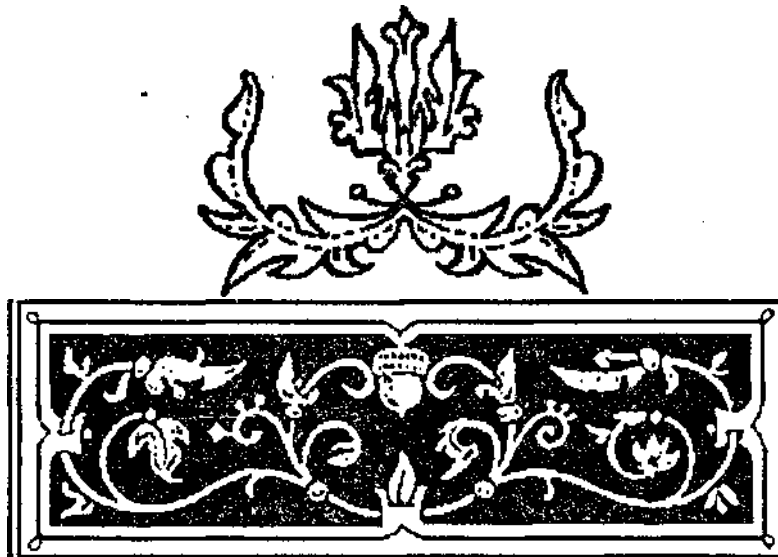
Приведений аналіз праць українських вчених виявляє існування постійної рефлексії історичної думки над головним твором М.Грушевського з моменту його появи і до наших днів. Сучасна наукова громадськість поступово позбавляється упереджень, відкидає необгрунтовані звинувачення на адресу видатного історика, ставить питання про необхідність усунення методологічних обмежень в пізнанні і оцінці його спадщини.

Цілком прозорою є і світоглядна позиція провідних дослідників (адже саме вони брали на себе сміливість фахово оцінити “Історію України- Руси”), в кожному разі виявляючи рух наукової думки в

напряму прирощування знань про монументальний твір, що засвідчує поглиблення уявлень про нього та тогочасний історіографічний процес.

Історіографічні праці І.Франка, Д.Дорошенка, В.Герасимчука, М.Кордуби, Б.Крупницького, О.Оглоблина, О.Домбровського, Л.Винара, В.Смоля, П.Соханя, О.Пріцака та інших вчених поступово сформували цільний, неупереджений образ відтвореної М.Грушевським “Історії України-Руси”.

Історична наукова думка, послідовно оформлюючись, долаючи всілякі перепони, невпинно рухалась в бік зародження і створення окремої галузі науки - грушевськознавства, започаткованого Л.Винаром. Серцевиною предмету стала історична спадщина М.Грушевського і його найголовніша праця “Історія України-Руси”, що складають золотий фонд української історичної науки.

РОЗДІЛ II

СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ, ДОСЛІДЖЕННЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 80-ТІ РОКИ XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТ.:

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Вибір об'єкта вивчення, української історіографії 1880-х років - на

початку ХХ ст. визначається значною увагою до неї істориків і історіографів обох гілок (діаспорської та вітчизняної), нарешті об'єднаної історичної науки України.

Внаслідок суспільно-політичних причин специфічні риси цієї епохи притягують увагу українського народу, з якої він черпав силу і енергію в змаганнях за здобуття незалежності і її відновлення в наші часи.

Значні успіхи історичної науки в Україні в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. сприяли, особливо, в 20-х роках очищенню простору для зміцнення наукових основ історичного пізнання. Зазначене виявилось в науковому рівні багатьох історичних праць. В царині української історіографії в підготовці Д.Багалієм, І.Крип'якевичем, особливо Д.Дорошенком синтетичних праць, котрі закарбували досягнення української історичної науки, створивши її науковий історіографічний образ. Одночасно представники історичної науки зазначеного періоду, переживши революцію як ніхто інші відчували на собі зміну складу національної еліти, внаслідок поразки революційних змагань, наступу нової хвилі історичної свідомості, поглинаючої значну частину традиційних уявлень позитивістських підходів, носії якої для її збереження склали дисидентську гілку українських істориків.

З початку 20-х років і в наступні десятиліття ХХ ст. під впливом двох переважних чинників відбувається розвиток української історіографії: на одному полюсі зародження і зростання державного регулювання організації наукових досліджень і визнання марксистської ідеології головним методологічним імперативом, теорією пізнання минулого, на другому в еміграції (та в діаспорі) - функціонування в межах розвитку⁷ європейської і світової історичної науки, створення за її підтримкою історичних наукових, установ, товариств та періодичних видань.

Зазначена вище загальна тенденція усунення національних форм науки і культури в Україні проявилася спершу збереженням, а пізніше відкиданням і знищенням в 30-х роках носіїв цієї свідомості, сірішанням в середині 50-х років і спробами в 60-х частково повернути назад, як із середини 80-х різними, частково врівноваженими факторами і потенційно повновартісними з 1991 року. Так що прямолінійно представляти розвиток історіографії в Україні недоцільно і методологічно невиправдано. Стосовно зазначеної проблематики все ж відмічається тенденція стабільної негатиї, яка придушувала спроби середини 60-х років об'єктивніше підійти до спадщини істориків "демократичної о напрямку" кінця ХІХ - початку ХХ ст. Сліди цих відмінних підходів помітні навіть сьогодні у

спеціальних студіях, і частково залишаються в ментальності українських вчених.

Але в чому саме полягає ця відмінність? Чи визначає її наявність або відсутність науково виважених концептуальних підходів до української історіографії останніх десятиліть XIX - початку XX ст.? Звідки походить це розрізнення? Чому у гарячих опосередкованих дискусіях на шпальтах історичних періодичних видань, в численних публікаціях неминучі були зловживання з ідеологічно полемічною і пропагандистською метою? Чи такі зловживання не позбавляють цінностей концепцій, об'єктивних історичних підстав? Що саме необхідно для того, щоб український народ мав тягле почуття національної самобутності, котра знайшла вияв у безперервному ланцюгові розвитку історичної думки і в багатому розмаїтті культурного життя? Такі питання постають при роздумах над сьогодишнім станом української історичної науки. Але не будемо поспішати з відповідями, щоб розплутати цей клубок суперечностей. Для цього потрібно об'єднати зусилля цілого заgonу Західного регіону, Центру, Сходу України та діаспарських істориків. Особливе значення в розумінні основного постулу розвитку української історичної науки має доробок дніпропетровських вчених М.Ковальського, І.Колесник, А.Болебруха, зокрема дослідження присвячені визначенню основних аспектів та напрямків української історіографії XVIII - XX ст., перспективам підвищення теоретичного й методологічного рівнів й якості праць з історії української історичної науки¹, експлікації поняття "дидактичний образ історіографії", з'ясування етапів його формування на матеріалах української історичної науки, її теоретичних, концептуальних та дидактичних аспектів, необхідності підготовки підручника нового типу з української історіографії²; нової інтерпретації предмету історії суспільної думки як наукової дисципліни³.

Справедливим є твердження М.Ковальського стосовно того, що спеціального дослідження заслуговують наукові історичні школи В.Антоновича, М.Грушевського; київський, львівський, харківський наукові центри історичних досліджень; розвиток української історичної науки в 20-х - на початку 30-х рр. XX ст., стан історичної науки в 30- 60-х рр. з виділенням певних періодів послаблення ідеологічного пресу (середина 50-х - 60-ті рр., 1971 р.), розвиток і досягнення досліджень з історії України в західній українській діаспорі в 20-х - на початку 90-х рр.

XX ст., відродження української історіографії початку 90-х рр. XX ст. на нових методологічних засадах, подолання соціалізованих та політизованих стереотипів та кліше, притаманних часам панування марксистсько-ленінської методології з її догматизмом та псевдонауковим підходом до історії України⁴. Зазначене є підтвердженням слабкої розробленості української історіографії, що є наслідком недооцінки цієї проблематики, ще закоренілих методологічних стереотипів в Україні та великої трудомісткості подібних досліджень, які вимагають часу й кваліфікаційних даних⁵. Залишаючи знак питання як орієнтир для майбутніх досліджень, не відмовимо собі в приємності звернутися до думок О.Пріцака, висловлених ще в 1968 році.

Відомий вчений у Проекті “Вступ до історії України”, надрукованому в “Українському історичному”, у третій частині синтезу визначає головні підвалини, які необхідно створити для складання багатотомної історії України. В десятий том, на думку вченого, має ввійти: 1)розгляд поняття історії України; 2)проблема схеми історії України та історії Східної Європи; 3)періодизація історії України; 4)нарис українського історичного процесу; 5)місце історії України в світовій історії. Одинадцятий том складуть: 1)нарис української історіографії; 2)нарис української історіософії; 3)нарис історії української політичної думки⁶.

Реалізація двадцятитомного Проекту “Вступу до історії України” в наш час і підготовка нової синтетичної праці з висот сучасних наукових знань сприяла б усуненню явних вад капітальних видань “Історії УРСР”, “Историографии истории Украинской ССР”, численних навчальних підручників та посібників і перевірить світоглядні позиції професійного студійника української історіографії, його здатність до регенерації процесу розвитку наукової думки. Небезрезультатним буде і “друге прочитання” “Очерков истории исторической науки в СССР”, наукових праць з історії вивчення минулого історіографічних знань в Росії, що відмічена віхами розвитку протягом 1940-1960-х рр., 1970 - серединою 1980-х рр. і 1980 - серединою 1990-х рр. та необхідністю розробки проблеми генези і розвитку історичних знань в Україні. Поки що зроблені перші кроки в цьому напрямку.

Сучасні вчені все більше уваги звертають на проблему формування історіографії як наукової дисципліни. Так зокрема Т.Попова аналізує її як традиційні підходи так і нові моделі. Вчена ґрунтовно розглядає

дисциплінарний статус науки, її дидактичну й рефлексивну модель, місце історіографії в системі наук, визначає можливі напрямки дослідження цієї проблеми⁷. Дидактичну модель історіографії Т.Попова реконструює на підставі аналізу праць Р.Кіреєвої, І.Колесник, Б.Могильницького, Г.Мягкова, В.Чеснокова. Вона справедливо зауважує, що рефлексивна модель історіографії належить І.Колесник. "Ее иновация, - підкреслює Т.Попова, - в объяснении природы историографии и механизмов ее возникновения с помощью одной из гносеологических категорий - "рефлексия"⁸. І.Колесник розглядає це поняття як знання про знання, важливий компонент процесу наукового пізнання, засіб й рушійна сила розвитку пізнавального процесу. Аналізуючи зміст концепції І. Колесник, Т.Попова вказує, що вона знайде свій вияв у двох формах: внутрішньої й зовнішньої рефлексії. Перша - виявляється в особистій рефлексії історика (його історіографічних уявленнях) й включає "проблемну історіографію". Друга відповідає історії історичної науки (історіографії), методології історичного дослідження, психології історичної творчості. Разом вони тісно пов'язані й взаємодіють. Евристичний потенціал історіографічної концепції І.Колесник вона справедливо вбачає у висновку про те, що історіографічні уявлення окремого автора (в тому числі й проблемна історіографія) генетично передують появі спеціальної галузі, котра вивчає хід історичного пізнання, розвиток історичних знань. Звертаючись до традиційної тези, висловленої ще Н.Рубінштейном на початку 40-х рр. про те, що історіографія "як наука з'являється пізніше" самої історичної науки" тобто обов'язково передбачає передумову існування історії як науки, Т.Попова вважає, що вона не входить в протиріччя з "рефлексивною концепцією" І.Колесник, котра "напротив, углубляет, теоретически насыщает это традиционное положение с позиции современного уровня развития исторической науки и общенаучного уровня в целом"⁹.

Новизна наукової думки І.Колесник, як вважає Т.Попова, полягає в тезі про виникнення історіографічних ідей одночасно з конструктивним знанням про минуле тобто з виникненням самих історичних ідей і у

висновку про довгий за часом процес генези і розвитку історіографічних знань а також дня визначення якісних змін в його внутрішній динаміці включення в науковий обіг такого поняття як “образ історіографи” ЯКИЙ відповідає певному етапу в цьому процесі.

Т.Попова також вказує на те, що І.Колесник на відміну від традиції недиференційного вживання понять “наука”, “галузь знань”, “наукова дисципліна” та ін. ставить питання про необхідність відрізнити поняття “галузь наукового вивчення” і “наукова дисципліна” як такі що відбивають певний науковий рівень розвитку історіографічних знань і засвідчують різний ступень їх теоретизації й організаційно-дисциплінарного статусу.

І.Колесник від повідно й дає періодизацію процесу генези й розвитку історіографічних знань, вказуючи зокрема, що з 20 - 30-х рр. XIX ст. відбувається початок трансформації емпіричного образу історіографії в науковий, - що співпадає в часі з її формуванням як “особливої області вивчень”; з середини XIX ст. (з праць С.Соловйова) - поступово формується “дисциплінарний образ історіографії, призупинений в період становлення радянської історичної науки” і поновлений з кінця 30-х - початку 40-х рр. Завершення цього процесу припадає на 1950 - 1970-ті рр.

XIX ст. коли відбувається перетворення історіографії в наукову дисципліну. Т.Попова серед критеріїв виділених І.Колесник називає ріст самосвідомості історичної науки; розробку проблем методології й історії історіографічних досліджень (появу історії історіографії, зміцнення організаційних основ цієї галузі знань. Таким чином І.Колесник внесла вагомий внесок в розробку проблем російської історіографії і годі було сподіватися рефлексії відомої вченої стосовно української історіографії. Саме з позицій науковості І.Колесник підійшла до проблеми “регіональне як чинник формування української національної історіографії”¹⁰. На її думку широке розуміння слова “регіональна” історія науки, наприклад в Україні, означає вивчення минулого науки як самостійного соціокультурного організму, “окремишного від таких чужих структур як російська, польська, австрійська історична наука”¹¹. Відповідаючи на питання як співвідносяться поняття “регіональна” та “загальна” історіографія вчена наголошує, що, справа в тому, що у широкому соціокультурному значенні регіональна історіографія постає як загальна. Одним із живих взірців такого співставлення на думку вченої є українська історіографія XIX ст. “Розбудова української історіографії цього періоду,

- вказує І.Колесник, - йшла під знаком національного відродження в

Україні. З боку взаємодії української історіографії з російською,

m

польською, німецькою історичною наукою вона постає як регіональна у широкому розумінні слова”¹². З погляду на процес розвитку історичного пізнання в Україні, якби “зсередини”, на думку вченої, то йдеться про загальну українську історіографію.

І. Колесник вважає, що українська історіографія складала частину, локальний вияв загального історіографічного процесу. “Водночас вона мала і свою локальну специфіку, - вказує дослідниця, - що з’ясовується характером впливу національного відродження на процес історіографічного студювання і досліджу... У цій ому розв’язання проблеми специфіки українського національного відродження, його періодизації, дає ключ до вивчення стану та розвитку української історіографії ХІХ - початку ХХ ст.”

Інтерпретуючи локально регіональне на матеріалах історії історичної науки крізь призму національного відродження і пов’язуючи його з розвитком історіографії, І. Колесник вказує, що М. Грушевський, Д. Дорошенко розуміли під останнім відродження національного руху, П. Магочий ототожнює це поняття із націоналізмом, національною свідомістю. Вчена схиляється до правильності думок І. Лисяка-Рудницького, котрий розумів відродження як багатомірну структуру що вбирає національну свідомість, ідею історичної державності і національний рух.

Звертаючись до дискусійної в українській сучасній історіографії проблеми періодизації національного відродження в Україні, вчена наводить відповідну схему чеського вченого М. Гроха, теоретичні побудови Р. Шпорлюка, П. Магочия, І. Лисяка-Рудницького, М. Скрипника, О. Забутко, наголошуючи що найбільш теоретично “заплутаним” є питання її критеріїв у бездержавних народів. Таку невизначеність І. Колесник пов’язує із використанням то організаційних, то політичних, або класових та й культурологічних чинників¹⁴. Вслід за І. Лисяком-Рудницьким дослідниця звертає увагу на таку особливість національного відродження як от надмірна ідеологізація та політизація духовного життя України, що складала загальну прикмету країн тоталітарного типу із жорстким політичним режимом.

І. Колесник виділяє окремі періоди процесу українського відродження: 1) реставраційна доба; 2) романтична; 3) народницько-громадівська;

4) національна, національно-політична (що за своєю сутністю збігається із “модерністичною стадею” чи “львівським

періодом”¹⁵.

“Виходячи з посилки, що історіографія - природний чинник процесу відродження, - наголошує вчена, - доцільно признати, що етапи розвитку української історіографії співпадають із ходом національного відродження, критерієм періодизації виступає зміна політичної ідеології”¹⁶.

Перший період, на думку І.Колесник, це період критичної історії, який відбиває в реставраційній добі відродження із власною їй ідеологією історичного легітимізму (тобто поновлення державної автономії України у межах російського імперського світу). Тип критичної (наукової, у тогочасному розумінні слова) історії складала “История Малой России” Д.Балтиш-Каменського, повні історії Малоросії

О.Мартоса, М.Маркевича, Д.Зубрицького.

З етнографічними та історичними розвідками М.Церталева, М.Максимовича, І.Срезневського, харківських романтиків

А.Метлинського, М.Костромарова, розгортання діяльності гуртка львівських романтиків - “Руською трійцею” - Я.Головацького, М.Шашкевича, І.Вагилевича - історіограф пов’язує наступний період, що починається з другої чверті XIX ст. Він характеризується виникненням романтичного напрямку в українській історіографії, все більше набираючого вигляду етнографічних та історико-етнографічних студій, позначеного жвавою збирацькою працею, продуктивною археографічною діяльністю, дослідженням піснетворчості українського народу¹⁷.

Третій період, на думку І.Колесник, охоплює 60 - 70 рр. XIX ст. “добу затвердження у національній свідомості та історіографії народницької ідеології”¹⁸. Характерними її ознаками є зосередження уваги дослідників на народів як носію національного духу, характеру, єдиному представникові народності. Історики в своїх дослідженнях звертаються до соціальної та побутової історії. “Саме у цей час, * підкреслює вчена, - кристалізується ідея окремішності української історії”⁴⁵. В статті наголошується на тому, що народницькими ідеалами означена діяльність активістів українського руху, об’єднаних навколо Південно-Західного відділу Руського географічного товариства. Автор називає й провідні постаті цієї доби в українській історіографії і серед них М.Костомарова, П.Куліша, П.Чубинського, В.Антоновича, Т.Рильського, М.Драгоманова, П. та О.Єфіменків, Ф.Вовка.

Особливо важливою, з огляду на вивчаєму нами проблематику є характеристика періоду з початку 1880-х рр. - перших десятиліть XX ст.

- “це, за словами вченої, період витвору української національної історіографи, який співпадає із кульмінаційною фазою націотворчого процесу в українських землях - виникненням української нації як самостійного суб’єкта історії”²⁰. В статті підкреслюється той факт, що саме на цей період припадає остаточне ідейно-концептуальне та організаційне оформлення української історіографи як доробку активної національної свідомості із властивими їй соціальними та демократичними уподобаннями та ідеалами. І.Колесник зазначає, що діячі української історіографії цієї доби цілком усвідомлюють її самодостатність, відрубність від російської, польської, австрійської історичної науки. .

В статті також підкреслюється невідповідність появи саме у цей час перших загальних оглядів з минулого української історіографії О.Піпінія, О.Лазаревського, М.Василенка, М. та Ол.Грушевських. За словами автора “власна рефлексія української історіографії свідчить про її теоретико-концептуальну стиглість, інституціональне самовизначення”²¹.

І.Колесник звертає увагу на наукові товариства, історичні часописи, НТШ у Львові, що виконувало роль національної академії наук, університетські кафедри української історії, “навіть студіювання українською мовою, популяризацію української історії у Московському та Петербурзькому університетах, на підготовку національних кадрів істориків - що характеризують існування історичної науки в Україні як окремишого соціального інституту”²².

Історіограф ясно зазначає, що розбудова національної концепції української історії велася у різних напрямках і мала певні рубежі. За її твердженнями до ідейного та фактографічного обґрунтування цієї концепції спричинилися В.Антонович та його київська школа документалістів, діячі та автори редакційного гуртка навколо “Киевской старины” на чолі з О.Лазаревським й врешті М.Грушевський з його львівською школою учнів та однодумців²³.

Симптоматичним, як вияв необхідності врахування здобутків минулого є звернення сучасних дослідників до історії історичної науки. В.Матях, наприклад, вважає, що “...лише за умови комплексного підходу до вивчення історіографічного матеріалу стає можливою реконструкція загальної канви історії історичної науки, а також окремих її ланок, зокрема, історії наукових установ, періодичних видань тощо”²⁴. Відмічаючи що історіографія повинна забезпечити також спадкоємність між істориками різних поколінь вчена наголошує, що вказані аксіомні положення набувають сьогодні особливої актуальності “стосовно розробки такої важливої історіографічної проблеми, як історія

дожовтневої української історичної науки, яка, незважаючи на наявність певної кількості спеціальних наукових праць, залишається практично дослідженою (зауважимо, значною мірою через упереджені методологічні підходи та застарілі уживані дефініції)²⁵. Посилаючись на праці В.Астахова, Р.Кіреєвої, Л.Коваленка, авторів “Очерков истории исторической науки в СССР”, а також їх попередників зокрема В.Герасимчука, В.Іконнікова, Д.Дорошенка, Д.Багалія вчена разом з ними оцінює якісні зміни в історико-історіографічній ситуації другої половини XIX - початку XX ст. Вказує на неоднорідність неординарність періоду (особливо з 60-х рр.), фіксує факти одночасної праці, як ніколи раніше в галузі історії численної когорти українських дослідників, розширення й переосмислення поняття історичного факту, перегляду інших теоретичних основ історії ними, введення в історіографію поняття “наукової критики джерел”, превнесення в методологію історичної науки свого часу об’єктивістських тенденцій, збагачення історичної науки новим фактичним матеріалом та розробкою конкретно-історичних проблем, розширення мережі спеціальних і допоміжних дисциплін²⁶.

Аналіз літератури радянського періоду привів В.Матях до висновку про те, що в оціночних критеріях щодо характеристики стану історичної науки в останні десятиліття минулого - перші нинішнього століття міцно утверджується стереотип кризи буржуазної історичної науки, витоки якої відносяться до 80-х рр. минулого століття²⁷.

Розкриваючи історію цього питання дослідниця зазначає наявність низки звинувачень, що вирости у кризову теорію, а її неузгодженість з фактом бурхливого розвитку історичних знань пов’язує з визнанням радянською історіографією неможливості однозначного трактування такого стану історичної науки як прямолінійного руху всіх буржуазних істориків назад. Вчена справедливо акцентує увагу на тому факті, що загальним протиріччям в оцінці пореформеного періоду розвитку історичної науки зумовлюється й характеристика радянськими дослідниками історіографічної ситуації в Україні.

Характерно, що саме через аналіз змісту медієвістських досліджень часопису “Київської старини” (як буде показано нижче) В.Матях прийшла до необхідності ширшого погляду на вказану проблему і пошуку наукової відповіді на питання: що являла собою українська медієвістика па зламі двох віків?, які риси регресу чи прогресу - були вирішальними в її поступі?²⁸ Саме під вказаним кутом зору широко розглядається нею стан медієвістики в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. й екстраполюється в контекст загальноєвропейського

розвитку історичних знань. Поруч з спостереженням ряду спільних факторів які були притаманні обом напрямкам історичних наук В.Матях відзначає спільність методологічних засад української історичної науки з західноєвропейською, що “продиктована пануванням в наукових дослідженнях принципу історизму й запроваджених ним відповідних методів та критеріїв”²⁹. На її думку переважна більшість провідних українських істориків продовжувала перебувати на позиціях позитивізму, “а проникнення марксистсько-ленінської ідеології, як і крайньої форми скептицизму, в історичну науку на терені українських земель не мало на той час ще скільки-небудь істотного важливого значення...”³⁰.

Особливого статусу в організаційних формах науково-дослідної роботи набула тенденція до створення розгалуженої мережі позадержавних наукових інституцій (історико-філологічні та історико- археологічні товариства, дослідна робота на історико-філологічних факультетах, координаційні центри: “Киевская старина”, “Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка”). В.Матях також вважає, що відповідає загальноєвропейським стандартам і своєчасне втілення історичних розробок вчених в друковану продукцію, а її головною формою стає коштретіо-історична монографія. Одночасно спостерігаються спроби синтезу історії середньовічної України, з'являються перші багатотомні праці, але бракує великих колективних праць. “Процес дослідження національної історії, - зазначає вчена, - йде шляхом написання індивідуальних монографій та окремих локально-історичних студій й журнальних статей”³¹. Недостачу кількості періодичних віщань покривав якісний бік журнальної продукції, зокрема “Киевская старина”. На думку окремих дослідників, вказує В.Матях, аналогів часопису не було не тільки у вітчизняній, а і у світовій практиці.

Адекватною західноєвропейській була й матеріальна база української медієвістики, інтенсивне забезпечення наукових досліджень за рахунок віднайдення, введення у науковий обіг писемних джерел, широкого залучення даних археології, нумізматики, сфрагістики, етнографії, статистики, застосування у наукових дослідах досягнень історичної філології, літературознавства, правознавства. Характерною рисою в цей час, вказує історіограф, стає спеціалізація історичних знань, посилений розвиток допоміжних історичних дисциплін.

Вчена не могла не відзначити факт підпорядкування проблематики вивчення середньовіччя в Україні канонам світової історичної науки другої половини XIX - початку XX ст. з врахуванням специфіки

національної історії. За її словами “це й поступове витіснення з передових рубежів тематики політичної історії проблемами економічного й соціального характеру (з зосередженням уваги на дослідженні історії аграрних відносин, процесу закріпачення українського селянства й козацької голоти); звернення до вивчення питань культури, церковно- історичної тематики, правових норм і законодавства українського, середньовічного суспільства; вивчення побуту українців тощо”³².

Особливе бачення В.Матях надає факту розвитку в зазначений період медієвістики в Україні (“із збереженням певних пропорцій у співвідношенні між українською проблематикою і проблематикою історії інших країн”³³) як національної, “що знову ж таки споріднює її з медієвістикою Німеччини, Англії, Франції”³⁴ і разом з тим визначає її самостійною складовою частиною тогочасної загальноєвропейської історіографії³⁵,

Загальна відповідь вченої на поставлене питання така “...говорити сьогодні про кризу в українській історичній науці другої половини XIX - початку XX ст. по меншій мірі некоректно”³⁶. Саме у цей період, підкреслює В.Матях, “історична наука в Україні досягла певних успіхів у своєму розвитку. Розширення мережі дослідницьких установ, проблематики та джерельної бази історичних досліджень, широке , застосування нових методів дослідницької роботи, відмова від ряду застарілих концепцій і положень, інтенсивний розвиток археографії та інших спеціальних історичних дисциплін, використати в історичних дослідженнях даних суміжних гуманітарних галузей знань, зростання професійного рівня істориків, популяризація історичних знань серед широких верств населення свідчать про те, що українська історична наука, у згаданий проміжок часу піднялася на якісно новий рівень”³⁷.

Реальне уявлення про структуру української історії XIX ст., роль України у модерній історії та ін. дають відповідні праці І.Лисяка-Рудницького³⁸. Вслід за ним ряд сучасних дослідників, наприклад, як Я.Грицак, схиляються до тієї думки, що XIX ст. не є чисто хронологічне поняття, воно не починається у 1800 р. і не кінчається у і 900р., а є явищем. ширшим, яке починається кінцем XVIII ст. і закінчується періодом I світової війни³⁹. В.Сарбей, приєднуючись до періодизації XIXст. І.Лисяка- Рудницького, солідаризується з ним в думці про те, що український національний рух, історичні процеси в Україні розвивалися в тісному зв'язку із загальноросійським та польським визвольними рухами⁴⁰.

Стійку історіографічну традицію, в якій відбилися історичні знання від найдавніших часів, їх розвиток і характер до початку ХХ ст., спостерігаємо в працях В.Антоновича "Источники для истории Южной и Западной России" (1881), Грушевського " Развитие украинских изучений. Украинский народ в его прошлом и настоящем" (1914), "Об украинской историографии XVIII в." (1934), Д.Дорошенка "Огляд української

історіографії" (1923,1996), Д.Багажа "Нарис української історіографії" (1923, 1926. Т. I-II), М.Андрусика "Українська історіографія: погляд на розвиток і характер української історіографії продовж 900 років (1039- 1939)", М.Марченка "Українська історіографія (3 давніх часів до середини XIX ст.)" (1959), Н. Полонської-Василенко "Нарис історіографії України" (1972, 1992. Т.I); двотомному "Нарису історії України" Д-Дорошенка (1932,1966,1991); О.Оглоблина "Думки про сучасну українську советську історіографію" (1963), "Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 р.)", (1973), І.Патрило "Джерела і бібліографія історії української Церкви" (1975), Л.Коваленко "Історіографія історії Української РСР..." (1983) та ін. Було б помилкою розглядати вказані праці як просту лінійну послідовність." Нерідко, часто представники радянської історіографії, індекуючи себе з певним напрямком або школою, заперечували обґрунтованість і законність здобутків дожовтневої історичної науки, пов'язуючи свої дослідження з "прогресивним" її напрямком, а також народницьким, або не зважали на досягнуті нею наукові результати. Протилежність думок найбільш рельєфно проявилася в оцінці спадщини істориків 80-х років XIX - початку XX ст. - вияв їх є одним із завдань даного огляду.

Але існує і інша паралель, зв'язана із історіографією кінця XIX - початку XX ст., ближча за часом реалізації і суттю, яку накреслив багатотомною історією України-Руси і схемою-моделлю історичного процесу М.Грушевський: вражаюча схожість, але в загальних рисах, двох історіографічних ситуацій останніх десятиліть XIX і XX ст.

Як тоді, так і сьогодні існують канонізовані схеми історичного процесу, різні загоїш істориків, що дотримуються в своїх концептуальних підходах різних світоглядних норм. Не відрізняються ситуації, пов'язані із значним поживленням наукового життя (в наш час майже неможливо встежити за науковими форумами, симпозиумами, науковими і науково-практичними конференціями, "круглими столами", їх виданнями та публікаціями). Можна продовжити перелік ще деяких провідних прикмет, пов'язаних з відродженням неонародницьких поглядів у сучасних дослідників, або візі і впливів тогочасної історіографії на зміну стилів історичного мислення. Зазначене свідчить про те, що без повної інтеграції спадщини істориків 80-х років XIX - початку XX ст. і небезкритичного її сприйняття - рух вперед української історіографії неможливий.

Звернення переважно до історіографічних публікацій, в яких знайшла

відображення наукова діяльність і спадщина українських інтелектуалів на історичному полі і їх саморефлексія свідомо обмежує об'єкт аналізу та примушує автора покликання на широкий масив джерел залишити в нотках, винесених, як і в першому розділі, в кінці книги.

Завдяки працям українських вчених детально вивчаю стан історичних досліджень, умов їх розвитку протягом XIX ст.. Так, М.Марченко його першу половину характеризує як особливий і певною мірою новий етап в розвитку української історіографії часів розкладу феодально-, кріпосницьких відносин та поступової перемоги нових, більш прогресивних капіталістичних відносин. Зрушення в соціально- економічному і політичному житті України цього періоду не могли не накласти відбитку на історіографію⁴¹. Нову добу в розвитку української історіографії Д.Дорошенко називає науковою, котра на його думку, "започинається в останніх десятиліттях 18-го віку"⁴².

І.Лисяк-Рудницький у історіографічному вступі до статті "Структура української історії у XIX столітті" (1959) розкриває причини недостатнього розроблення її історії, звертає увагу на наукові досягнення в ділянці зазначеної проблематики, які були зроблені в 1920-х роках в Радянській Україні зусиллями М.Грушевського, М.Слабченка,

О.Гермайзе, С.Шамрая, М.Яворського, О.Оглоблина та ін., а також вказує на розвідки, вміщав перед 1914 роком в "Записках" НТШ у Львові з історії галицького національного і культурного руху XIX-го ст. та революції 1848-49 років. З цього погляду оцінює І.Франка як першорядного історика, а також називає хронікальні студії К. Левицького, мемуари Є.Олесницького, монографію І.Борщака про Наполеона і Україну, видання Українського наукового інституту в Варшаві (листування М.Драгоманова з київською Старою Громадою, мемуари

О.Лотоцького про український національний рух до революції, книгу польського історика М.Гендельсмана про українську політику кн.

А.Чарторийського), що насичені багатим змістом. Розкриваючи можливості вивчення історії XIX ст. в еміграції, вчений вказує на наявність певних закордонних архівних матеріалів (Ватиканський, Віденський архіви), можливість створення узагальнююче-синтетичних, ніж джерельно-фактологічних студій і переваги в користуванні

свободою та прямим зв'язком та світом наукової думки Заходу.

Переходячи до розгляду проблеми внутрішньої періодизації, дослідник, звертаючи увагу переважно на політичний аспект української історії ХІХ ст., виділяє в ньому три головні фази розвитку - від упадку козацької державності до 1840-х років, від 1840-х до 1880-х і від 1890-х років до початку І світової війни та пропонує відповідні їх назви:

шляхетська, народницька та модерністична епохи⁴³. Названу статтю **І.Лисяк-Рудницький вважає доповненням до Інтелектуальних початків нової України**, написану з метою виявити формальні моменти у ХІХ ст., що творять його “кістяк”. Шляхетську добу (до 1840-х років) він, вслід за багатьма дослідниками, починає від появи “Енеїди” Котляревського (1798), однак наголошує, що вона творить епоху в історії української літературі і з погляду розвитку національної свідомості є радше відгомін попередньої козацької доби. Літературний і культурний процес аж до виступу Шевченка та Кирило-Мефодіївського братства в 1840-х роках вважає своєрідним прологом (епілогом) козацької доби. Вказуючи на початки в цьому періоді наукових досліджень в галузі різних українознавчих дисциплін і зокрема історіографії, глибоку зацікавленість істориками дворянського походження військово-дипломатичною історією Гетьманщини ХУІІ-ХУІІІ ст., історіограф відзначає куди сильнішу українську державницьку свідомість авторів зазначеного періоду, ніж їх народницьких послідовників другої половини століття.

За І.Лисяком-Рудницьким головна вага шляхетської доби полягає в формуванні модерної української національної свідомості, творенні ланки тяглості між козацькою та новітньою Україною, глибокому впливі розробленої дворянською історіографією першої третини ХІХ ст. концепції української історії, започаткувати нової української літератури, заплідненої загальним в європейській преромантичній та романтичній поезії поворотом до простонародності, побудованої на народній мові. Найрадикальнішим висловом національної опозиції, твором, що мав велетенський вплив на формування української національної свідомості у першій половині ХІХ ст., він вважає “Історію Русів”, в якій спостерігаються зусилля синтезувати українські патріотичні почуття з модерними західними політичними ідеями і вперше традиційна оборона козацьких прав і вольностей перехрещується з подувами європейського

лібералізму доби Просвітництва⁴⁴.

В народницькій добі (1840-1880) І.Лисяк-Рудницький відрізняє два послідовних етапи, “романтичний” (покоління Кирило-мефодіївців) та “позитивістичний” (покоління Старої Громади). Коротко їх характеризуючи, він відмічає головні риси, що були притаманні для першого покоління: ідеалізація колишнього козацького ладу (не тільки з національних, але й з соціальних мотивів, як ретроспективної утопії рівності і братства), релігійний ентузіазм з реформаторським забарвленням та нахил до демократично-федералістичного панславізму⁴⁵. З літературних проявів автор статті відмічає в першу чергу творчість раннього Шевченка і важливість “Книги биття українського народу”, Костомарова. На другому етапі на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю “служіння народові”. Оцінюючи це покоління як позитивістичне, дослідник ; наголошує, що прийшовши до голосу в 1860-х та досягти розквіту в 1870-х роках, воно наполягає на силі критичного пізнання і козащини в цілому вже не ідеалізує, протиставляючій егоїзм та папські забаганки старшини прагненням та інтересам простолюду. На місце слов'янофільства ступенево приходить “європеїзм”, тобто свідомо , орієнтація на демократично-радикальні рухи тодішнього Заходу.

Блискучими за стилем є характеристики І.Лисяком-Рудницьким головних рис народницької доби, а саме наголошення її представниками поняття “народу” і ототожнення останнього з селянством та прийняття терміну “народництво”, який вживається тільки з 1860-х років, великий вплив як наукові дисципліни етнографії на історичні дослідження. “Історики народницької школи, - наголошує він, - від Костомарова до Лазаревського й Антоновича, гляділи на українське минуле як на серію стихійних народних рухів у боротьбі за громадську свободу та вільне володіння землею”⁴⁶. Наступне зауваження особливо важливе як знак широкої ерудиції науковця і певний політичний підтекст його аналізу історії XIX ст. За його словами ретроспективна національна свідомість шляхетської доби, звернена обличчям до колишньої козацької держави, стояла безпомічно перед новою дійсністю, що утворилася внаслідок включення України до Російської імперії. Тепер же центр тяжіння цієї ; свідомості пересунувся на живий і благодатний об'єкт: народ. Народницька інтелігенція почувала своє покликання в служінні справі визволення селянства і після 1861 року якнайбільше працювала над піднесенням його соціального й культурного стану. Це давало ясне - спрямування творчій праці народницької інтелігенції й одночасно -

підводило міцні основи під українську національну справу. Написане дає можливість краще відчутти природну тенденцію ходу думок І.Лисяка-Рудницького і відносно модерністичної доби (від 1890-х рр. - до початку I світової війни)⁴⁷. Але від теоретичних характеристик українського історичного процесу XIX ст. доцільно перейти у світ конкретних / історіографічних реальностей.

Поряд із наведеними характеристиками та поглядами І.Лисяка-Рудницького, які йдуть в унісон з думками, висловленими у працях більшості еміграційних та діаспорських дослідників, у радянській історіографії першу половину XIX ст. оцінено як особливий і певною мірою новий етап часів розкладу феодально-кріпосницьких відносин та поступової перемоги нових, більш прогресивних капіталістичних відносин і (М.Марченко, Л.Коваленко та ін.). Перший вчений відмічає відсутність в цей період яскраво виражених історичних “шкіл” та напрямків, за винятком археографічних установ і товариств - Київської Тимчасової комісії дня розбору давніх актів, Одеського товариства історії і древностей, деякою мірою гуртка Харківських романтиків на чолі з І.Срезневським, невеликих колективів істориків, зосереджених навколо перших київських журналів * альманахів “Денница” і “Киевлянин”, які намагався видавати М. Максимович. За словами автора “Української історіографії (3 давніх часів до середини XIX ст.)”, що з’явилася в післясталінські часи (1959р.), названі наукові організації і течії хоч і зробили дещо в справі вивчення вітчизняної історії, все ж для першої половини XIX ст. їх діяльність носила початковий характер, в цей період історики діють переважно як одиночки⁴⁸. До них, котрі мали свої власні прийоми та засоби вивчення історії України, він відносить невідомого автора “Історії Русів”, Якова і Олександра Марковичів, Д.Бантис-Камінського, М.Маркевича і М.Максимовича з того часу, як він залишив Київський університет і відособився, віддалившись в Михайлову Гору. Однак аналіз літератури питання дозволив вважати, що ця своєрідна самотність і відокремленість наукової діяльності істориків зовсім не свідчить про їх цілковиту відірваність від тогочасного суспільства та суспільного життя, як не означає, що ця плеяда дослідників творила свої концепції поза уявленням про історичне минуле освічених представників свого класу в цілому. Одномірність підходу вченого, при якому всі події в українській історіографії розглядалися виключно з позиції революційної демократії, позначилась на оцінці ним поглядів тогочасних істориків, як поєднання класових інтересів інтелігентних представників дворянства, вихідців із колишніх нащадків української козацької старшини, котрі

забезпечував їм царизм, з автономістичними ідейними прагненнями, а скорше мріями, на зразок тих, що виявилися в думках авторів “Історії Русів”, Д. Бантиш- Каменського, особливо у М.Маркевича і ряду ін. Зміст автономістичної ідеології української дворянської інтелігенції першої половини XIX ст., її історичні погляди науковець вбачає не в прояві боротьби з царизмом, не в засобі до національно-визвольних дій, навіть не в мрії про майбутнє України, але лише у спогадах про її минуле⁴⁹. Однак знання історіографії питання пом’якшує зазначену оцінку, коли автор зауважує, що все ж об’єктивно їх праці пробуджували значний інтерес до історії краю і вносили багато нового в історичну науку свого часу⁵⁰.

Непослідовність ПОГЛЯДІВ М.Марченка у ставленні до і історико-історіографічної спадщина, відмічає І.Колесник, зазначаючи, що автор сповна усвідомлював, що на відміну від російської українська історіографія так і не мала синтетичної праці зі своєї історії, незважаючи на численні розвідки та статті з української історіографії, розпорошені у різноманітних виданнях рубежу XIX-XX ст.⁵¹. “Разом з тим, - наголошує вчена, - автору одного з докладних нарисів розвитку української історіографії М.С.Грушевському та його школі М.Л.Марченко відмовляв у нагоді створення наукової праці внаслідок їх “класової буржуазно* націоналістичної обмеженості”. Невдалими знаходив він також “Нариси української історіографії Д.І. Багалія, які мали скоріше “джерелознавчий, а не історіографічний характер”. “Явною **фальсифікацією**” називав він видані у Західній Європі та Америці різноманітні розвідки та книжки на зразок “Огляду української історіографії Д.І.Дорошенка”⁵².

І.Колесник справедливо вважає, що останнє дослідження Д.Дорошенка відіграло вирішальну роль у створенні саме наукового образу української історіографії. Вона погоджується з думкою Л.Винара, висловленою в статті “Дмитро Дорошенко - видатний дослідник української історіографії

і бібліографії” (1982) про те, що виникнення цього найбільш повного обсягу української історіографії від найдавніших часів до 20-х рр. XX ст. **свідчила** про певну теоретичну стиглість української історичної науки та її історії⁵³.

В той же час І.Колесник, окреслюючи дидактичний образ української історіографії, звертає увагу на підпорядкованість її при

вивченні історії вітчизняної історичної науки у вищих навчальних закладах Радянської України. Вона наголошує: “Другорядність, провінціалізм, відрубність від здобутків світової історичної науки - все це наслідок політико-ідеологічної обмеженості, інтелектуальної ізольованості, відсутності стилю радянської історичної науки та її національних загонів”⁵⁴.

Типову рису образу цієї історіографії вона вбачає в погляді на історичний процес як боротьбу ідейних напрямків, що віддзеркалювали класові відносини та зацікавлення у суспільстві. Саме він знайшов вияв у навчальному посібнику з української історіографії Л.Коваленка розрахованому на 10 лекційних годин як додаток до загального курсу історіографії історії СРСР. Посібник відповідно послуговував додатком до підручника з історіографії за редакцією В.Іллерицького та І.Кудрявцева.

З зазначених вище світоглядних позицій, посиленіх ідеологічним імперативом, Л.Коваленко у посібнику “Історіографія історії Української РСР...” (1984) розглядає етапи розвитку історії історичної науки на Україні в XIX ст.: перша половина XIX ст. (до 1861 р.) як період дворянської історіографії та початок буржуазно-ліберальної і революційно-демократичної течій в цій галузі; 60-90-ті роки XIX ст. - пореформена епоха, час розмежування ліберальної і революційно-демократичної течій в історіографії; 1895-1917 рр. - період імперіалізму та пролетарського етапу в суспільно-політичному житті, і, зокрема, в історіографії⁵⁵. Із багатьох надто крайніх характеристик виплітало, що українська буржуазія широко використовувала історію як ідеологічний засіб впливу на народні маси і зручну форму при “домашніх чварах” з царизмом та Габзбургами. Для чого проводилися з’їзди істориків, видавалися журнали, створювалися відповідні установи, товариства. Як приклад в посібнику називалися історико-філологічні товариства при Харківському і Новоросійському університетах та Ніжинському інституті, “Историческое общество Нестора-летописца” - при Київському університеті, товариства та комісії істориків в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Чернігові, Житомирі, такі центри занять історією України як “Юго-Западный отдел Русского географического общества” у Києві, “Наукове товариство ім. Т.Шевченка” у Львові, журнали “Основа”, “Киевская старина”. І все ж автор не міг оминати величезного здобутку вчених другої половини XIX ст. Знаючи історіографічні праці еміграційних та діаспорських вчених, однак не посилаючись на них, дослідивши в докторській дисертації

“демократичні напрямки” в історіографії XIX ст., автор не міг не відзначити значної наукової роботи українських вчених в галузі історії України другої половини віку. Л.Коваленко вказує на запровадження ними до наукового вжитку величезної маси нових документальних матеріалів, значне просунення вперед розробки багатьох важливих історичних проблем, створення праць, цінність яких становить фактичний матеріал, з методичного боку - звернення уваги до документальних матеріалів і формальної техніки їх обробки⁵⁶.

З новітніх дослідників значну увагу характеристиці розвитку української політології XIX ст. приділив В.Потульницький у двох працях “Історія української політології” (1992), “Теорія української політології” (1993). Він є один з перших українських вчених, хто широко залучив до аналізу праці дореволюційних, еміграційних і діаспорських дослідників, висвітливши теоретико-методологічні основи української політології як науки, її етапи, основні напрямки, громадсько-політичні ідеї і державотворчі концепції М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Липинського, С.Томашівського, І.Лисяка-Рудницького⁵⁷.

О.Журба 1993 року підготував перший нарис історії і діяльності Київської археографічної комісії протягом 1843-1921 рр., тим самим відзначивши 150-річчя її заснування. Увагу привертає перший розділ монографії, де вміщено огляд джерел та історіографії діяльності Київської археографічної комісії⁵⁸. Враховуючи повноту відображення наукової діяльності комісії, в праці проаналізована література за групами: огляди діяльності комісії в цілому; персоніологічні праці; аналіз публікацій комісії; рецензії на її видання; література, що містить окремі відомості з теми досліджень. При характеристиці другого етапу діяльності комісії (1859- 1916 рр.)⁵⁵ увага дослідника звертається до межі 1850-1860-х років. Відмічаючи наявність соціально-економічної і політичної кризи, що спричинила до скасування кріпацтва, краху феодального ладу, формування нових буржуазних відносин, О.Журба пов'язує з цими обставинами послаблення й національного гноблення, в наслідок чого активізується національний рух, представлений гуртками хлопчанів, громадівців, редакцією журналу “Основа”, здійснюються спроби у новостворених недільних школах відтворити національну освіту. Важливим чинником соціально-політичної ситуації на Україні, як і в цілому в імперії вчений вважає польське питання. Наявність зазначених факторів, на його думку, обумовила, як у будь-який інший зламний період історії, велику зацікавленість різних суспільних сил у

історичному знанні як історично-правовому випробувати й обґрунтуванні власних дій.

О.Журба уважно ставиться і до загальних умов, що привели до змін в історичній науці. Одну з них пов'язує з університетським статутом 1863року, інші із зростанням масштабів історичних досліджень і популяризації історичних знань внаслідок діяльності академічних установ, університетів, наукових товариств, губернських учених архівних комісій; проведення археологічних з'їздів⁶⁰.

Найменш вивченим періодом діяльності Комісії, на думку вченого, є час з кінця 1880-х років. Шукаючи причину такого стану, головну перешкоду на шляху до об'єктивного вивчення діяльності Комісії, як і усієї української історичної науки на зламі XIX-XX ст., він вбачає у існуванні заідеологізованих стереотипів радянського періоду щодо висвітлення соціально-економічної і громадсько-політичної ситуації в країні того часу. Саме висновок про “загальну, всеосяжну кризу капіталізму” безпідставно і механічно переносився на характеристику розвитку історичної науки. неадекватний підхід до ситуації в тогочасній історичній науці, як про період загального занепаду і регресу, формував негативістську оцінку спадщини дожовтневої української археографії. Наводячи зразок такого ставлення до наукового доробку попередників і називаючи спрощеним підхід до їхніх здобутків, О.Журба зазначає, що це гальмувало розвиток археографії, котра недостатньо використовувала напрацьований досвід, відділяючи себе від животворних коренів творчої спадщини минувшини*¹.

Про дійсний стан справ свідчили численні факти, наведені автором. Наприкінці XIX - на початку XX ст. Київська археографічна комісія не скорочувала свою едиційну діяльність. З 1886 до 1916 рр. видано 34 публікації - 22 томи “Архива Юго-Западной России”, три картографічні видання, одну палеографічну працю, том літописів, одне історичне дослідження, два випуски збірника статей і матеріалів, два виданій з нагоди 50-річчя Комісії, два томи другого видання “Памятников”, вісім томів публікацій Комісії, більшість з яких вже були повністю надруковані, але випуск не здійснився внаслідок імперіалістичної та громадянської воєн. За підрахунками історика, середня цифра виходу у світ публікацій Комісії протягом досліджуваного періоду складає 1,3 тома на рік, що вище середнього показника за всю історію установи. О.Журба вважає безпідставним твердження про згорання діяльності Київської комісії на зламі сторіч, навпаки, спостерігається процес нарощування темпів випуску цінної

наукове» продукції*².

Матеріали історіографа досліджуваного періоду XIX ст. наповнені яскравими прикладами інтенсивної наукової праці українських дослідників. Довголітні голови “Исторического общества Нестора-летописца” (1873) В.Іконніков (1841-1923), Антонович (1834-1908), М.Владимирський-Буданов (1838-1918) турбувались про те, щоб прочитані на засіданнях Товариства доповіді друкувалися в “Чтениях в Историческом Обществе Нестора-летописца” (1879-1914). До початку I світової війни їх вийшло 24 томи. Найважливіші з них містили тематично об'єднані праці: двотомне віщання, присвячене 900-річчю християнства на Русі-Україні, чотирьохтомне “Актів по истории землевладения в Малороссии”. Товариство займалося дослідженнями археології та історії України, розробкою питань з історії українського та російського права, церкви, літератури тощо. Разом з церковно-археологічним Товариством, що існувало з 1872р. при Київській духовній академії, “Историческое общество Нестора-летописца” було ініціатором проведення у Києві двох всеросійських археологічних з'їздів-третього (1874), одинадцятого (1899). Праці з археології України друкувалися в

“Трудах археологических съездов” (1875, 1884, 1889, 1905, 1908), “Киевской старине”⁵, “Записках” НТШ. Бурхливий розвиток української археології викликав потребу видання часопису “Археологическая летопись Южной России”, (редактор М.Біляшевський) присвяченого як самій, так і пам'яткам мистецтва, котрий в 1899-1901 рр. виходив у Києві при “Киевской старине”, з 1902- 1904 рр. окремо.

Майже всі науковці відмічають величезне значення для розвитку української історичної науки місячника українознавства “Киевская старина”, що виходив у Києві протягом 1882-1906 рр. російською мовою із 1907 р. під назвою “Україна” - українською мовою. Започаткований з ініціативи Т.Лебединцева при головному співробітництві В. Антоновича, О. Лазаревського, П.Житецького та ін., журнал стає неофіційним органом Старої Громади, яка з 1893 р. є її фактичним власником. Видають і редагують “Киевскую старину” Т.Лебединцев (1882-89 рр.), О.Лашевич (1888-89 рр.), Є.Кивлицький (1889-92 рр.), В.Науменко (1893-1907 рр.). Журнал протягом 25 років є єдиним друкованим органом української ‘ думки в межах Російської імперії. Надзвичайно великий масив уміщеного в ньому наукового та документального матеріалу - історичного, археологічного,

етнографічного, літературного (з 1890-го року в часописі друкуються белетристичні твори, з 1897 українською мовою), документального, бібліографічного, критичного, мемуарного, епістолярного змісту, численний актив, що об'єднався навколо нього, своєю науковою працею створили імідж неофіційної української установи академічного типу, поважного наукового центру, аж до заснувати Українського Наукового Товариства. Широке уявлення про вплив на громадське та наукове життя журналу дає змістовне дисертаційне дослідження Н.Палієнко*⁵.

Найважливішим науковим центром в Галичині стає НТШ, еволюціонізувавшись з Літературного Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. На початку 90-х років з ініціативи О.Кониського та Барвінського приймається проект останнього щодо реформи (1892 р.) і вкінці того ж року затверджується властями статут Товариства. Новоутворене Наукове Товариство імені Т.Шевченка ставить перед собою чітке завдання - "розвиток і розробку науки на українській мові"

(§ 2 статуту) і розгортає таку надзвичайно інтенсивну інтелектуальну діяльність, зарекомендувавши себе солідними працями, що майже на початку свого існування різні видатні вчені стали бачити в ньому "майбутню українську академію наук. Тогочасні науковці ясно уявляли існування двох неформальних, але фактичних академічних центрів, де фахово досліджувалися проблеми національної історії. Складовою частиною НТШ, піднявшою рівень розвитку української історіографії, стає видання з 1892 року збірника "Записки Наукового Товариства імені Шевченка у Львові". Редакторами "Записок" послідовно стають Ю.Целевич, О.Барвінський, а пізніше (1895-1913 рр.) - М.Грушевський. До 1-ої світової війни вийшло 119 томів, де містилися наукові праці, наукова хроніка, рецензії, бібліографія. Видавнича діяльність НТШ позначилась і на виданні інших наукових і науково-літературних збірників. Серед них "Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові", "Українсько-руський архів", "Руська історична бібліотека", "Українсько-руська бібліотека". Логічним продовженням наукової співпраці цих двох академічних центрів стало створення у 1907 р. Українського Наукового товариства (УНТ) в Києві та історичної секції - "для історії з помічними науками, археології, етнології, історії штуки, права, економіки - взагалі і особливо для історії України"⁶⁴. Новий академічний осередок видає свій орган - "Записки Українського Наукового Товариства в Києві", який від 1908 - до 1918 рр. здебільшого

за редакцією М.Грушевського вийшло 18 томів.

Значний історичний матеріал містять періодичні видання. О.Коновець, активно працюючи над проблемою відтворення інформаційного поля науки в Україні, у монографії “Просвітницький рух в Україні (XIX - перша третина XX ст.)” (1992) вслід за Ю.Тернопільським⁶⁵ звертає увагу на замовчування до останнього часу 178 назв періодичних видань, які виходили протягом 1816» 1916рр., а також 1620 назв періодичних видань, які друкувалися на українських етнографічних землях під Австро- Угорщиною від 1848 року - часу появи “Зорі Галицької” у Львові - до 1916 року. Загалом це становить 1798 назв періодичних видань на всіх українських етнографічних землях. Крім того в Європі та Америці від 1849 по 1916рр.вийшло 127 назв періодичних видань. Про них донедавна в радянській літературі не згадувалося. Всього ж замовчувалося 2225 українських періодичних видань, які виходили протягом 1816-1916рр⁶⁶.

' Для дослідників історичної періодики вказаних часів відкриваються широкі можливості аналізу численних статей, розвідок, сповіщень популяризаторів історії України. Сказане повністю відноситься і до історіографії проблеми взагалі, яка не досягла тієї строгості і точності, котра характерна для європейських і світового зразків сучасної історії історичної науки. Тим часом в останні роки спостерігається значний інтерес науковців до цієї відносно “молодої” і швидко прогресуючої галузі досліджень. Залишена ж історіографічна традиція, що знайшла вияв у поділених і змагаючихся між собою істориків, котрі дотримувалися різних вихідних позицій, методів досліду» а також по-різному розуміти головне питання про наявність і природу історичної свідомості. Відповідно і історіографічне пояснення широко інтерпретується в залежності від того, до якого напрямку належить той чи інший вчений. З огляду на зазначене доводиться зосереджуватися на питаннях котрі частіше за інші пропонувалися для розгляду історіографами, і звертатися до праць, де ясніше всього улавується відповідний зміст, не полишаючи дослідження творчості вчених, що сформувалися як історики в попередні часи та своєю історичною творчістю впливали на історіографічний процес.

Прихильник романтизму і ідей народності, М.Максимович (1804-1873), ставши в обороні генетичного зв'язку між княжою і козацько-гетьманською добами в історії України, залишив після себе більш як 100 праць з історії, археології, етнографії з історії княжих часів, Києва, його пам'яток, козаччини, гайдамаччини, Коліївщини, перше

дослідження, де застосував типологічний метод в археології “Украинские стрелы древнейших времен, собранные над Днепром возле Михайловой Горы” (1867). Під редакцією Антоновича протягом 1876-1877 рр. вийшли - перший том - “Отдел исторический”, другий - “Отделы Историко- топографический, археологический и этнографический” - тритомного видання історико-філологічних творів (том 3, 1880) М.Максимовича, В журналі “Киевская старина” (1904,Т.86) у формі листа доС.Шевирьова з’являється його “Автобіографія” а також в окремих номерах частково публікуються листування, статті В.Науменка про М.Максимовича (1893, 1898, 1899). Зусиллями С.Пономарьова, В.Науменка, М.Грушевського, Д.Дорошенка, П.Попова, М.Марченка, Д.Острянина, О.Оглоблина різнобічно проаналізована наукова творчість, історіософічні погляди та історичні праці М.Максимовича. В.Замлинського підготовлене видання вибраних українознавчих творів.Грунтовною є його вступна стаття “Патріарх української науки” (1994),

Підкреслюючи особливе значення історичних досліджень М.Максимовича, вчені (М.Марченко, В.Замлинський та ін.) оцінюють його творчість не з позиції того, чого не зробив він в порівнянні з нашим сучасним поколінням, а що він нового в розвиток суспільної думки і науки в порівнянні з своїми попередниками і сучасниками. Вони називають його великим знавцем, що поєднав у собі знання української історії і джерелознавства з методом критичного дослідження і поклав початок науковій критиці джерел і методу критичного аналізу в історичній науці України XIX ст. Однак М.Марченко, в цілому позитивно

оцінюючі спадщину вченого, не міг втриматись від того, щоб не зазначити деяку слабкість і “ідейну хибність” концепцій, наявність елементів провіденціалізму, ідеалістичного перебільшення ролі церковно- релігійного фактора в історії культури *тощо*⁶⁷. В.Замлинський далекий від того, щоб таким чином оцінювати історичні праці М.Максимовича. Він вважає за очевидне сказати, що історична наука в Україні починається з розвідок і досліджень цього вченого. Київський професор є одним з перших історіографів, що ставить питання про історичну школу М.Максимовича. На думку В.Замлинського лише в Київському університеті вказана школа народила таких видатних представників історичної думки, як В.Антонович, М.Драгоманов, О.Лазаревський, Д.Багалій, М.Довнар-Запольський, М.Дашкевич, М.Грушевський, та ін. Вона й продовжила

передові історичні традиції М.Максимовича у вивченні української минувшини. На жаль, вчений не встиг розгорнути своєї думки і названа праця залишилася останньою ледве завершеною в його житті.

О.Оглоблин, оцінюючи історіософські засади творчості першого ректора Київського університету, вважає, що Максимовича-природника й Максимовича-історика об'єднував Максимович-філософ. На його думку світоглядні позиції вченого не були абстрактною філософською системою, і зовсім марні спроби радянських авторів довести, що Максимович був прихильником "матеріалістичних принципів". В той же час вихований у дусі натурфілософії Шеллінга й Окена Максимович зробив дальший крок уперед. Він підкреслює, що пізнання природи та суспільства, на думку Максимовича, мусить спиратися на дані наукового дослідження, "суворо аналітичного, а тому позитивного", бо "філософія може бути в кожному витворі розуму" і "всяка наука повинна бути філософською"; "щодо різних наук або окремих галузей знання, то і в них один, загальний погляд повинен розстилаться до самих дрібних деталей". За переконанням

О.Оглоблина, цей принцип послідовно проведений крізь природничі й історико-філологічні студії М.Максимовича⁶⁹.

Формування у 1830-х - 1840-х роках української історіографії* нового часу відбувається на фоні засвоєння традицій дворянської концепції історії України, поєднання все глибшого знання джерел окремими дослідниками з виникненням і розвитком колективних форм їх вивчення, все більшої кристалізації 1860-х роках ідеї окремішності і відмінності від російського і польського українського історичного розвитку. Ідеї концепцій романтиків все більше знаходили втілення і матеріальну базу й пізніше поступово, особливо в працях М.Костомарова (1817-1885),

переплавлялися в гуманістичну концепцію об'єктивного аналізу минулого людської громади, народного життя. Досліджуючи спадщину вченого, майже всі науковці вбачають в ньому талановитого історика й прихильника етнографічного методу (М.Драгоманов, Антонович, М.Грушевський, І.Крип'якевич, Д. Дорошенко, Д.Чижевський, Л.Полухін, П.Попов, Ю.Пінчук, В.Замлинський та ін.). Д.Багалій порівнює його з найвидатнішими представниками західноєвропейської історичної художньої школи. М.Грушевський у працях "Українська історіографія і М.Костомаров" (1910), "Костомаров і новітня Україна" (1925), "З публіцистичних писань Костомарова" (1928), "Етнографічне діло Костомарова" (1930) відмічає історичний критицизм, еволюцію

поглядів, розкриває зміст ідеолога і відношення до суспільних і національних течій, методологічні засоби, значення публіцистичних й полемічних праці, та ін. елементи наукової творчості. Праці Ю.Пінчука, найбільшого дослідника історичної спадщини вченого, особливо такі, як “Дожовтнева і радянська історіографія про М.І.Костомарова як історика” (1971), “Исторические взгляды Н.И.Костомарова. Критический очерк” (1984) і особливо “Микола Іванович Костомаров” (1992) демонструють поступовий відхід від ідеологічного сприйняття і рух у напрямку об’єктивного аналізу доробку видатного науковця. Вченим не сприймаються вже старі кліше тих, хто писав про М.Костомарова і повторює навіть в наш час (В.Янін та ін.). Ю.Пінчук наголошує, що М.Костомаров мав і має не тільки прихильників, а й противників. “Оцінюючи його наукові погляди, * вказує він, - одні визнають за ним визначну роль у вітчизняній історіографії як творця і новатора, інші навпаки, звужують до мінімуму його значення в історичній науці”⁷⁰. Взагалі всіх дослідників творчості вченого Ю.Пінчук поділяє на дві групи: одна схиляється до того, що вона звернута в минуле, друга - в майбутнє. Дослідник наводить оцінки В.Семевського, В.Антоновича, самого історика для підтвердження своєї тези про те, що й досі М.Костомарову не визначено належного місця в історіографії. Ю.Пінчук, виходячи із сучасних принципів наукового пізнання та використовуючи архівні джерела та існуючу літературу, відтворив постать М.Костомарова як дійсної, живої, реальної особи, яка відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій. Зазначена праця, разом із історико-біографічним нарисом В.Замлинського “Николай Иванович Костомаров - историк”, вміщеним у збірці творів та Автобіографії відомого історика⁷¹, доробком еміграційних, діаспорських й : радянських дослідників 20-30-х і другої половини 80-х років (М.Покровський, П.Зайончковський, М.Рубач, А.Станіславський, Є.Шабліовський, В.Сарбей, Г.Сергієнко та ін.) та названих вище авторів мають бути глибоко історіографічно осмислені стосовно інтерпретації в них спадщини “Нестора національної історіографії”.

Діаметрально протилежні оцінки світоглядних позицій і історичної творчості П.Куліша (1819-1897) містяться у працях радянських і зарубіжних українських вчених. Лейтмотивом перших є оцінка діяльності його як члена Кирило-Мефодіївського товариства котрий мав ліберально реформістські, помірковані погляди поступово від 40-х до 90-х років :XIX ст., трансформовані в антидемократичні основи

світогляду й творчого методу Куліша. Визнання виданих ним “Записок о Южной Руси” цінними за *своїм* етнографічним матеріалом поєднується з вказівками на праці “Перший період козацтва” (1868), “Історія возз’єднання Русі” (1874-77), “Мальована гайдамаччина” (1876), “Козаки по відношенню до держави і суспільства” (1877), “Відпадиння Малоросії від Польщі” (1888-89), як писані із буржуазно-націоналістичних позицій, що заперечують роль народних мас в історії. Він же сам “вихваляв” заслуга “українських феодалів, козацької старшини, недооцінював роль Б.Хмельницького як державного діяча і полководця”⁷². Розходження у поглядах відзеркалюють і неоднозначність характеристик творчості П.Куліша В.Шендроком, В.Шкуратом, Д.Дорошенком, С.Єфремовим, М.Грушевським, О.Оглоблиним та ін. дослідниками. Так, Д.Дорошенко відмічає, що від початку 1860-х років народництво з його ідеалізацією козаччини, набравши явища безроздільного панування в українській історіографії, лише в талановитих писаннях П.Куліша з кінця 60-х років зустріло проти себе різку реакцію. **Остання**, ідучи врозріз з поширеними народницьким світоглядом думками, не знайшла собі серед тогочасного громадянства відповідного ґрунту і не зустріла прихильного відгуку, а все більші негативні оцінки козаччини та різкі характеристики Шевченка і Костомарова та розрив відносин з **приятелями** і колишніми одностудцями викликали обурення українського громадянства, не сприяли зрозумінню і належної оцінки багатьох його вірних і цінних історичних спостережень. Серед них вчений називає такі, як походження козаччини, роль українського міщанства в культурно-релігійній боротьбі з латино-польським натиском в другій половині XVI ст., роль в цій боротьбі української шляхти та ін. Висновок Д. Дорошенка щодо історичної праці П.Куліша досить неоднозначний: той “...Залишився осторонь од загального розвитку української історичної думки, невизнаний і забутий, і тільки в наші часи ця оригінальна видатна постать починає все більше приковувати до себе увагу дослідників”⁷³.

Більш зважену оцінку історичних праць П.Куліша подають О.Оглоблин і П.Петренко, коли наголошують, що незважаючи на надмірний суб’єктивізм, брак наукового підходу до історичного минулого й численні суперечності думок і висловів, він дав низку важливих документальних матеріалів і багато критичних оцінок, які хоч здебільшого не були прийняті в українській історіографії, все ж

мали певний вплив на її дальший розвиток⁷⁴. їм належить і пояснення деяких рис світогляду П.Куліша. Заперечування ним державотворчих здібностей українського народу воші пояснюють не тим, що він був противником української державності, а тим, що в українському минулому і особливо в сучасному не бачив тієї української суспільної верстви, яка мала б силу й волю до будівництва власної держави. В своєму прагненні перетворити Україну⁷ з “нації етнографічно?” на “націю політичну” Куліш виходив із переконання, що вивести українство із стану, в якому воно перебувало, можливо лише шляхом творення великих національно- культурних вартостей. Ще однією відмінною рисою Куліша як історика є те, що початок родоvodu українства він веде від Київської держави, а не від козаччини.

Характерною ознакою останніх років є все більше звернення до аналізу світоглядних позицій українських істориків і П.Куліша зокрема. Серед праць з цієї проблематики привертає увагу змістовна стаття Є.Нахліка “Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша” (1994), де йдеться про своєрідний синтез у світогляді “кирило-мефодієвця” пізніших часів просвітницьких, романтичних і позитивістських уявлень⁷⁵.

Окреме і своєрідне місце в українській історіографії посідає постать М.Драгоманова (1841-1895), вченого і громадського діяча, політичного мислителя і публіциста. Розпочавши наукову діяльність від праць над античною історією “Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит” (1863), Драгоманов все більше спрямовує свої інтереси у бік української етнографії та фольклористики і стає як літератор, критик і етнограф за оцінкою І.Лисяка-Рудницького “...найвизначнішим на Україні представником історично-порівняльної методи” і дає цінні дослідження української усної словесності⁷⁶. Він називає головні праці М.Драгоманова в цій галузі: “Исторические песни малорусского народа”, підготовлена разом з В.Антоновичем Т. 1-2 (1874-75), “Малорусские народные предания и рассказы” (1876), “Нові українські пісні про громадські справи” (1881), “Політичні пісні українського народу 18-19 ст.” (Т.1-2, 1883-1885). Праці вченого находять своє поширення. М. Павлик хоч і без коментарів випустив “Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність” (у 4-х томах, 1899-1907). Цінними за текстуальною базою для українських вчених є видання 1905-1906 рр. “Собрания политических сочинений М. П Драгоманова” в 2-х томах та “Политических сочинений” (1908), одностомника “Драгоманов Михайло. Збірка

політичних творів” (Прага; Нью-Йорк, 1937) і “Архів Михайла Драгоманова: листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим 1870-1895рр.” (Варшава, 1937). В радянські часи 1970 року побачив світ двотомник “Літературно-публіцистичні праці М. П. Драгоманова”. В нове видання вибраних творів (1991) увійшли блискучі історіографічні праці Драгоманова: рецензія “Малороссия и ее словесности” (1870), “Предисловие” к “Историческим песням малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова”, методологічного змісту “Положение и задачи науки древней истории” (1874), надрукована як брошура в Києві 1876 р., “Про українських, козаків, татар та турків” а також “Пропаций час” - праця, що мала служити вступом до запланованого дослідження з історії українсько-російських взаємин та ін.

. На думку Р. Міршук, автора історико-біографічного нариса “Сторінки великого життя” до збірки названих вище вибраних творів М. Драгоманова, починаючи з кінця 20-х років аж до недавнього часу його вважали одним із ідеологів буржуазного націоналізму. У радянські часи, незважаючи на окремі об’єктивні дослідження спадщини М. Драгоманова (зокрема І. Романченка, О. Личенка, М. Бернштейна, Р. Іванової, П. Федченка, В. Поважної та ін.), панувало поверхово- усереднене тлумачення праць ученого, “завжди кореговане в негативний бік гостро тенденційною ленінською оцінкою монографії “Историческая Польша и великорусская демократия”⁷⁷. Можна погодитися з думкою Р. Міршук про те, що глибші а інтелекту вченого, об’ємність його доробку, і досі малознаного у широких колах, максималізм у судженнях чимало спричинилися до того, що його критикували і справа, і зліва. Це стосується Д. Донцова, І. Франка та ін. дослідників, що звертались до аналізу окремих поглядів і праць вченого. Д. Дорошенко відмічає що він сам соціаліст і республіканець з переконань, зауважив своїм колегам на історичному поприщі, “що ніхто так не фальшує української історії, як ті історики- демократи, котрі малюють чорними фарбами оборонцю української політичної свободи. Таких як Мазепа, Полуботок, Виговський, а при тім

мовчать про тих, хто цю свободу нищив: про московських царів Петра І і Катерину ІІ.”⁷⁸. Як представнику державницького напрямку йому було

співзвучне нарікання М. Драгоманова на українських істориків за їх надмірний нахил вишукувати у власній минувшині самі лише чорні плями й через те давати односторонній образ української історії. Але

вказані зауваження М. Драгоманова персонально стосувалися праць О. Лазаревського і закликали не обмежуватися висвітленням кривд і неправд, які існували в Гетьманщині чи Запоріжжі.

Найглибший знавець спадщини М. Драгоманова І. Лисяк-Рудницький правильно зрозумів його думку з цього приводу, коли наголошує, що залишати історичні події сказаних часів без порівняння з тими порядками, котрі в той час панували в світі, а зокрема в наших сусідів, значить спотворювати немов у кривому дзеркалі образ рідної історії. В оригінальній публікації І. Лисяка-Рудницького "Із Драгоманівських студій". виясняючи погляди вченого на український історичний процес, той зауважує, що вони близькі до наших сучасних. Він, як і Драгоманов, перспективу, що в ній бачено українську історію в XIX ст., вміщує в дві фази. Доба романтичного захоплення та возвеличення козацтва, репрезентована в науці Маркевичем, Срезневським, в літературі Гоголем ("Тарас Бульба"), молодим Шевченком та кирило-мефодіївцями. Друга доба - позитивістична, що її репрезентували найвизначні представники Антонович і Лазаревський, була може аж надто сувора в оцінці рідної бувальщини⁷⁹. Слідуючи за думками М. Драгоманова, історіограф вказує, що "цей перелом пережили в собі вже колишні кирило-мефодіївські братчики. Костомаров симпатизував масовим українським народним рухам, козащині й гайдамаччині; але всі державотворчі якості скупчувалися, згідно з його інтерпретацією, в "північній Русі". Найвиразніший перескок в історичних оцінках зробив Куліш, що від оспівування козащини перейшов до похвал Москві, Польщі й навіть Туреччині. Нарешті історики-позитивісти немов спеціалізувалися у випорпуванні слабостей у староукраїнських порядках та в демаскуванні здогадних шкурницьких мотивів у постатях нашої історії"⁸⁰. На думку

1. Лисяка-Рудницького Драгоманов рівно далекий від обох крайнощів, бо бачить пластично все лихе в минулому і сучасному українстві.

І. Лисяк-Рудницький обізнаний з усіма працями, присвяченими Драгоманову (особливо Б. Кістяківського, М. Шаповала, Е. Горнової та ін.), розпочатим у 1920-х роках процесом об'єктивного дослідження його спадщини, причинами звинувачень видатного науковця, громадського і політичного діяча в "буржуазному лібералізмі й українському націоналізмі". "Після ніж 30-річного проміжку часу, - пише він, - у післясталінський період серед підрадянських українських

інтелектуалів виступило наверх нове зацікавлення Драгомановим, яке досягло вершка виданням у 1970 р. його вибраних праць”. Він вказує також на те, що автори, які писали про Драгоманова у порівняно ліберальні 60-ті роки (Р.Іванова, І.Романченко, В.Сокурєнко та ін.), в *своїх* дослідженнях проявляли обережність для “затушування тих рис його думки, які були несумісні з радянською ідеологічною ортодоксією”⁸². Однак відродження драгомановських досліджень засуджується на початку 1970-х років (“Комуніст України”. - 1972. - №11).

Поруч із П.Атанасовим (Болгарія), Е.Горновою (Польща) І.Лисяк-Рудницький продовжує ґрунтовне дослідження поглядів М.Драгоманова, зокрема, на український історичний процес в праці “Із Драгоманівських студій” (там же вивчає ставлення його до Польщі, Росії і Туреччини). Присвячує йому також цикл статей: “Михайло Драгоманов”, “Драгоманов як політичний теоретик”, “Перша українська політична програма: “Вступ” до “Громади” Махайла Драгоманова”, “Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин”⁸³ та ін. Саме процес вивчення складових частіш творчості і політичної діяльності М.Драгоманова становить найважливішу частішу наукових пошуків вченого. Протягом весни 1943 - весни 1945 рр. під керівництвом відомого вченого-славіста Е.Вінтера він готує і захищає у Карловому університеті в Празі докторську дисертацію присвячену Драгоманову. Разом із сином М.Драгоманова Світозаром Драгомановим в 1952 р. випускає англomовний збірник праць, в яких розкриваються наукові і політичні погляди українського інтелектуала. В останні роки свого життя І.Лисяк-Рудницький сподівається випустити збірник англomовних перекладів автобіографічних праць М.Драгоманова. В його архіві, як свідчить Н.Дюк в публікації “І.Лисяк-Рудницький - дослідник Михайла Драгоманова” (Сучасність, 1986 - Ч.3), зберігається опис цього проекту разом з матеріалами первісних статей, листування з редакціями, заувагами численних рецензентів та начерками до досліджень діяльності і творчості видатного українського політичного мислителя другої половини ХІХ ст.

В останні часи розширюється спектр дослідження наукової та публіцистичної діяльності М.Драгоманова. Разом з працями Л.Новиченка, О.Скакун, О.Кияна та ін. вчені в своїх публікаціях звертаються до таких сторінок творчості М.Драгоманова, як висвітлення ним історії античності і релігії, фольклору різних народів,

передусім українського, проблем національної школи, правознавства, організації підцензурної преси та радикальної партії, оцінок слов'янського¹ питання та ін.

Проведенням наукових конференцій “Михайло Драгоманов і українське національне відродження” (Київський університет, травень 1991 р.), “Михайло Драгоманов і проблеми суспільно-політичного та національно-культурного розвитку на Україні і в Європі” (Київ, вересень 1991 р.) та ін. засвідчується новий етап комплексного вивчення і вписування драгоманівської спадщини у систему гуманітарних наук XIX-XX ст.

Найбільш виразно на підставі аналізу джерел комплексне вивчення історичних поглядів М. Драгоманова у контексті всесвітньоісторичного процесу здійснила О. Крук у дисертаційному дослідженні “Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М. П. Драгоманова” (1996). В полі зору О. Крук є історіософічні засади творчості М. Драгоманова: позитивізм, теорії універсальності історичного розвитку та прогресу, безмежності пізнання, визнання об'єктивних законів історичного розвитку, елементи ідеалізму платонівського зразка (людина - абсолютна цінність, критерій істини - позаісторичне поняття “справедливість”. На її думку драгоманівське розуміння історичного процесу розвиваючись відходить від суто позитивістської та від ідей німецької історіософії. Він вперше в українській науці витворив власну історіософську систему, синтезувавши найвидатніші тогочасні здобутки європейської філософських та історичних знань.

Аналіз історичної проблематики в науковій і публіцистичній та епістолярній спадщині українського мислителя привів дослідницю до висновків про те, що він є adeptом застосування порівняльного та соціологічного методів дослідження; творцем цілісної концепції про роль геополітичного положення України в її історичному розвитку. О. Крук вважає, що М. Драгоманов не тільки доказово обґрунтував тезу про окремішність української нації, але і дослідив окремі проблеми української історії в усі її епохи та ін.

В окремому розділі дисертаційного дослідження О. Крук аналізує погляди М. Драгоманова на розвиток української історіографії і перш за все на творчість М. Костомарова, В. Антоновича, П. Куліша, позитивних і негативних впливів російських істориків на дослідження української історії - С. Соловйова, М. Погодіна та ін.

Одне із центральних місць серед істориків другої половини XIX

століття дослідники відводять В.Антоновичу (1838-1908), який майже тридцять літ був професором Київського університету, головним редактором видань “Временной Комиссии для разбора древних актов”, фундатором “Исторического общества Нестора-летописца”, журналу “Киевская старина”, організатором археологічних досліджень України. Вчений багато уваги приділяє історії Правобережної України, особливо соціально-економічним питанням, історії козацтва, гайдамаччини, міст та шляхетства. З його археологічними дослідженнями науковці (Н.Полонська-Василенко та ін.) зв'язують становлення на науковій основі археологічних дослідів. І.Борщак та О.Оглоблин в першому томі “Енциклопедії Українознавства” об'єктивно оцінюють доробок вченого і громадського, діяча, політичні позиції В.Антоновича. І навпаки, Л. Коваленко, хоч і називає В.Антоновича новою постаттю буржуазної історіографії та не заперечує спадщину вченого, що становить понад 300 праць, наводячи назви деяких з них, але в цілому, навіть посилаючись на М.Грушевського, М.Драгоманова, вважає автором “антиісторичних концепцій про “вічність української нації” та її “безкласовість”⁸⁴. За його твердженням Антонович “...розвинув тезу Костомарова про так званий “демократизм” українського народу, протиставляючи його насамперед російському народові, висунув положення про належність українців до категорії “бездержавних” націй, для яких головним змістом історичного процесу є “національні стремління”. Саме з цих позицій він досліджував історію селян, козаків і міщан України в період XIV-XVIII ст. Нарешті, концепції вченого приписуються антипольські настрої, що відображали незадоволення української провідної верстви зверхністю польських поміщиків та буржуазії. Наведені свідчення є складовою частішою ідеологічних упереджень щодо всієї дожовтневої історіографії.

Зайнявши посаду (1878 р.) професора Київського університету і голови (1888 р.) “Исторического общества Нестора-летописца”, В.Антонович з 1880 року разом з історичними дослідженнями звертає увагу на історіографічні питання. такими є рецензії, огляди, аналіз окремих праць, зауваження з приводу наукових повідомлень та ін. За 1880-1906 рр. лише на сторінках “Университетских Известий”, “Киевской старины”, в “Чтениях” “Исторического общества Нестора-летописца” вміщено більш як 60 рецензій та оглядів, розвідок присвячених дослідженням істориків. Серед них вчений аналізує праці І.Шараневича, Д.Багалія, П.Голубовського, О.Лазаревського, О.Барвінського, Т.Шевченка, П.Буцинського, І.Срезневського,

М.Костомарова, А.Петрушевича, М.Грушевського, І.Лінниченка, П.Іванова, В.Ляскоронського, М.Довнар-Запольського та ін.

В історіографічних студіях В.Антоновича ясно проявляється талант історика-аналітика, переважно позитивістчного підходу, який на відміну від описового методу свого вчителя М.Костомарова в наукових працях дотримується чіткого групування матеріалу. Він не дає заздалегідь готових думки, разом з читачами прочитує сторінки своїх студій. Критичність та аналіз, звернення і посилання на численні джерела, зосередження уваги на вивченні історії народу, проблем економічного, культурного, духовного розвитку сильно вплинули на учнів його школи, які разом з В. Антоновичем досліджують в своїх працях часи князівської і литовської доби. Вплив учителя на учнів позначився і залученням до історичних досліджень сумісних дисциплін: археологи, археографії, етнографії. В.Антонович активно займається історією культури, генеалогією і нумізматику. Створює власні концепції історичного процесу, який вивчав починаючи від передісторичних часів і до XIX ст.

З 1863 року і на довгі часи козащина стає провідною темою досліджуваного. З неї починає він свою наукову кар'єру, готує магістерську дисертацію. Палким словом приватної лектури протягом 1880-90-х років В.Антонович доносить зміст історії козацтва, гайдамаччини своїм слухачам. Вченого в цей період цікавлять сторінки біографій Петра Конашевича, Сагайдачного, Сави Чалого, історія повстання Северина Наливайка, постать Богдана Хмельницького. Він пише вступні статті до мемуарів з історії Південної Русі (перший і другий випуск), про останні часи козащини на Правобережжі після актів 1679-1716 рр. У Чернівцях 1897 р. виходять його "Бесіда про часи козацькі на Україні". Окремою відбиткою друкуються лекції вченого "Київ в дохристиянське время", "Київ в княжеске время". Разом з О.Левицьким 1900 р. він підготовлює розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI-XVIII ст. Окремо - Передмову до "Актів о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г." (1902), історичну частину в книзі "Древности Украины" Вип.1 (1905). Про широкий спектр наукових зацікавлень свідчить бібліографія праць В. Антоновича підготовлена О.Тадійчуком, вміщена у збірник його вибраних історичних та публіцистичних праць (1995)^м.

В науковій і громадсько-політичній діяльності В.Антонович постійно слідує своєму кредо, викладеному в "Моей исповеди" (1862) яку вважає переломним етапом свого життя і навіть урочисто святкує 25-річчя її появи. В ній відбився один з двох головних напрямків його

інтелектуальної боротьби за Україну. Адже не випадково його сучасник і опонент Ф.Равіта-Гавронський вважає, що Антонович був неначе живші архів, історичний підручник, в якому засуджувалась польська шляхта.

Витримали перевірку часом і його оцінки творчості М.Костомарова⁸⁷, та особливо Т.Шевченка⁸⁸, історичні погляди яких завжди цікавили членів “Общества Нестора-летописца”. Зокрема, оцінюючи історичні праці Т.Шевченка, вчений наголошує, що не можна ототожнювати поета з істориком, бо “поэт - художник, и не его дело путем критики и продолжительного кропотливого труда восстанавливать отдельные факты минувшей жизни и потом обобщать эти факты историко- философской синтезой”⁸⁹. Глибоким аналізом змісту першої частини роману Г.Сенкевича “Огнем и мечем” а також історичних процесів, пов'язаних з польсько-українськими відносинами, проникнута рецензія В. Антоновича⁹⁰, відбитка якої за традицією була надіслана авторові твору. За оцінкою С.Томашевського “...писана з незвичайною тонкістю гадки, гумором та грацією, а при тім глибоко наукова, повна чистого, вселюдського, гуманного чуття - се перлина в історії нашої критики, що робить честь не самому тільки и авторові,..”⁹¹.

Критичну розвідку слід також розглядати як відгук української історіографічної думки, одного з найавторитетніших дослідників національної історії на спробі польської сторони у викривленому вигляді подати добу Хмельниччини і довести культурницьку місію поляків. Вартість рецензії полягає також в оригінальному підході В.Антоновича до ролі шляхти та держави в історії України⁹².

Наукова громадськість України у свій час відмітила 45-ліття виходу в світ першої статті В. Антоновича “Что об этом думать. Письмо к редактору из Киева” (7червня 1861 р.).

У липні 1906 року, поруч з офіційними заходами (заснування стипендії імені юбіляра, офіційні урочистості в Київському університеті, організація виставки його праць, встановлення біломармурового бюсту), колеги і учні вченого склали в його честь збірник наукових статей “Сину України” и піднесли в єдиному примірнику, виготовленому друкарським способом,

В.Антоновичу. Лише в 1993 році збірник дочекався свого перевидання. В нього увійшли статті та розвідки учнів та прихильників видатного вченого: М.Дашкевича “Олекій Попович думи “Про бурю на Чорному морі””; М.Сумцова “О национальном самосознании домонгольской Руси”, І.Каманіна “Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого”, В.Перетц “Несколько документов к истории Украины 1692-1759 гг.”,

Д.Самоквасова “Археологические карты В.Б.Антоновича”,
О.Грушевського “Из истории украинской этнографии. Изучение исторических песен”, В.Хвойко “Обряд погребения с сожжением и его древности”, М.Веселовського “О местонахождении Полистана при-Сарайского”, відновлена за рукописом праця В.Даниловича “Из истории управления Слободской Украины в XVII столетии (К биографии Острожского черкасского полковника И.С.Саса)”. Відгук на збірник у “Киевских вестях” надрукував невідомий дослідник. На думку С.Кіржаєва і В.Ульяновського, авторів першої ґрунтовної спроби відтворення історії підготовки збірника, (це міг бути В.Страшкевич чи В.Пархоменко, які користувалися відповідним криптонімом в 1908 р. у некролозі “Памяти сына Украины”)⁹⁴. Дописувач знав, що збірник не був надрукований повністю. Д.Дорошенко згадує у своєму “Огляді української історіографії” про збірник, називаючи дату виходу 1905 р., і вказує статтю М.Дашкевича.

Збірник ще чекає історіографічного осмислення. Але лише перевиданий в кількості 250 примірників, він і в наш час є бібліографічною рідкістю. У розвідці названих вище київських дослідників привертає увагу історія формування авторського складу збірника, як вияв наукового кола учнів, співробітників і шанувальників В.Антоновича. До участі у підготовці статей до збірника запрошувалися: проф. Д.Багалій (Харків), М.Любович (Варшава), Ф.Николайчик (директор учительської семінарії в Сорочинцях), О.Андріяшев, П.Іванов, проф. І.Линниченко (Одеса), М.Оглоблін (Москва), І.Павловський, Л.Падалка (Полтава), М.Поночевний (Катеринодар), Василь та Володимир Ляскоронські, А. Степович, А.Синявський (Катеринослав), М. та Ф.Істоміни, С.Єргунова-Щербина⁹⁵. Матеріали до збірника було запропоновано надсилати О.Левицькому, І.Каманіну, М.Дашкевичу, М.Довнар-Запольському, А.Лободі, В.Щербині. Грошові внески на видання збірника до скарбника “Исторического общества Нестора-летописца” Г.Павлуцького. За підписами М.Василенка та М.Довнар-Запольського надіслано запрошення також проф. М.Петрову.

За словами С.Кіржаєва і В.Ульяновського “...очевидно, це не був повний список запрошених - він ледве складав третю частішу учнів В. Антоновича. Можливо, названих осіб запропонував Левицький як доповнення до раніше складеного списку, куди входили

відомі вчені”⁹⁶.

У дослідників викликало здивування, чому не був запрошений проф. М.Грушевський? “Гадаємо, - наголошують вони, - що через поспіх видання і складність спілкування з зарубіжними кореспондентами, учні та колеги, які перебували за кордоном, до участі в збірнику не запрошувались. Проте, можливо, були і якісь інші мотиви”⁹⁷. Але і представлені статті свідчать про високий професіоналізм їх авторів, які охопили широкий діапазон історичної тематики від історії України, археології, етнографії до історії словесності.

Того ж самого року В. Доманицький⁹⁸, С.Томашевський” підготували змістовні аналітичні статті на честь юбіляра.

Дорогоцінними для історіографа є і некрологи¹⁰⁰, ранні розвідки, студії¹⁰¹, з яких починається наукове осмислення спадщини В. Антоновича і першість в цій справі належить М.Грушевському¹⁰². Він разом із вищеназваними авторами і В.Ляскоронським, М.Довнар-Запольським, І.Ліннченком, та пізніше О.Гермайзе¹⁰³, М.Кордубою¹⁰⁴, Д.Дорошенком¹⁰⁵, Б. Крупницьким¹⁰⁶ та ін. глибоко розкриває зміст основних ідей і історичних праць В. Антоновича.

1909 року з ініціативи К.Мельшяса-Айгонович, М.Грушевського та Д.Багалія на перших зборах редакційної колегії приймається рішення видати воеьми-дев’ятитомне видавство праць В.Антоновича. Ними також планується підготувати до друку курси лекцій професора, записані його слухачами (літографіш та рукописш): два варіанти курсу Давньої Русі, прочитані протягом 1870-х і 1890-х рр., курс литовської доби історії України, курс археології, курс історії козацтва та спеціальні курси з українського джерелознавства¹⁰⁷. Однак задуму, хоча були складені перші томи, перешкодила I світова війна.

Після смерті історик залишив величезну по тих часах бібліотеку. Основна її частина налічувала близько 6 тис. томів, з яких понад тисячу з історії та археології України, 114 томів літописів, 231 книгу мемуарів, 339 томів археографічних видань¹⁰⁸.

Окрім праць І.Сташенка¹⁰⁹, С.Єфремова¹¹⁰, О.Левицького¹¹¹, А.Барвського¹¹², Л.Лішчеша¹¹³ та ін. авторів, що з’являються протягом 1912-1917 рр. і містять сторінки життєогаїсу, оцінку громадської, політичної діяльності, спогади сучасників, в дореволюційні часи до творчості В.Антоновича звертаються і польські автори¹¹⁴. Вони з негативних позицій висвітлюють суспільно-політичні погляди вченого. В наш час О.Дубіківська проаналізувала відгуки в польській науковій

Пфюдгад на праці В.Антоновича¹⁵.

У 1928 році наукова громадскість в часописі “Україна” відгукнулася на сумну дату 20-річчя з дня смерті В.Антоновича. Одні автори в своїх спогадах (М.Біліський, С.Сгуїюва-Щербіша, А.Сінявський) яскраво вшпнтжожуть Ірані наукової, публіцистичної, громадської діяльності, другі розкривають сторінки взаємовідносин В.Антоновича з Б.Познанським (М.Бужгаїський), звер гаються до невиданих спогадів В.Ляскоронського про видатного історика, висвітлюють значення в українській археології, розкривають його зв'язки з науковими колами¹⁶.

На 1928-30 рр. припадає робота комісії з підготовки видання творів Антоновича. З розробленого нею плану видань передбачається у першому томі помістити автобіографічні та громадсько-публіцистичні твори; у другому - розвідки з історії козаччини, третьому - праці з історії Гайдамаччини; четвертому - історії селянства, міщанства, шляхти; п'ятому (у двох випусках) - статті та курс лекцій з археології; шостому - праці з історії України (князівська та литовська доба); сьомому - статті з історичної географії, історії колонізації, економіки, побуту; восьмому - історіографічні та джерелознавчі праці, публікації документів, рецензії; дев'ятому - різне (листування, некролога, уривки з рукописів та ін.).

Згідно з хронологією до відповідних томів передбачалося вмістити літографічно виконані та рукописні тексти лекцій Антоновича, відредаговані ним самим та невідредаговані (наприклад, “Виклади про часи козацькі”)¹⁷.

1932 перший том творів В. Антоновича побачив світ, а два роки перед тим вже були готові до друку другий та третій. До пертого тому В.Ткаченко складає бібліографію творів вченого та праць про нього, де подана величезна кількість відповідних даних, окрім ряду видань, що вийшли ще до 1914 р. Наступні томи з об'єктивних причин не з'явилися і з тих часів тінь забуття та негативних оцінок на довгі роки залишилися в свідомості радянських науковців.

В ті ж самі часи за кордоном продовжуються дослідження спадщини В.Антоновича. Понад півстоліття по тому після видання першого тому в Україні, в Нью-Йорку-Торонто в збірнику “М.Грушевський. Володимир Боніфатійович Антонович. 1834-1908-1984” А.Шторгін і М.Антонович поміщують “Причинок до бібліографії В.Антоновича”¹⁸.

Подані в ньому праці Д.Дорошенка, Ф.Слюсаренка, В.Горленка, Л.Винара, А.Савовицького, В.Міяковського, С.Наріжного, ряд надрукованих спогадів Є.Чикаленка, О.Лотоцького, дослідження І.Мірчука, гасла В. Антоновича в зарубіжних енциклопедіях свідчать про

подальше наукове осягнення сторінок життя, історії громадської, політичної та наукової діяльності майстра української історичної науки. Українська наукова громада за кордоном в міру можливостей знайомить вчений світ з бібліографією праць Антоновича, видає окремі його розвідки. Зокрема з такими і “Що принесла Україні Унія. Стан української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.”, “Коротка історія козаччини”, третє, четверте видання та ін. Вчені аналізують розвідки В. Антоновича про генезу і ріст козаччини до першої половини XVIII ст.¹¹⁹, досліджують питання його світогляду, вплив на українську науку в Галичині¹²⁰. Тримають в полі наукового зору літературу, що виходить в Радянській Україні, зокрема, видання: “Історія Київського університета” (1959), “Т.Шевченко в епістолярії відділу рукописів АН УРСР” (1966), “Коліївщина 1768 р.” (1970), “Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е года XIX века” (1981) та ін., де Гіде мова про В.Антоновича. 1986-1990 рр. позначені виходом “Автобіографічних записок”, недрукованих листів В.Антоновича до Ф.Вовка та ін,

31990 року в Україні завдяки публікаціям Я.Дзири, В.Рички, В.Смоля,

О.Кияна, Л.Мельника, В.Потульницького та ін. вчених, які звертають увагу науковців на праці В.Антоновича, дослідження ним історії козаччини його світогляд і методологічні засади історичної творчості, розпочинається систематичне вивчення спадщини професора Київського університету¹²¹.

1993 р. знаменний проведенням “Академії пам’яті професора В.Б. Антоновича” (Київський університет). Серед учасників двох засідань такі молоді вчені, як О.Киян¹²², В.Шандра^ш, В.Ульяновський¹²⁴, використовуючи архівні матеріали, звернули увагу на процес формування наукового світогляду і становлення В.Антоновича як історика, на історію взаємовідносин його з О.Кістяківським та релігійні погляди і праці з цієї тематики. Погляди істориків ХХ ст. на спадщину В.Антоновича, де розглядається ним проблема державності в українській історії аналізував Л.Мельник¹²⁵, зазначивши що інтерпретація ними зазначеної проблеми зводиться до визнання позитивної ролі держави, її першорядного значення в становленні української нації; заперечення тези про її “бездержавність” - нездатність українського народу створити незалежну національну державу; реабілітації таких визначних історичних діячів, як гетьмани Б. Хмельницький та І.Мазепа. Одну із порівняльних характеристик аналізу

деяких аспектів виникнення та еволюції українського козацтва в науковій спадщині В.Антоновича й М.Грушевського навів В.Колесник¹²⁶.

Доступ до наукових творів українських вчених у діаспорі, Ватиканського архіву дозволив В.Ульяновському глибоко розкрити елементи релігійних поглядів В.Антоновича і проаналізувати його історико-церковні розвідки.

В.Ульяновський справедливо зазначає, що історія церкви є предметом особливої уваги вченого, про що свідчать “Очерк от отношения Польского государства к православию и православной церкви” (1866,1867) та “Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия” (1871, 1885). В останній, стоячи на позиціях засудження діяльності в Україні католицької і уніатської церкви, він позитивно висвітлює історію православ'я як надійної опори козацтва та українського народу. З 1880-х років погляди В.Антоновича еволюціонізують в бік сприйняття церкви і релігії як історичного явища в людській цивілізації.

Як зауважує В.Ульяновський, продовжуючи розвивати свої погляди на спадщину вченого у вступній статті “Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина)” до Збірки вибраних історичних та публіцистичних творів (1995), перебування за кордоном, подорож до Риму 1897 р. ще більше переконують українського інтелектуала в необхідності конфесійної толфанції. Він висловлюється 1900 та 1905рр. за переклад Святого Письма українською мовою. Однак згадану вище розвідку автор вступної статті оцінює досить критично з огляду на те, що нарис вченого по-різному використовувався релігійними колами. Православно-ортодоксальні автори у міжконфесійній полеміці спиралися на положення нарису, в свою чергу представники католицької та уніатської історіографії на документи і матеріали, що підтверджували внутрішній розвал православної церкви. На думку В.Ульяновського такий обопільний упереджений підхід до добору джерел та їхньої інтерпретації був непродуктивний. З погляду сучасної історіографа, концептуально ця праця втратила своє значення, а наведені в ній факти можуть використовуватися лише в комплексі з іншими документами¹²⁷.

Набагато вище В.Ульяновський оцінює киевознавчі студії В.Антоновича: археологічні дослідження і серед них карту берегів Дніпра від Вишгорода до гирла Росі (1878), карту Київської губернії (1895), розвідки про київські монетні скарби, синтетичні узагальнюючі

вужько- тематичні праці з історії Київщини і Києва. Серед них “Киев в дохристианское время”, “Киев в княжеское время” (1897); огляд київської старовини (1899) та праці 1880-х років: про київську плутократію XVI -

XVII ст. - родину Ходик, населення Київської землі у XVI ст., найглибшу статтю “Киев, его судьбы и значение с XIV по XVI ст. (1362-1569)” (1882). Саме в названих працях сучасні вчені знаходять найголовніші напрямки наукової діяльності в усіх галузях знань і наук засновника Київської “областницької” історичної школи. В.Ульяновський наводить свідчення, посиляючись на “Споміни”, надруковані у журналі “Київ” (1988), працю

О.Пріцака “Історіософія Михайла Грушевського” (1992) про захоплене сприйняття талановитим учнем В.Антоновича засновником своєї школи М.Грушевським ряду висновків із названих вище досліджень.

Одне з небагатьох уявлень про рівень праць, що захищались як докторські дисертації (1878 р.) в Київському університеті, подає дослідження В.Антоновича “Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда”. На дисертацію провідні українські вчені М.Костомаров, М.Дашкевич, І.Каманін відгукнулися . змістовними аналітичними рецензіями, де окреслили і ознаки методологічної спрямованості автора. У цілому ґрунтовні і влучні характеристики методу В.Антоновича подаються в працях М.Довнар- Запольського, С.Томашівського, О.Гермайзе, Д.Дорошенка, Б.Крупницького, О.Оглобліна, Л.Винара, Л.Мельника, О. Кияна,

І.Гирича, О.Тарасенко, в яких відзеркалюється складність дослідницьких засобів В .Антоновича, в тому числі і в його докторській дисертації.

Так, С.Томашівський, не слідуючи за попередниками, намагається самостійно відмітити особливості творчого пера В. Антонович а. Звертаючись до змісту докторської дисертації, він відмічає, що аналітична частина дослідження Антоновича переважно закрита, однак висувається на перший план синтетична. “Такі відносини між аналізою і синтезом наголошує він, - служать головною причиною, що розвідки Антоновича ясні, прозорі, закруглені аж пластичні, викінчені як би геометричні фігури”¹²⁸. Сильною стороною творчості Антоновича С.Томашевський вважає розуміння концепції повного історичного явища чи процесу. В такому розумінні вчений виступає

неабияким майстром, який перевищував усіх своїх українських попередників, і навіть серед пізніших стоїть один з перших, незважаючи на те, що на жаль він не дав “одноцільного образу історичного минулого України”, зосередивши увагу на певних періодах і головне на заняттях археологією, на що вплинули політичні і ідеологічні обмеження. Інакше Антонович міг бути істориком європейського масштабу¹²⁹. З такими і подібними думками погоджується також В.Ульяновський.

Цінність аналізованої статті В.Ульяновського полягає в залученні широкого корпусу джерел, літератури попередників і в творчих роздумах над багатогранною спадщиною В.Антоновича.

Саме мета поглибленого вивчення історіографічної спадщини видатного українського інтелектуала притягла увагу учасників республіканської наукової конференції, присвяченої 160-річчю з дня народження В.Б. Антоновича. В програмі конференції зафіксовані доповіді В.Борисенка “Сучасний погляд на проблему козацтва в науковій спадщині В.Б.Антоновича”, І.Бутича “Гайдамацький рух в Україні у працях В.Б.Антоновича”. Як науковий подвиг розглядає його діяльність В.Смолій. До окремих питань історіографії наукової діяльності В.Б.Антоновича спрямовує свої думки В.Колесник¹³⁰.

Характерною рисою української історіографії останніх літ є

звернення до історіософських засад, розкриття складових творчої лабораторії вчених, їх взаємин із своїми учнями. Саме такий підхід демонструє В.Качкан в навчальному посібнику “Українське народознавство в іменах” (І 994, Ч.І), коли звертається до висвітлення маловідомих віх біографії В.Антоновича і особливо такого унікального культурологічного пласта, як переписка вченого із багатьма науковцями та громадсько-політичними діячами¹³¹. Літературознавець особливо наголошує, що в ній приховані невідомі факти біографії В.Антоновича, риси його творчих нахилів та уподобань, тонкощі стосунків, атмосфера тогочасної епохи.

Аналізуючи зміст листування В.Антоновича із Д.Багалієм, В.Качкан наводить свідчення наукових зацікавлень вчителя, який також радіє і вітає свого учня з успішним складанням магістерського іспиту (19 травня 1880 р.), сповіщає про свої бібліотечні та архівні знахідки-матеріали з часів козащини та ін., (2 листопада - 7 грудня 1887р.), інформує про моральний стан і своє здоров'я, з приємністю читає окреме видання докторської дисертації Д.Багалія “Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” (1887), турбується

занепадом часопису “Киевская старина”. В розвідці наводяться різні характеристики творчості В.Антоновича, як наприклад із вступного слова Д.Багалія до листів вчителя до нього з квітня 1880 р. й до травня 1902 р., де наголошується, що пертий ніколи не був лише “кабінетним” вчешім, хоч був ним у самому широкому значенні цього слова, нагадуючи О.Птебню строго науковою методологією в розробці джерел, самостійністю висновків і узагальнень, які входили в науку, як її міцні підвалини... Вражав своїм світлим, ясним, високим інтелектом, що поставив його на найвище місце серед українських істориків його часу¹³².

Звертаючись до праць О.Кияна, Д.Багалія, вчений зосереджує увагу на аналізі лекційних курсів історичного циклу, їх інтерпретації, методологічних і методичних прийомах В. Антоновича.

Сам Д.Багалій (1857-1932) як один із учнів В.Антоновича достойно підніс рівень української історичної науки. Захистивши 1887 р. докторську дисертацію у Московському університеті, він зв'язує своє життя з Харковом. Перша розвідка молодого вченого припадає на 1878 рік і до кінця наукової кар'єри з'являються вже 220 праць з історії Росії та України, з них 212 вийшли до 1919 року¹³³. Лише за перших 12 років Д.Багалієм підготовлено 68 праць, з них 16 рецензій¹³⁴ на російські видання, а також на дослідження М.Александровича, П.Голубовського, І.Лучинського, К.Щелкова, О.Лазаревського, Ф.Лебедева, С.Русової та ін. В полі зору Д.Багалія в наступні роки залишається історія Слобожанщини, заселення і господарства Воронежського і Курського краю, магдебурзького права в містах Лівобережної України, історія Харкова, Харківського університету та ін. Історіографічним змістом наповнені його праці про О. Лазаревського “Новый историк Малороссии” (1891), з археології, критично-біографічні етапи до творів Г.Сковороди і йому присвячені, некролог М. Лашенко - на смерть дослідника місцевої церковної історії, зауважені до доповідей

О.Єфименко, В.Іванова “К вопросу о братствах”, “Из внутренней жизни Слободской Украины” (1902), некролог пам'яті О. Лазаревському, зауваги і доповнення до доповідей П.Голубовського “Объяснительный словарь к исторической карте Черниговской губернии до 1300 г.,” Д.Яворницького “Карты Украины и Запорожья и планы р Днестра” (1905), аналіз твору П.Сахарова “Заселите Донского края в связи с условиями местного быта по напечатанным и архивным материалам” (1910) та ін. Закликає 1914 рік

підготовлений Д.Багалієм посібник до лекцій для вищої школи та керівництва для вчителів і самоосвіти “Русская история”, присвячений князівській Русі до правління Івана III¹³⁵, на котрий відгукнулися рецензіями І.Василенко¹³⁶, В.Пічета¹³⁷, М.Грушевський¹³⁸.

Широкі історіографічні погляди вченого виявляються в прані “Академік М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії”, (Червоний шлях, 1927), історіографічний вступ до “Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті” (1928), “Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфіменко” (1875-1906 рр.) (1930), глибокому аналізу літописів та ін.

Як відбиття істотного впливу Сталіна і сталінізму і хвилі “беспощадной” самокритики¹³⁹, яка торкнулася багатьох українських вчених кінця 20-х - 30-х років та Д.Багалія, слід розглядати публікації¹⁴⁰, зокрема, “огляди” своєї наукової продукції, основних етапів своєї наукової спадщини з боку ідеалістичної методології, а також “Самокритичний огляд наукової продукції в світлі мого сучасного світогляду (Від буржуазного українофільства до пролетарської революції)”, та незакінчений нарис про шляхи складання світогляду на ґрунті критики своєї “Автобіографії”¹⁴⁰, котрий був надрукований вже після його смерті.

Наукова діяльність Д.Багалія ще в довоєнні роки, як і багатьох українських істориків, не залишилася без відповідного аналізу⁴¹. З українських вчених до неї звертаються М.Дашкевич¹⁴², Е.Редін¹⁴³, Е.Іванов¹⁴⁴, М.Грушевський^{14<1}.

Численні учні та співробітники Д.Багалія, за словами О.Оглоблина з доповіді, виголошеної 21 грудня 1957 року на урочистій конференції Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку з нагода сторіччя видатного вченого, знайшли шлях і методи - в різних формах і умовах, живуть і працюють далі, - і там і тут. І коли ми зібралися тут сьогодні... - це найкращий доказ того, що зробив він для української історичної науки¹⁴⁶. Вслід за Д. Дорошенком розкриваючи зміст головних його праць, вчений наголошує, що Д.Багалій утворив наукову історію Слобожанщини “Як історик, - підкреслює О.Оглоблин, - Багалій твердо, обома ногами, стоячи на ґрунті фактів, вимагав глибокого аналізу історичних подій і явищ, був надзвичайно обережний в їх інтерпретації й дуже повільний у їх синтезі, яка, проте, завжди живо цікавила його”¹⁴⁷.

При осмисленні наукових поглядів Д.Багалія надзвичайно цінним є спостереження О.Оглоблина стосовно того, що саме на вивченні історії Слобідської України тому стає ясною нескінченність її в другій половині XVIII ст. з упадком Гетьманщини, як це уявляли собі ще в кінці XIX ст. українські історики, що навіть під чужим російським пануванням і визиском цієї території, що не входила до складу козацької держави XVII-

XVIII ст., віки цього панування не були “пропащим часом”, як думав Драгоманов, а часами української праці і боротьби, нагромадження сил та зросту ідей, так конче потрібних для національно-визвольної революції і **відновлення вільної України та її національного життя**¹⁴⁸.

Цікавим є також факт, що проливає світло на питання методології Д.Багалія, пов’язаний з його прагненням до синтезу. А саме, на думку О.Оглоблина, сприйняття схеми Грушевського, як схеми цілої української історіографії в рамках кафедри “русской истории” в Харківському університеті. За висловом вченого Багалій поділяє - не може не поділяти - цю схему. Але умови його досвіду інші, ніж Грушевського¹⁴⁹. Вказане засвідчує існування у багатоаспектній історіографії історії України кінця XIX - початку XXст. цілком окремої, але оригінальної і змістовної концепції історії Слобожанщини, що є складовою науковою спадщиною Д.Багалія, яку разом із суспільно-політичною діяльністю ґрунтовно дослідив у своїй кандидатській дисертації та монографії В.Кравченко¹⁵⁰.

Автор послідовно висвітлює сторінки життя, світогляду Д.Багалія у дожовтневий період, з марксистських позицій характеризуючи позитивістські основи його історичних поглядів. Разом з тим відмічаючи “идеалистический характер мировоззрения Д.И.Багалія, обусловивший ограниченность” его исторических взглядов в досоветский период, не

исключая наличия в его творчестве прогрессивных для того времени черт". До останніх він відносить зацікавленість Д.Багалія об'єктивними, соціально-економічними, історико-географічними факторами історичного процесу, намагання дотримуватися історизму в оцінці подій минулого. В.Кравченком окремо розглянуті конкретно-історичні дослідження дореволюційної спадщини Д.Багалія з проблем вітчизняної історії у тому числі з історії Лівобережної, Слобідської України, заселення південної України в XVII - початку XIX ст., історії української культури, Харківського університету.

Здавалося б, що спадщина О.Лазаревського видатного українського історика та археолога досить добре досліджена. Ще при житті прані вченого приковували увагу В.Антоновича, Д.Багалія, В.Мякотіна, М.Грушевського, І.Луцицького, І.Джиджори. Після смерті протягом десяти років в численних некрологах давалася загальна оцінка діяльності

і наукової творчості (з них поважне значення мають некрологи М.Грушевського, М.Василенка, Д.Багалія та О.Верзилова). В пізніші часи оцінку наукової діяльності вченого подали М.Василенко, В.Біднов, М.Ткаченко, Грушевський, К.Лазаревська, П.Федоренко, а також Д.Дорошенко, О.Оглоблин. У другій половині 50-х років такі радянські вчені як М.Марченко, П.Полухін, А.Коваленко. 1961 року загальної історичним погляді, розгляду концепції історії України спеціальну монографію присвятив В.Сарбей. У пізніших численних статтях, розділах монографій, а також працях з соціально-економічної історії Гетьманщини знайшов відображення внесок вченого в українську історичну науку. Однак залишався нереалізованим комплексний підхід до аналізу вкладу О.Лазаревського в розвиток української археології, джерелознавства і особливо історіографії. Саме з таких позицій підійшов до наукової творчості видатного історика В.Воронов¹⁵¹, намагаючись на рівні сучасних знань відтворити основні події його життя і творчості обґрунтувати та визначити принципи періодизації наукової діяльності і зміст та головні напрямки творчості. Історик проаналізував головні археологічні видання, зміст розвідок з спеціальних історичних дисциплін, джерельну базу його праць. На підставі аналізу історіографії проблеми, відтворив цільний портрет видатного українського історика, визначив місце О.Лазаревського в українській історіографії..

Головними здобутками О.Лазаревського В.Воронов вважає: введення ним до наукового обігу значного комплексу джерел з історії України; започаткувати в' українській історіографії окремого напрямку

-вивчення * соціально-економічної історії Гетьманщини (мав цілий ряд послідовників та продовжувачів цієї справи О.Єфименко, Д.Багалій, І.Луцицький, І.Каманін, В.Модзалевський, О.Верзилов, П.Дорошенко та ін.); відстоювання критичного підходу до історичних джерел. На думку дослідника, О.Лазаревський стояв також біля витоків цілого ряду спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (серед них бібліографія та генеалогія) і розробки їх прикладних проблем; одним із перших розпочав вивчення питань історії історичної науки України¹⁵²,

Українська історіографічна думка все ближче підходить до створення узагальнюючих праць, присвячених аналізу часописів і серед них "Киевской старины". Так, з 1989 року регулярно з'являються розвідки В.Матях, в яких розглядаються публікації часопису з проблем історії України XVI - XVIII ст.¹⁵³. В 1993 році нею захищено дисертаційне дослідження з зазначеної вище проблеми¹⁵⁴. Як зазначалося вище вчену не задовольняє стан уявлень про розвиток історичної науки в останніх десятиріччях XIX - початку XX ст. (йдеться про радянську історичну науку) і особливо розробки проблеми історії української історичної періодики зокрема.

Посилаючись на О.Кияна, автора дисертаційного дослідження з історії російської журнальної історичної періодики другої половини XIX - початку XX ст., на сторінках якого висвітлюється українська історична проблематика, В.Матях вслід за ним наголошує, що початок звернення і використання вченими наукової спадщини часописів відноситься до другої половини 60-х років нашого століття (праці О. Дей В.Дмитрук, видання "Історії української дожовтневої журналістики" Львів, 1983), що містять окремі матеріали і про "Киевскую старину". I

В.Матях, також приєднуючись до думки О.Кияна про поверхове вивчення радянською історіографією історії навіть провідних найбільш значних з точки зору їх вкладу у розвиток вітчизняної науки журналів кінця минулого - початку нинішнього століття, поширює її і на "Киевскую старину".

Маючи в розпорядженні близько 50-ти найменувань видань де згадується часопис, авторка кваліфікує їх за такими ознаками: **третина** повідомлень анатаційного характеру в науково-довідковій літературі, навчальних посібниках з історіографії та історії журналістики, відповідних томах багатотомних праць "Очерки истории исторической науки в СССР", "Історія Української РСР" та "Історій Києва"; фрагментарні згадки про журнал в окремих монографіях, присвячених творчості провідних дожовтневих істориків, та в **дослідженнях** відповідних аспектів української історії, в літературознавчих і етнографічних працях та

рецензії на окремі книжки журналу та його покажчик; критико-бібліографічні огляди в “Новом времени”, “Правительственном вестнике”, “Русском архиве”, “Киевских епархиальных ведомостях”, “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” й інших періодичних виданнях. А Слідуючу групу складають публікації самої “Киевской старины”, що проливають світло на її історію. “В деяких з них, - пише вона, - показано історію створення часопису, містяться матеріали з біографій його редакторів та провідних співробітників. З редакційних статей можна прослідкувати програмні засади, на яких було побудовано діяльність часопису¹⁵⁵.

В. Матях виділяє таку групу джерел, як спогади близьких до видання осіб (Г.Лазаревського “Українська література”, 1943-1944; праця **І.Житецького “Киевская старіша” сорок років тому. Нариси та споміни**”,

1928), та вказує на кілька наукових публікацій і серед них В.Данілова “Литературные поминки” (1907), та М.Грушевського “Историография 1880-1890 гг. Лазаревский и кружок Киевской старины” (остання вміщена у виданні “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1914). Вчена не могла оминати і спеціальний розділ “Киевская старина” в “Огляді української історіографії” Д.Дорошенка де окреслені головні проблеми, яких торкалися дослідники і визначено їх внесок в вивчення історії України.

Неодноразово повертаючись до радянської історіографії, В. Матях наголошує на недостатній увазі з боку її дослідників до “Киевской старины”. На її думку, “цьому значною мірою сприяли позначені звинувачувально-публіцистичним карбом оцінки наукової спадщини дожовтневих українських істориків, більшість з яких одночасно виступали авторами й співробітниками часопису”¹⁵⁶. Статтю Г.Швидько “Вопросы истории феодальных городов Украины” в журнале “Киевская старина” (1973) вчена називає чи не єдиною спробою історіографічного аналізу матеріалів часопису за сімдесят після жовтневих років.

В полі зору дослідниці опинилися і ювілейні статті до 90- та 100річчя “Киевской старины”, а також М.Антоновича в “Українському історичному” (1982, 4.2-4), дисертаційні праці з аналізом фольклорних та літературознавчих публікацій журналу. Цікавими є спостереження В.Матях, щодо оцінок в науковій літературі “Киевской старины”. З одного боку журнал схвально сприймається його сучасниками та дослідниками наступних поколінь і існують численні досить високі оцінки його внеску в історіографічну спадщину України. З іншого -

неодноразові спроби звинувачення “Киевской старины” у відсутності реакції на громадсько-політичне життя країни. За переконанням В.Матях, останнє, ”т. зв. "аполітичність” журналу, слід розцінювати швидше не як ваду, а

як значну перевагу справжнього наукового органу у класовому варіанті, вільному від будь-яких ідеологічних нашарувань”¹⁵⁷. Однак радянська історіографія оцінювала “Киевскую старину” як часопис буржуазно-ліберального напрямку з певним ухилом до позиції буржуазного націоналізму та сепаратизму. Таку оцінку вчена вважає бездоказовою та заполітизованою, а зміст журналу навіть свідчить про зворотне¹⁵⁸. “Слідування за конкретним історичним фактом, - наголошує вона, - і наукова сумлінність перш за все визначають його справжнє місце в українській (та й світовій) історіографії. Насамперед часопис слід розглядати як наукову трибуну, відкриту для представників практично всіх гуманітарних наук кінця минулого століття”¹⁵⁹. Тенденція приниження ролі “Киевской старины” позначилася не тільки в історіографічних працях, а ще більше в дослідженнях з історії журналістики. Історіограф вказала на такий факт, що у монографії Б.Єсина "История русской журналистики XIXв.” (М., 1989) часопис навіть не згадується.

Позиція В.Матях знайшла чітке відображення у ставленні до визначення вкладу журналу “Киевская старина” у розвиток історичної науки, з’ясуванні його місця в українській історіографії та комплексному дослідженні його багатой наукової спадщини з головних проблем історії України - XVI - XVIII ст. та ін.

Змістовним аналізом вчена довела тезу про те, що заснування часопису стало можливе завдяки інтенсивному розвитку історичної науки в Україні у другій половині XIX ст., та його велику роль в історіографічному процесі другої половини XIX - початку XX ст. і особливе місце в дожовтневій історичній публіцистиці. Разом з висвітленням умов, в яких відбувалося заснування журналу, вченою досліджена багатогранна діяльність співробітників “Киевской старины” протягом 25-ти років, з’ясований склад авторів і кореспондентів, визначений предмет їх історичних зацікавлень, ступінь відображення основних досягнень української історичної науки за часи його існування.

Взявши головним об’єктом дослідження публікації часопису, В.Матях глибоко аналізує зміст статей, розвідок, документальних матеріалів, зокрема, соціально-економічної спрямованості і наголошує, також, що у працях Д.Багалія, О.Лазаревського, В.Милорадовича, М.Петрова, В.Сторожева, Ф.Щербини поставлено ряд теоретичних питань української

історії.

Розгляд змісту праць Олазаревського, І.Луцицького, Д.Міллера, **О.Радакової та ін.** дозволяє дослідниці показати, що в них доведена роль українського гетьманату в розкладі общинного землеволодіння і концентрації великої земельної власності в руках козацької старшини та поступового перетворення її в клас нової української земельної аристократії. Одночасно вона спростовує твердження в ряді публікацій щодо недооцінки дожовтневими істориками соціальних наслідків . Визвольної війни. середини XVII ст. замочування зрушень в соціальній структурі середньовічного суспільства. Саме на сторінках “Киевской старины” працями Д.Багалія, наголошує вчена, була започаткована полеміка щодо ролі общини в Україні, відголоски якої відчуваються і в , сучасній історичній науці¹⁶⁰. Такі наукові висновки В. Матих свідчать про

ii неупереджене ставлення до змісту аналізованих праць, прагнення об’єктивно підійти до висвітлення і ряду інших важливих питань.

Серед них історіограф виділяє і такий напрямок мідієвістичшіх •досліджень, як виникнення і господарський розвиток міст і містечок України. Глибоке проникнення у зміст статей та розвідок В. Антоновича, В.Ейнгорна, В.Іконнікова, І.Каманіна, І.Луцицького, Н.Молчановського, **О.Стороженка, М.Сумцова, І.Теличенка, В.Хижнякова та ін.** дозволяє автору виявити різноманітні питання, що цікавили вчених і в яких зафіксована історія життя середньовічного міського населення, його чисельність, соціальний і етнічний склад, побут та рід занять, взаємовідносин між різними соціальними прошарками, адміністративний устрій міст, розвиток в них ремесел, науки, культури та ін.¹⁶¹.

В.Матях не тільки звертає увагу на наявність провідних ідей, тез у авторів публікацій з проблем соціально-економічної історії, але і вказує, окрім праць В.Антоновича, В.Іконнікова, І.Каманіна, на епізодичне звернення інших дослідників щодо цих питань.

Наступний блок аналізованих істориком праць становлять такі, що торкаються суспільно-політичної проблематики. Серед них дослідження з історії політичних відносин України з Росією і Польщею В. Антоновича, **О.Востокова, М.Драгоманова, О. та П.Єфименко, П.Шафранова.** В центрі уваги названих та ін. вчених знаходилась, як вказує В.Матях, історія політичного і економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої, ними піддавалися критиці, твердження про

культургрєгерську місію польського шляхетства по відношенню до українського народу, питання входження України до складу Московської держави та ін. “При цьому, - відмічає вчена, - наголошувалося на самобутності історичного розвитку українського етносу, вказувалося на формувати особливого суспільно-політичного устрою Української козацької держави, який був несумісним з соціальними поглядами та монархічним державним ладом північного сусіда ”¹⁶².

На думку історіографа, особливу актуальність мали публікації “Киевской старины” (праці М.Василенка, О.Левицького, Д.Міллера, М.Стороженка та ін.), присвячені питанням української державності. З них її увагу привернули оцінка епохи Б.Хмельницького як переломного моменту в історичному розвитку України, погляди ряду науковців на форму та зміст гетьманської влади, характеристики гетьманів Б.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Мазепи, К.Розумовського, Ю.Хмельницького та ін.

Наукову вагу мають і праці, опубліковані на сторінках “Киевской старины” з української юриспруденції (М.Василенко, О.Лазаревський, М.Бакай, І.Теличенко та ін.). До такого висновку приходять автор дисертаційного дослідження, вказуючи на науковий доробок Д.Багалія, М.Василенка, В.Павленка, М.Стороженка та ін. з царини вивчення питань, пов'язаних з політикою російського самодержавства щодо України, історії народних рухів (публікації В. Антоновича, І.Луцицького, І.Каманіна, М.Костомарова, Ф.Ніколайчика, В.Павелки, ЯШульгіна та багатьох ін.). На думку В.Матях, в них по-новому були поставлені питання про визвольні рухи і перті козацькі повстання, їх характер та історичне значення, причини і головні завдання Хмельниччини, її соціально-економічні та політичні наслідки, значення гайдамаччини, роль православного духовенства в Коліївщині і 768 р., ставлення урядових кіл Росії до народних повстань¹⁶³.

Праці з історії українського козацтва В.Антоновича, М.Довнар-Запольського, Ф.Кондратовича (псевдонім Ф.Вовка), О.Лазаревського, Л.Падалки, І.Новицького, А.Скальковського, А.Шиманова та ін. вчених В.Матях вважає особливим вкладом “Киевской старины”. Їй імponує прагнення науковців відійти від традиційних схем польської історіографії і на підставі нових фактів спробувати переглянути основні висновки своїх попередників. Серед проблем, які знаходились у центрі уваги цих дослідників, В.Матях називає шляхи виникнення українського козацтва, його еволюція в окремих стан українського середньовічного суспільства,

роль козаків у колонізації великих степових масивів земель на півдні України, заснування Запорозької Січі як військового, адміністративного й господарського центру козацтва, їх участь, у визвольних змаганнях українців XV- XVIII ст., знищення Запорозької Січі наприкінці XVIIIст.¹⁶⁴.

На думку дослідниці, в працях названих вчених простежується тенденція по-новому оцінити головний зміст українського козацтва як явища, розглянути військову та господарську діяльність запорожців, ОСМИСЛИТИ процес диференціації козацького стану та намагання козацької старшини перейти у дворянство¹⁶⁵. До розряду безперечних досягнень редакції “Киевской старины” автор відносить і таке явище, як введення у науковий обіг великого корпусу нових документальних матеріалів з історії козацтва. За її переконанням, постановка нових проблем з цієї тематики, намагання оригінально, їх вирішити в межах часопису збагатили українське козакознавство.

Не можна не погодитися з головним висновком В.Матях стосовно того, що в публікаціях часопису “відбилися найбільш значні досягнення вітчизняної історіографії кінця XIX - початку XX ст. Використання багатого історіографічного доробку з проблем суспільно-політичної історії України XVI - XVIII ст., засередженого на сторінках “Киевской старины”, набуває особливої гостроти сьогодні, враховуючи, зокрема, факт, що значна частина піднятих доживтєвими істориками питань виявилася закритою в радянській історичній науці”¹⁶⁶.

Останнє зауваження дослідниці яскраво підтверджують статті В.Замлинського, М.Павленка “Журнал “Киевская старина” під цензурою”(1993), М.Кучинського “Киевская старина - це моє третє дитя...” (1995) та ін., а також звернення студентів, зокрема, Черкаського університету, у своїх курсових і дипломних працях до тематики часопису, в яких досліджуються маловідомі сторінки його історії. *

Н.Палієнко, аналізуючи значення журналу “Киевская старина” в громадському та науковому житті¹⁶⁷ України в кінці XIX - на початок XXст., повно розкриває зміст публікацій як наукової бази для постановки та розробки важливих проблем українознавства, вказує, що його співробітники взагалі створили високий імідж науковим силам, що репрезентували один із загонів тодішнього наукового потенціалу дослідників української минувшини.

В наш час, як і на початку 20-х років, українська громадськість відкриває для себе багатство національної історіографії завдяки працям Д.Дорошенка, і насамперед, його “Огляду української історіографії”. Названа праця, як і усе життя і наукова діяльність громадського і

політичного діяча, вченого, є подвижництвом.

Наміри підготувати Д.Дорошенком спершу навчальний курс з історії України, а пізніше української історіографії фіксуються ще 25 грудня 1920 р.¹⁶⁸. 19 січня 1921 року зміст та напрямок свого курсу передає сам автор: "... це не мав би бути зовсім сухий виказ виданнів і дат, іменнів, я мав на увазі паралельно вияснити розвиток національної самосвідомості, що справді йшла на Україні в парі із пізнанням свого минулою і піддержання ним історичних традицій. Та з другого боку не мусило б це бути сама балачка без основи на точних назвах, датах, цитатах, документальних характеристиках... Назву для курсу я гадав би дати "З нової української історіографи"*, або "Курс української історіографії з 2 пол. XVIII в. почавши"¹⁶⁹.

Слушним є зауваження Ю.Пінчука та Л.Гриневича, авторів вступу "Дмитро Дорошенко та його твір "Огляд української історіографії" до другого видання (1996), про те, що перед ним постало досить складне й відповідальне завдання - заповнити існуючу прогалину в українській історичній науці, по-новому висвітлити історичний процес, в основу якого мала бути покладена державницька історіографічна концепція, прихильником якої він був¹⁷⁰,

Характерно, що, вслід за зарубіжними вченими та Б.Потульницьким, автори наголошують на тому, що ця концепція почала формуватися вже за часів I світової війни і революційних подій в Україні 1917 - 1920 рр, Головним її виразником виступив В.Липинський, особистим товаришем і послідовником якого і був Д.Дорошенко, поставивши за мету з позиції державотворчої ролі еліти інтерпретувати науковий доробок М. Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, О.Лазаревського, М.Грушевського та їх попередників і тим самим спрямувати українську історіографію в державницьке русло. Незважаючи на брак джерел, виснажливі поїздки для роботи над тім до Праги в лютому 1923 року, "Огляд" був завершений і затверджений видавничою комісією до друку й в цьому ж році виданий у Празі.

Центральне місце в "Огляді" займає історіографія XIX ст. і особливо його 80-90-х рр., діяльність М.Грушевського і НТШ у Львові та розвиток наукових досліджень з історії України перших десятиліть XX ст.

Тяглість української історичної традиції від найдавніших часів Д.Дорошенко поширює і на історіографічний процес другої половини XVIII - початку XX ст. Подаючи характеристику діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві, Д.Дорошенко вважає за необхідне детально спинитися на творчості і громадсько-політичній діяльності М.Драгоманова. Він називає його

великим вчешім, який працював більше в галузі фольклору й історії письменства. Однак і в курсі української історіографії, на думку автора, М. Драгоманова не можна обминути як з огляду на велику вагу і вплив його історіософських поглядів, так само і на безпосереднє значення його досліджень з історичної української писемності.

Не можна не помітити прагнення історика державницького напрямку, яким є Д. Дорошенко, розглядати творчість Драгоманова під кутом зору, як відмічалось вище, критики ним поглядів ряду дослідників, особливо народницького напрямку, "...за неясність національного штандпункту, за пристосування до пануючих офіціальних російських поглядів, а особливо за недостачу ідейності і синтетизму, коли з якої небудь праці українського історика, виложеної до найбільшої міри - безсторонне можна зробити який хоче висновок, навіть такий, що його легко обернути і проти самої української справи" ^{III}. На думку Д. Дорошенка, надзвичайно цінними і влучними є зауваження М. Драгоманова про українську історіографію (наприклад, про "Історію Русів"), розкидані по більшості його праць, і треба дуже пожалкувати, що він з своїм тонким розумінням української історії, великою ерудицією й хистом не взявся скласти загальний курс української історії¹⁷².

Звертаючись до історичної творчості В. Антоновича, вчений наголошує, що основна його діяльність як історіографа зосереджується в Київській Археографічній Комісії, на видати семи томів актового матеріалу, котрі попереджували монографічні розвідки. В характеристиці світогляду В. Антоновича він спирається на праці М. Драгоманова, М. Грушевського і спадщину самого історика. Головне значення творчості В. Антоновича Д. Дорошенко вбачає в обробленні і підготовці цеглин для майбутньої будівлі української історії¹⁷³. Вказує на створення ним цілої школи вчених, які монографічно висвітлювали історію окремих областей, серед них він називає Д. Багалія, П. Голубовського, Н. Молчановського, М. Грушевського, В. Ляскоронського, П. Іванова, О. Грушевського, висвітлюючи розвиток історичних досліджень у 80-ті - 90-ті роки

XIX ст., Д. Дорошенко називає їх добою видання "великої сили нового матеріалу", детального розроблення окремих частин і періодів української історії, що уможливило спроби наукового синтезу цілого історичного процесу, які припадають на початок нового століття¹⁷⁴.

На думку історіографа, саме завдяки заняттю В. Антоновичем кафедри "руської" історії із Київському університеті, розробці його учнями історії окремих областей, відбувається поживалення наукових інтересів, піднімається рівень критичних досліджень і викладав та

з'являються нові праці. В свою чергу, учні вченого, посідаючи кафедри історії (Д. Багалій у Харкові, І.Линниченко в Одесі та М.Грушевський у Львові), утворюють осередки наукової праці.

Розгляд історіографічної спадщини цих часів Д.Дорошенко починає з аналізу розвитку досліджень князівської доби української історії і називає праці М.Дашкевича, коротко розкриваючи їх зміст, та монографії Д.Багалія, І.Житецького, П.Голубовського, Р.Зотова, А.Андріяшева, Н. Молчановського, А.Лонгинова, Л.Крижановського, М.Петрова,

І. Малшпєвського, М.Довнар-Запольського, М.Грушевського, В. Дашкевича, В.Ляскоронського, О.Грушевського, В.Площанського, з історії Галичини М.Смірнова, давнього українського права - В.Сергєєвича, литовського права - Н.Загостина, М.Ясінського, Ф.Леонтовича, С.Бершадського, М.Максимейка, Ф.Тарновського, Ілаппо та ін. Він вказує на праці М.Довнар-Запольського -наступника В.Антоновича на кафедрі в Київському університеті з історії давнього господарства ? литовсько-руській державі, з історії селянства, землеволодіння, І.Новицького, не забувши відмітити підготовлений ним "Указатель" іменний і географічний (1883) до видань Київської Археографічної Комісії як першу спробу історичної географії Правобережної України та ін.

Д.Дорошенко звертає увагу на праці М.Кояловича, В.Василевського та деяких вище названих авторів, присвячені історії української церкви і релігійної боротьби XVI-XVII ст. та культурно-національному руху, пояснюючи також особливий інтерес російських наукових інституцій до відносин між православ'ям і католицизмом. Окрім цих розправ, представлених офіційною історіографією в дусі російського православ'я й державного патріотизму, дослідник відзначає і праці С.Тарновського, В.Антоновича, Ор.Левицького, С.Чистовича, Ф.Кудринського, П.Жуковича, М.Петрова, С.Голубєва, Е.Голубінського, К.Харламповича, **А.Якушневича, Д.Вишневського, П.Орловського.**

Аналіз змісту публікацій журналу "Киевская старина" дозволяє Д.Дорошенку зробити висновок про найбільший внесок авторського колективу цього видання в дослідження історії козацького періоду. Саме завдяки розвідкам, статтям, заміткам, актовому матеріалу, особливо з історії Гетьманщини О.Лазаревського, з початкової історії козащини **І.Каманіна, що зацікавили наукові кола, на сторінках журналу окремо з'являються розправи А.Сторожена, І.Новицького,**

Ф.Ніколайчука, Б.Буцинського, О.Востокова, С.Венгрженовського та ін.

Історіограф звертає увагу на літературу, присвячену дипломатичним відносинам України з Москвою в другій половині XVIII ст., особливо на розвідки В.Ейнгорна з політичної історії Гетьманщини другої половини XVII та початку XVIII ст., Н.Молчановського, зупиняється на праці Ф.Уманця про І. Мазепу. Остання викликала жвавий інтерес в українських

наукових колах, що знайшло відображення у відгуках на неї Н. Лазаревського, І.Каманіна, М.Грушевського та ін.

У полі зору вченого - праці О.Кістяківського, О.Лазаревського, Д.Міллера, О.Левицького, що становлять цикл досліджень з історії права й судового устрою за часів Гетьманщини, та М.Василенка, С.Теличенка, В.Мякотина, І.Лучицького, О.Лазаревського, присвячені внутрішньому життю Лівобережної України.

Окремо Д.Дорошенко називає статті, статистично-економічні, розвідки І.Лучицького, М.Ковалевського з історії скасування автономного устрою на Лівобережній Україні і участь українців в Катерининській Комісії 1767 р., (праці І.Теличенка), з історії внутрішнього життя Гетьманщини другої половини XVIII ст. (О.Андрієвського). Поряд з ними вчений відмічає значення праць М.Стороженка, брата

А.Стороженка, з цієї проблематики, особливо видання ними фамільного архіву, в якому містяться матеріали до історії внутрішніх відносин Гетьманщини XVIIIст.

Подібним чином, але більш детально Д.Дорошенко розглядає праці Д.Багалія з історії Слобідської і степової України, вказує на створення ним наукового осередку у Харкові, діяльність “Историко-филологического общества” при Харківському університеті, в якому розроблялися питання українознавства: історія, археологія, етнографія та ін. Ним подана оцінка творчості Д.Багалія, а також П.Єфименко й О.Єфименко.

Звертаючись до праць з історії Запоріжжя, дослідник називає імена А.Скальковського, Г.Надхина, аналізує творчість Д.Яворницького, вказуючи, зокрема, на брак науково-критичного підходу та ясного уявлення останнім загального процесу української історії, однак відмічає заслугу у збиранні етнографічного та археологічного матеріалу.

Всюди, де трапиться можливість, Д.Дорошенко подає літературу питання, рецензії та відгуки на книги з історії України, бібліографію праць учених. Не пропускає він і найменших подробиць з деяких питань історії Запоріжжя, котрі присвячені розвідки Л.Падалки, А.Шиманова, П.Іванова, М.Біляшевського, А.Стороженка, О.Андрієвського, Я.Новицького, В.Біднова та А.Кашенка.

Д.Дорошенко систематизує праці з історії Гайдамаччини XVIII ст. (Я.Шульгіна, В.Кребс, М.Костомарова, Т.Рильського, В.Щербини). Окремо виділяє кілька статей Ф.Вовка, Лупулеску про запорожців, що вимандрували по зруйнуванню Січі до Туреччини. Невід'ємною частиною української історіографії науковець вважає праці, в яких спеціально висвітлюються питання історії кубанських козаків, нащадків запорожців. Такими є розвідки І.Попка, А.Короленка і Ф.Щербини, П.Дмитренка,

Аналізуючи масив праць з історії окремих періодів українського минулого, автор "Огляду..." відмічає наявність блоку літератури, що свідчить про розвиток краєзнавства. Такими є розправи з історії окремих повітів, повітових міст, містечок, сіл, монастирів й церкви. "Це праці місцевих дослідників старовини, - зазначає Д.Дорошенко, - містилися здебільшого на сторінках "Єпархіальних" або "Губернських Ведомостей", де появилися часом дуже цінні праці"¹⁷⁵. З них вчений називає розвідки М.Сімашкевича, Н.Теодоровича, М.Олександровича, Г.Милорадовича, О.Ханенка.

Д.Дорошенко вважає за необхідне звернутися і до досліджень з української історії в російській та польській історіографії. Спочатку він вважає, що зазначене вище питання не входить завдання викладу, однак оскільки праці представників російської і польської історичних наук впливали, особливо з другої половини XIX ст., на розвиток української історії та вводять у науковий обіг нові матеріали, вносять нове висвітлення і ставлять цілий ряд питань, то вчений акцентує увагу на працях В.Ключевського, С.Платонова, І.Сергієвича, О.Шахматова,

А. Присьолкіна, М.Преснякова, М.Любавського, М.Владимирського-Буданова та ін., присвячених її початковому періоду. Він також вважає, що, окрім праць С.Соловйова, Г.Карпова та ін., порівняно незначне місце знайшла розробка в російській історіографії історія України XVI- XVIII ст. З-поміж вчених-росіян, які працювали над питаннями історії України, історіограф називає прізвища О.Востокова, В.Ейнгорна,

В. Мякотина, С.Голубева, Ф.Титова та ін.

Свій діагноз Д.Дорошенко ставить і польській історіографії. Він

характеризує українську школу в польському письменстві (К.Шайноха, О.Яблоновський та ін.), вказує, зокрема, на необ'єктивний, односторонній добір її представниками фактів і їх висвітлення. З таких же позицій розглядає він і праці М.Ролле, М.Дубецького, Ф.Равіти-Гавронської набагато об'єктивнішими вважає розправи К.Пуласького, Л.Кубали.

Окремий розділ в “Огляді української історіографії” присвячений М.Грушевському і Науковому Товариству ім. Шевченка у Львові. Спочатку Д.Дорошенко звертається до характеристики українського національного руху в 60-ті-70-і роки XIX ст., розкриваючи зміст процесу гальмування царом нормального розвитку українського письменства. Він відмічає значення впливу ідей Т.Шевченка, М.Костомарова на представників інтелігенції, характеризує стан українського руху, діяльність “Старої Громади”, М.Драгоманова, розкриває процес налагодження зв'язків через О.Кониського і В.Антоновича із Галичиною, висвітлює спроби заснування у Львові всеукраїнської організації, показує стан дослідження історії України на галицькому ґрунті.

Разом з прізвищами І.Шараневича, В.Ільницького, О.Партицького, К.Заклинського, П.Свистуна, В.Мільковича, А.Добрянського та інших дослідників Д.Дорошенко називає О.Барвінського, характеризує зміст його діяльності у виданні “Руської історичної Бібліотеки”, серії праць М.Костомарова, Д.Іловайського, М.Смірнова, М.Дашкевича, В.Антоновича, О.Левицького, О.Єфименко, Д.Багалія та ін.

Д.Дорошенко детально змальовує історію заснування і діяльності Товариства ім. Шевченка (1873), з 1892 року перетвореного в НТШ, називає праці, вміщені в перших томах “Записок”, дослідників із Наддніпрянщини (О.Кониського, О.Черняхівського, О.Барвінського та ін.), особливо наголошуючи на приході з України М.Грушевського. За його словами, М.Грушевському “... судилося не тільки наново зорганізувати Наукове Товариство імені Шевченка й зробити його на цілих чверть століття головним вогнищем української науки (особливо історіографі) на цілій просторі українських земель, але й взагалі стати на чолі сучасної історіографії України”

Подаючи автобіографічні дані, Д.Дорошенко розкриває зміст наукової діяльності М.Грушевського в дореволюційний період, особливо наголошуючи на його надзвичайних організаторських здібностях, що сприяли перетворенню за короткий час НТШ у головне вогнище українознавства на всій Україні. Історіограф коротко характеризує значення створення організаційної структури НТШ, а також школи учнів-істориків М.Грушевського, вказує на перенесення ним видання “Літературно-наукового вісника” зі Львова до Києва, очолювання

“Українського Наукового Товариства” в Києві, видання “Записок”, квартальника “Україна”, розкриває зміст його політичної діяльності протягом 1914-1918рр.

Головним здобутком наукової діяльності М.Грушевського в дореволюційні часи вчений вважає вісім томів “Історії України-Руси”, “Очерк истории украинского народа”, “Ілюстровану історію України”, виклад в популярній формі національної історії в енциклопедії “Український народ”. Всі інші численні розвідки, статті й замітки, на думку Д.Дорошенка, мають характер або підготовчих студій, або розроблення окремих частіш і питань української історії, результати чого також мали ввійти до “Історії України-Руси”¹⁷⁷.

Першою і основною заслугою М.Грушевського перед українською історіографією Д.Дорошенко вважає те, що “він уgruntував і впровадив в учений вжиток схему історії українського народу на цілій просторі його історичного життя на заселеній ним території, як один суцільний нерозривний процес”¹⁷⁸. Практично реалізував це він у своїх курсах, в “Історії України-Руси”, теоретично ж у статті “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”¹⁷⁹. Названу працю як і “Спірні питання староруської етнографії” та ін., вчений детально аналізує, звертаючи особливу увагу на характеристику змісту “Історії України-Руси”.

Переходячі до аналізу праць учнів школи М.Грушевського, він окреслює доробок Б.Барвінського, С. Рудницького, Є.Барвінського, О.Терлецького, С.Томашівського, М.Кордуби, В.Герасимчука, Д.Коренця, І.Джиджори, І.Кревецького, І.Крип’якевича, О.Сушка, Б.Бучинського, Ф.Срібного та М.Чубатого. Д.Дорошенко відмічає й особливість праць учнів Грушевського, що вийшли з його історичного семінару і історичної школи, яка полягає у використанні переважно археографічних джерел, подачі нового, наукового обробленого матеріалу та часом важливих наукових висновків¹⁸⁰.

Він вказує і на таку деталь, як широка участь в “Записках” НТШ у Львові галицької наукової громадськості, вчених із Наддніпрянщини, особливо після 1905 року, коли відкрилися можливості вільного доступу часопису в Росію. Серед останніх Д.Дорошенко називає праці О.Рудакової, О.Лотоцького, В.Доманицького, О.Грушевського, В.Липинського, М.Василенка, В.Модзалевського, М.Слабченка, Б.Барвінського, М.Тишкевича. Історіограф високо оцінює працю Археографічної Комісії при НТШ (серію Джерел до “Історії України-Руси” (16 томів) з вступними розвідками С.Томашівського, бібліографічного відділу “Записок”, де систематично подавалися рецензії

й реферати про всі новинки української історіографії та особливо цілого НТШ. Д.Дорошенко наголошує, що, “оцінюючи вагу і значення Наукового Товариства імені Шевченка, з його публікаціями - спеціально для української історіографії, можна прирівняти його тільки до видання “Киевской старины”, після припинення якої “Записки” зробились головним органом наукового дослідження і розробки української історії. За його переконанням, головна заслуга в справі організації цієї роботи, що справді таки “створила українську науку в очах і поняттях ученого світу”, належить безперечно М.Грушевському, що протягом майже 20 років був головою Товариства й редактором його “Записок”¹⁸¹. В кінці розділу подається і список праць, що переважно вийшли до 1914 року, про наукову діяльність М.Грушевського і НТШ.

В наступному розділі свого “Огляду”, присвяченому першим десятиліттям ХХ ст. і організації наукової праці в На дніпрянській Україні, Д.Дорошенко значне місце відводить аналізу спадщини довоєнної історіографії. Розвиток наукових досліджень історії України він пов’язує із створенням 1908 р. “Українського Наукового Товариства”, виходом “Записок”, а пізніше “Збірників” УНТ, згуртуванням навколо нього колишніх співробітників “Киевской старины”, залученням нових сил, в тому числі російських прихильників до українства О.Шахматова, Г.Льїна, В.Перетц та ін. Аналізуючи зміст 14-ти томів “Записок” УНТ, дослідник української історіографії називає праці Б.Бучинського, М.Василенка, М. та О.Грушевських, Б.Грінченка, Л.Добровольського, В.Данілевича, О.Левицького, В.Модзалевського, Г. Пав луцького, М.Стадника, В.Щербини.

Інформаційно насиченими є сторінки “Огляду”, де подана характеристика творчого доробку наукових колективів “Архівних комісій”, створених в Полтаві, Катеринославі та Чернігові з метою охорони документальних збірок і пам’яток старовини. Д.Дорошенко називає склад комісій, їх видання та праці істориків¹⁸².

Історіограф звертає увагу на діяльність наукових організацій, що розробляли і досліджували місцеву старовину: “Общества исследователей Вольни” в Житомирі, “Волынского Церковно-Археологического общества”, яке видавало “Волынский историко-археологический сборник” (два томи: I - 1896 і II - 1900), Катеринодарського “Общества любителей изучения Кубанской области”, в Кам’янці -Подільському “Церковного Историко-Археологического общества”.

Із зростанням все більшого кола українських читачів, що

проявляють інтерес до національної історії, Д.Дорошенко пов'язує створення для задоволення цих потреб М.Грушевським "Очерков истории украинского народа" (1904), "Ілюстрованої Історії України" (перше видання 1911р.), "Истории украинского народа" (1906), "Истории Украины и ея народа" (1907) - О.Єфименко, "Історії України-Руси" (перше видання 1908 р.) - М.Аркаса, називаючи роки перевидання цих книг. Вказує також на те, що створення більш нормальних умов для розвитку української науки сприяє входженню історії України як лекційних курсів в університети і розкриває причини недостатньої уваги вузівської громадськості до її проблематики, порівняно з розробкою цього матеріалу місцевими дослідниками.

Д.Дорошенко далі подає перелік численних праць з історії київських часів М.Присьолькова, П.Клепатського, В.Пархоменка; історії церковного життя на Україні часів XVII-XVIII ст. - П.Жуковича, Ф.Титова, В.Біднова, К.Харламповича, В.Чеховського, С.Каргановича, історії цехового устрою - П.Клименка, історії Гетьманщини XVII-XVIII ст. - І.Розенфельда, її внутрішнього устрою - М.Слабченка, Г.Максимовича та ін.

Але найважливішою подією в українській історіографії Д.Дорошенко вважає появу праць В.Липинського і особливо надає значення "Х сѣдб'л' Штату" (1912), центральне місце в якій, за його словами, належить монографії присвяченій С.Кричевському, хоча в ній представлена історія української шляхти часів Б.Хмельницького з широким оглядом його політичної діяльності. Окрім монографії про Кричевського, вказує Д.Дорошенко, в збірнику вміщено статті М.Грушевського "Українська шляхта на переломі XVI і XVII в.", "Шведсько-український союз 1708 р.", розвідки В.Липинського "Відгомони минувшини" (десять різних моментів з історії української шляхти від 1569 р. до Хмельниччини), "Дві хвилини з історії пореволюційної України" - про окупацію Пінського повіту Хмельницьким 1657 р. і про Гадяцьку умову, та кілька менших статей, заміток і матеріалів. Він також відмічає цінність студій В.Липинського, вміщених у 87-му томі "Записок" НТШ, детально аналізує монографію "Україна на переломі". На думку Д.Дорошенка, книга Липинського, безперечно, є найсильніше і найважливіше з усього, чим позначився в новій українській історіографії великий здви́г, який зробила в ній революція і відродження української державності¹⁸³.

В багатому історіографічному доробку Д.Дорошенка є ще одна

позиція, зафіксована у двотомному “Нарисі Історії України” (1932,1966,

1991), де разом із передмовою до другого видання О.Оглоблина містяться надзвичайно цінні спостереження над процесом розвитку української історичної думки й наукових досліджень з кінця XVIII ст. - до початку 30-х років XX ст. та тематично спрямований аналіз праць вчених досліджуваного нами періоду.

Сучасні українські науковці, звертаючись до праць Д.Дорошенка, пробуджують в себе розуміння тієї істини, що вони є спадкоємцями однієї з частин величезного скарбу історіографічної традиції, залишеної істориками 80-х років XIX - початку XX ст.

Таке розуміння безпосередньо пов’язане з переоцінкою суспільних вартостей, утверджуваних десятиліттями монопольного панування офіційної ідеології, передбачає і ретроспективну ревізію наукового доробку втягнених в сферу єдиного моністичного світогляду українських радянських істориків з зазначеної проблематики.

Повчально було б порівняні погляди Д.Дорошенка, виразно окреслені в “Огляді“української історіографії”, з думками Д.Багалія в його “Історіографічному вступі...” до Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті¹⁸⁴, як вияв того, що їх споріднює й відрізняє та надає пізнавально-ціннісного контексту.

Однак “Вступ” Д.Багалія викликав найбільшу кількість нарікань, звинувачень в перебільшенні знання ним марксистського методу історичного пізнання, в некритичному ставленні до спадщини дожовтневих істориків та ін. Наскільки закиди не відповідали реальному змісту публікацій, проілюструємо на прикладі характеристики Д.Багалієм “Історії України-Руси” М.Грушевського. Найширший аналіз багатотомної історії українського народу вчений здійснив у нарисі “Академік М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії”¹⁸⁵. В центрі його уваги зміст, схема, план, поділ на періоди, визначення джерел, методології та значення “Історії України-Руси”.

Однією із особливостей історіографічного стилю Д.Багалія є те, що він, слідуючи за змістом викладу М.Грушевським історичних подій не дає широких узагальнень і це відрізняє його від тих вчених, котрі зверталися до багатотомної праці М.Грушевського. Д.Багалій, зокрема, лаконічно оцінює зміст другого, третього і четвертого томів, а перший, п’ятий і наступні розглядає більш докладніше, супроводжуючи критичними заувагами.

Д.Багалій у вступних увагах до першої о тому “Історії України-Руси” вбачає мошви та історіософію М.Грушевського щодо українського

історичного процесу, побудованими на народницькому розумінні ним історичного процесу, що не є, на його погляд, матеріалістичним “бо єдиним мотивістичним початком у М.С. (скорочено Михайло Сергійович-В.Г.) є ідея національності, а не соціально-економічний базис, хоч соціальному моментові одведено також важну роль, як постійному факторові життя, укупі з фактором культурним, це б то ідеалістичним”^ш.

Вчений також не поділяє думку М.Грушевського про вихід першого тому “Історії України-Руси” в 1898 році до століття національного відродження. Д.Багалій вважає що це не так. “Не треба забувати, - пише він, - про селянські озброєні рухи ХІХ в., повстати - декабристів, про революційно-робітничий і селянський рух на Україні ХІХ ст., що його наслідком була Жовтнева Революція”¹⁸⁷. Він вказує на необхідність органічно звязати ці рухи з історією України ХІХ ст. В такому ж дусі вчений подає зауваги до висвітлення М.Грушевським церковних відносин, ідеологічної надбудови шостого тому. Історіограф розглядає козацтво в ряді з іншими станами тогочасного суспільства, а також в часи Хмельниччини, Гетьманщини. Він не вважає його єдиним станом. Вказує, що в середині козацтва йшла гостра класова боротьба на яку, на його думку, не звертає відповідної уваги М.Грушевський.

Д.Багалій вважає М.Грушевського в його “Історії України-Руси” представником домарксистської української історіографії, яка знайшла в ньому “найвищого ступеню свого розвитку”. “Його “Історія України-Руси”, - наголошує вчений, - являється підсумком и успіхів, синтезом усього історичного процесу українського життя до найдалших ще передісторичних часів і до половини ХVІІ ст.”¹⁸⁸. Більш того “його історія України є перша наукова історія українського народу”^{В9}.

Скоріше всього позитивні оцінки Д.Багалієм наукової творчості М.Грушевського викликали невдоволення радикальних марксистських істориків, ідеологічних організаторів історичної науки. З того часу заданий мотив, коли послаблений, коли ще більш посилений, супроводжує зміст підручників та навчальних посібників¹⁹⁰, які не виходять за межі концептуальних положень “Очерков истории исторической науки в СССР”. Відбувається студіювання поглядів і спадщини таких репрезентативних постатей, як І.Франко¹⁹¹, Т.Шевченко¹⁹², М.Костомаров¹⁹³, О.Лазаревський¹⁹⁴, О.Єфименко¹⁹⁵, А.Кримський¹⁹⁶, М. Максимович¹⁹⁷, О.Левицький¹⁹⁸, І.Каманін¹⁹⁹ та ін.

З орбіти обов'язковості марксистсько-ленінської світог лядної та методологічної орієнтації не сходили і автори нечисельних статей, присвячених оцінці доробку радянських вчених у вивченні дореволюційної проблематики. Так, Г.Сторчак у розвідці “Радянська

історична наука про народницьку історіографію історії України”²⁰⁰, посилаючись на оцінки

В. Леніна, К.Маркса і зокрема дослідження О.Єфименко, звертає увагу на постаті П.Єфименка, О.Левицького, І.Новицького та В.Луцицького. Зв’язуючи перші оцінки В.Даниловичем, О.Грушевським, С.Платоновим, М.Василенком, Д.Багалієм досліджень істориків народницького напрямку, з думкою М.Нечкіної про те, що в післяжовтневий період історіографічний матеріал був дуже різноманітний, Г.Сторчак вважає праці вищеназваних авторів 1918-1922 рр. надто далекі від марксизму. Однак вказує, що Д.Багалій є першим серед істориків, хто дав оцінку “Історії українського народу” як праці, в якій на видне місце ставляться саме соціально-економічні зміни. В такому, ж дусі він оцінює доробок

В.Пічети, який торкався методологічних основ праць О.Єфименко і підкреслював властиву для всієї її творчості суперечливість. Наводячи характеристику з статті Д.Багалія щодо харківської доби діяльності вченої про те, що вона “подає такий багатий матеріал для характеристики економічної бази суспільства і класової боротьби” і її праці не може ігнорувати сучасна марксистська історіографія та ін., науковець додає коментар про відсутність досить глибокого аналізу і наявність дещо поверхового підходу до критики її народницької ідеології.

Серед праць інших авторів Г.Сторчак позитивно характеризує оцінку народницького напрямку в українській історіографії Л.Коваленка, яку той дав у першому і третьому томах “Очерков истории исторической науки в СССР” та ін. праці таких дослідників, як К.Гуслистий, Н.Карєєва, М.Горбань, І.Гуржій, О.Лола, К.Стецюк,

С.Крандієвський, О.Копман, І.Шекер, І.Бойко, звертаючи увагу на їх критичні зауваження щодо творчості і окремих положень творів П.Єфименко, І.Новицького, І.Луцицького.

Автор також відмічає зростання інтересу до досліджень народницьких істориків “разом з розвитком української історичної науки”, і вказує, що “поглиблюється науковий підхід до їх оцінки, завдяки чому виявляється все те цінне, що дає право історикам народницького напрямку посісти чільне місце в українській історіографії”²⁰¹.

Висновок Г.Сторчака зводиться до наголошення майже відсутності, за винятком праці П.Маркова і статті О.Скакун про О.Єфименко, спеціальних досліджень (на 1968 р. - В.Г.) поглядів істориків народницького напрямку. "Отже є потреба, - підкреслює він, - дальшого всебічного вивчення цього питання з метою поглибленого витлумачення

прогресивного демократичного напрямку в українській історіографії, спадщини істориків народницького напрямку в розробці питань історії України”²⁰².

Звернення головної уваги на зазначені напрямки дореволюційної історіографії і віднесення поступу історичної науки виключно до років встановлення Радянської влад и штучно преривало зв'язок епох і поколінь, а фізичне нищення кадрів істориків, безоглядна, розг орнута широким фронтом “критика буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій” і концепцій історії України, сприяли самозатруюванню історичної думки, свідомості українського громадянства. Ця критика без дотримання конкретних форм з колючими натяками, навішуванням ярликів, спрямована на особистість історика, його огульну бездоказову дискредитацію, засвідчувала факти не наукової переваги відкритої раціональної дискусії а відбивала закорінені у суспільстві страх перед неортодоксальною думкою, її несприйняття та крайній нахил насильницькими засобами боротись з своїми, перш за все, ідеологічними опонентами. /

Заангажованість праць радянських істориків з зазначеної вище проблематики не залишилася без уваги в діаспорських наукових колах. Зазначене особливо проявилось у ставленні до М.Грушевського. Л.Винар наголошує на необхідності звернення увага “на статті, присвячені М.Грушевському в радянській українській історіографії, починаючи від кінця 1920-х років до приблизно 1990 року. В цьому часі партійні історики в Україні друкували різні статті про Грушевського, в яких повністю фальсифікували його життя і творчість. У цих працях Грушевського трактували як фальсифікатора історії України і “ворога українського народу”. До сьогодні в Україні не маємо ширшого дослідження ролі М.Грушевського в радянській історіографії. Намір реалізувати М.Грушевського в період десталінізації (Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? “Український історичний журнал”. -1966. - №11) не вдався”²⁰⁵. Вказаний вислів Л.Винара міститься у розширеному варіанті статті “Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання)”²⁰⁴, надрукованої в другому числі журналу “Пам'ять століть” за 1996 рік під назвою “Сучасний стан грушевськознавства...”. В статті автор більш чітко характеризує структуру грушевськознавства, яка охоплює сім ділянок: дослідження життя і діяльності М.Грушевського, його ближчої і дальшої родини; діяльності великого Українця, що охоплює його наукову, суспільну, педагогічну, культурно-освітню, редакційну, видавничу й інші сфери (в них звертається увага на академічну і видавничу діяльність,

створення наукових установ, створення ним львівської, київської історичної школи, інших політичних і педагогічних установ); вивчення творчості М. Грушевського; епістолярної спадщини; дослідження недрукованих і друкованих праць (монографій, статей, рецензій); бібліографічна ділянка грушевськознавства; інші ділянки. Наприклад, вивчення методології М. Грушевського в різних сферах його творчості, а також різних аспектів життя, діяльності й творчості історика²⁰⁵.

Нижче вчений, для вивчення життя і діяльності М. Грушевського, подає розроблену ним періодизацію, яка має свої “субперіоди” і повинна включати періодизацію, що охоплює життя найближчої родини (дружина, донька, брат і сестра, їхні родини).

Основна періодизація, базуючись на окремих біографічних циклах і “субперіодах” життя і діяльності М. Грушевського в Галичині, Великій Україні, Росії, різних країнах Західної Європи, уявляється Л. Винаром такою:

I. Ранній період, дитинство і юнацький вік (1866-1886 рр.)

II. Перший київський період: університетські роки (1886-1894 рр.). Цей період охоплює ранню наукову і суспільно-громадську діяльність М. Грушевського.

III. Львівський період життя (1894-1914 рр.).

IV. Перше заслання (1914-1917 рр.).

V. Другий київський період: М. Грушевський і державне будівництво на Україні (1917-1918 рр.).

VI. Еміграційний період життя (1919-1924 рр.).

VII. Третій київський період: повернення і діяльність в Україні (1924- 1931 рр.).

VIII. Друге заслання і смерть (1931 -1934 рр.)²⁰⁵.

. Вважаючи діяльність М. Грушевського та його творчість в усіх Періодах головною, Л. Винар наводить як попередню, ще одну таблицю-схему, що в майбутньому потребує доповнення. В ній вчений відрізняє три головних категорії: 1) наукова діяльність, що охоплює його роботу в різних наукових установах, редагування наукових видань і взагалі вклад Грушевського в розбудову українського наукового життя;

2) суспільно-громадська і політична діяльність Грушевського;

3) культурно-освітня діяльність.

До наукової діяльності М. Грушевського вчений відносить: організацію наукової праці; Наукове товариство ім. Т. Шевченка; Українське наукове товариство в Києві; Український соціологічний інститут; Львівський університет; Всеукраїнську Академію Наук;

Історичні установи ВУАН; Кафедру історії українського народу; Науково-дослідну кафедру історії України; професорську працю (Львів, Київ); редагувати наукових видань; організацію історичних шкіл у Львові і Києві; зв'язки з науковими установами, музеями і бібліотеками (у світовому вимірі); іншу академічну діяльність²⁰⁷.

Окреслюючи складові суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності М.Грушевського, знавець його спадщини наголошує, що окремі її ділянки часто тісно пов'язані між собою і засвідчують їх багатоплановість (наприклад, науково-організаційна праця вченого в НТШ, УІТ в Києві і ВУАН вимагає окремої схеми).

Л.Винар також неодноразово вказує на необхідність дослідження : наукової методології історичних досліджень, ділянок тематичної спрямованості публіцистичної, літературної творчості, рецензій на твори з історії, літературознавства, красного письменства, довідкових видань: мемуаристики та ін. "Вже раніше я писав, - наголошує він, - що рецензії М.Грушевського є точним барометром, який показує діапазон наукових та інтелектуальних зацікавлень історика в різні періоди його життя і творчості"²⁰⁸. Він повністю поділяє думки М.Грушевського про те, що догматичний підхід в наукових працях себе не виправдовує, "отже, і нам необхідно дотримуватися всебічного, критичного вивчення життя, діяльності і творчості Грушевського. ідеологічно-догматичні інтерпретації його життя не мають наукової ваги і є виявом дилетантизму та тенденційності"²⁰⁹.

Засновник грушевськознавства на підставі аналізу квантитативного складника творчості М.Грушевського і бібліографічно-статистичних показників склав таблицю творів вченого за 1885* 1928 рр.²¹⁰

Роки	Книжки та відбитки	Статті	Рецензії	Белетристика
1885-1904	48	152	378	13
1905-1928	159	654	323	52
разом	207	806	701	665

Л.Винар наголошує, що це статистичне зіставлення приблизне, "воно не охоплює 1929-1934 рр., а також деякі праці Грушевського, що появились після його смерті. В усякому разі, більшість цих праць була присвячена історичній тематиці України, та й у публіцистичних статтях Грушевського часто зустрічаємося з історіографічними і історіософічними концепціями, що їх історик популяризував серед різних

суспільних верств української нації”²¹¹. Вчений також подає квалікативний аналіз історичних творів М.Грушевського²¹².

Л.Винар підготував і змістовні історіографічні дослідження: “Історична школа М.Грушевського та її значення”, “Михайло Грушевський - історик України”, “Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій” та ін.²¹³. Ряд аналітичних характеристик з них нами вже вище наводилось. Історіографічний доробок Л.Винара чекає свого дослідження, як і в цілому його історичні праці.

Л.Винар має рацію, коли наголошує багатоаспектність історіографічної спадщини вченого. Редактори “Українського історика” вважають за потрібне знайомити своїх читачів з творчістю велетня української науки і зокрема із однією з таких праць²¹⁴, що розкриває погляди на розвиток українських досліджень у ХІХ ст.

В ній М.Грушевський на широкому історичному фоні, і з точки зору вияву основних питань українознавства, розглядає історіографію минулого століття. Він один з перших висловлює головні ідеї, пов’язані із рухом національної думки з 1810-х років і його відображенні в українських дослідженнях 1850-60-х і наступних десятиліттях. Звертаючись до народництва, вчений пов’язує його з іменем В.Антоновича та науковою працею історика протягом 1863-1902 рр., що принесла узагальнення матеріалів в десяти томах з історії суспільного ладу ХVІ-ХVІІІ ст. М.Грушевський вказує на те, що частіша статей з історії селянства, міщанства, дворянства, церкви, козацького і гетьманського рухів зібрані у першому томі (1885) монографії В.Антоновича, “всі інші залишаються розпорошеними в томах Архіва, тому, що виходили лише в обмеженій кількості відбитків і в основному становлять один суцільний акт обвинувачення проти польського режиму з точки погляду українського народу”²¹⁵.

Історіограф відмічає тісний зв’язок основних поглядів Костомарова і Антоновича на Історичну еволюцію українського народу, особливо у низці праць свого київського вчителя, присвячених історії суспільних класів, де відзначаю корінний переворот у суспільних стосунках, внесений польським правом в українське життя та ін.

Характеризуючи погляди В.Антоновича на староруську історію і устрій Великого Князівства Литовського, М.Грушевський ясно зазначає особливість історичної концепції, котра уявляється тому як безпосереднє продовження староруських традицій, хоча в деякій мірі ідеалізованому вигляді. Вчений зазначає, що наголошуючи на міцному

спадкоємстві форм і головних ідей староруського життя, В.Антонович енергійно виступає проти теорій М.Погодіна, відроджених у 1883 році А.Соболевським, довівши відсутність різкого перелому в житті Придніпров'я в епоху монголів. З другого боку, за допомогою археологічного матеріалу, на думку М.Грушевського, Антонович “намагався розширити історичний обрій старої Русі за межі суто історичних джерел”²¹⁶.

М.Грушевський не залишає осторонь археологічні дослідження В.Антоновича останніх десятиліть його життя і називає свого вчителя “основоположником української археології”, котрий знайшов в цій галузі багато співробітників і послідовників. Історіограф також стисло характеризує окремі розвідки, в яких подається оцінка наукової діяльності Антоновича. Для Грушевського, який ясно уявляє процес розвитку української історичної науки протягом останніх десятиліть ХІХ ст., не становить труднощів визначити періодизацію української історіографії. Про це свідчить, зокрема, заголовок “Історіографія 1880* 1890-х років”, Лазаревський і гурток “Киевской старини”.

Огляд наукової діяльності О.Лазаревського, за словами Грушевського, “останнього з великих істориків”, пов'язується ним з характеристикою праці колективу дослідників, зібраного навколо “Киевской старини”; Вчений зауважує, що хоча О.Лазаревський почав працювати ще з 1850-х років і перші його великі праці відносяться до 1860-х- 1870*х років “Малоросийские посполитные крестьяне” (1866), “Очерки малоросийских фамилий” (1875), але розквіт наукової діяльності історика він відносить до часів “Киевской старини”, в якій той бере діяльну участь від першої книги, а потім, після зміни редакції у 1887/88 роках стає справжнім її керівником.

М.Грушевський вказує і на характерну особливість творчості свого старшого колега, котра виявляється у концентрації наукових зусиль “в порівняно тісних межах: він був істориком гетьманщини ХVІІІ в. досліджував її життя і побут з точно визначених точок бачення”²¹⁷. Далі йде змістовний аналіз творчості О.Лазаревського з відзначенням позитивних, в дусі Костомарова і Антоновича, сторінь його праць, велетенської ерудиції, єдиної у своєму роді обізнаності з епохою, суспільним життям і відносинами Гетьманщини та певної односторонності, яка на думку Грушевського виявляється в цілковитому ігноруванні політичного боку тогочасного життя. Вчений наголошує, що Лазаревський “...не враховував впливу політики центрального уряду на українські стосунки і зводячи все до економічних відносин,

залишив зовсім на боці політичні мотиви. Суспільне життя і діяльність Гетьманщини XVIII століття внаслідок цього були зображені не у дійсному вигляді”²¹⁸.

Сучасні дослідники, ґрунтовно висвітлюючи історичні погляди О.Лазаревського, безумовно звертають увагу на характеристику його творчості М.Грушевським.

В свою чергу автор запропонованої читачеві праці, для обґрунтування первісної хронологічної межі огляду стану української історичної науки вказаного періоду, знаходив також відповідну аргументацію у видатного історика, коли той наголошував, що “Киевская старина”, заснована у 1882 році, переходить під найбільший вплив О.Лазаревського від 1888 року²¹⁹. На думку М.Грушевського, із залученням О. Лазаревським до співпраці багатьох видатних українських дослідників журнал став справжнім органом українознавства, української історії, етнографії і літератури в межах України російської²²⁰. Називаючи численні імена активних співробітників часопису, М.Грушевський звертає увагу і на факти переходу після смерті Лебединцева до колективного керівництва ним, перетворення журналу в справжній орган київських українознавців. Він вважає, що О. Лазаревський був дійсним керівником “Киевской старини”, “залишаючись душею журналу до самої своєї смерті (в 1902 році)”²²¹, М.Грушевський глибоко аналізує тематичну спрямованість часопису, вказує на напрямки історичних досліджень численних авторів.

Загальна оцінка “Киевской старини” є науковою і об’єктивною. За переконанням історіографа журнал протягом майже чверті століття зберіг за собою центральне місце в галузі українознавства, і в деякій мірі навіть в українському інтелектуальному житті Росії.

“В тогочасних умовах, - наголошує дослідник, - при неможливості мати українські товариства, українську пресу, “Киевская старина” виконувала обов’язок органу українознавства, представництва від імені української інтелігенції”²²². Колектив співробітників, який Грушевський називає гуртком “Киевской старини”, за його словами “був своєрідною українською корпорацією, ученою установою, єдиною в своєму роді”²²³, що відіграла видатну роль в українських дослідженнях. Спеціаліст своєї справи з’ясовує також і подальшу долю журналу, який набирає нового вигляду з кінця 1906 року, змінивши назву на “Україну”, але у 1907 р. зовсім припиняє своє

існування.

Не залишає поза своєю увагою М.Грушевський і досліджень з історії XI-XVI ст._м а також з мовні літератури. Змістовними є оцінки циклу прань із давньої історії і литовсько-польського періоду (В.Антоновича, М.Владимирського-Буданова).

Важливими є спостереження історіографа щодо початків наукової школи В. Антонович а. За його словами Антонович як професор Київського університету пропонував на здобуття наукового ступеня теми з історії тієї чи іншої землі в XI - XVI століть “і таким чином ідея Костомарова про землю як політичну одиницю староруського укладу знайшла собі вияв у великій серії монографій, які розглядали окремі землі з точки погляду історичної географії, політичної, культурної історії (праці

О.Андріяшева, Д.Багалія, П.Голубовського, П.Іванова, Ол. і Мих. Грушевських, В.Ляскоронського, Н.Молчановського, В.Данилевича)”²²⁴. Відмічаючи появу за чверть століття більш як десятка наукових праць, дослідник вказує, що “деякі з них мали видатні якості і у своїй сукупності дали вельми серйозний вклад у науку”²²⁵. Пізніше українські вчені звернуть

увагу на праці школи Антоновича і порівнюють (як Б.Крупницький) із відповідними ДОСЛІДЖЕННЯМИ європейських істориків та вкажуть на майже їх відсутність в російській історіографії.

Продовження традицій В.Антоновича, однак у менших розмірах, видатний дослідник вбачає в діяльності М. Владимирського-Буданова, який, вивчаючи історію права Великого Князівства Литовського, головним чином державного, пропонував вже своїм учням теми з цієї галузі науки. Внаслідок звернення уваги вчених у зазначеному напрямку появляється серія праць з історії суспільних і правових стосунків в Україні і Білорусії, переважно XVI ст. М.Грушевський окрім М.Владимирського- Буданова котрий підготував “дуже цінні” дослідження називає прізвища М.Ясинського, Г.Демчика, М.Максимейка, І.Малиновського, підкреслюючи, що в цьому ж напрямку працював М.Любавський, автор великих досліджень господарського ладу Великого Князівства Литовського і Ф.Леонтович.

Для сучасного науковця важливими є загальні характеристики праць вчених присвячені цьому періоду історії. На думку М.Грушевського “хоч ці дослідження у сфері староруської і західноруської історії здебільшого не стояли впевнено під знаком українознавства, однак мали велике значення з точки погляду українських досліджень, не лише в значенні

нагромадження і опрацювання фактичного матеріалу, але і по спорідненості основних положень, що лежали в іншій основі; вони виходили від тих самих поглядів на спадковість правових і культурних традицій київського періоду в устрої і житті України і Білорусії 14-17 ст., висували принципи обласного ладу, земського самоуправління, із яких випливало і дослідження української історіографії цього періоду²²⁶.

В такому ж дусі М.Грушевський аналізує праці з історії української літератури, мови, при необхідності відсилаючи читача до першого тому “Історії України-Руси”.

Для майстра української історії немає сумніву в тому, що в загальному плані, незважаючи на несприятливі умови - цензурні побоювання і напіввизнане становище в офіційних наукових сферах, останні десятиліття XIX ст. ознаменовані сильним й прискореним ростом українських досліджень. “Однак, - зауважує він, - хоч ці успіхи були довершені головним чином українськими вченими Росії, то систематизувати їх довелося на галицькому ґрунті з огляду на ті умови, в яких перебувало українське життя Росії”²²⁷. За Грушевським російські умови неминуче спричиняли відомі недоліки: певну одцобічність залежно від вільних і невільних прогалин в зображенні минулого і сучасного йому українського життя.

У головних рисах накреслений вище М.Грушевським образ розвитку українознавчих досліджень та спрямованості історіографії довоєнних часів відтворюється широко і багатгранно в науковій спадщині вченого. Одна із перших спроб окреслити історіографічні зацікавлення М.Грушевського належить О.Пріцаку²²⁸. Таким є розділ з брошури вченого про історіософію та історіографію М.Грушевського. Поставивши за мету показати М.Грушевського як історіографа, О.Пріцак свідомий того, що в рамках розділу неможливо проаналізувати багатющу спадщину майстра української історії. Вчений характеризує творчість М.Грушевського наголошує на його талановитості, допитливості, обережності та нахилу до критики як дослідника у висвітленні історичних подій, суворой критичної оцінки джерел і розвідок. Вчений зазначає, що прийшовши з Наддніпрянської України в Галичину, М.Грушевський приніс з собою не лише розвішену українську науку з її досягненнями і методологічними вимогами, а також і російську науку і, нарешті, європейські способи наукового дослідження та високу ерудицію і обізнаність з європейською науковою літературою, в таких суміжних з українознавством галузях, як українська етнологія, етнографія, історія українського письменства. За словами О.Пріцака, мало було таких книжок, розвідок і навіть часописів, а

іноді і окремої статті про історію України та близькі до неї дисципліни, щоб на них не відгукнувся М. Грушевський.

Говорячи про бібліографічні замітки численних учнів Грушевського, які організовано і послідовно, об'єднаними силами як Галичини так і Наддніпрянини проводили цю роботу, вчений наголошує на зразковості постановки цієї справи у бібліографічному відділі “Записок” НТШ.

Далі О.Пріцак коротко характеризує елементи наукового аналізу М.Грушевським шкіл і напрямків історіографа; звертає увагу на вбудовані до кожного тому “Історії України-Руси” серії приміток; історіографічні екскурси і такі, що вийшли окремо; розкриває зміст археографічної діяльності; називає праці з допоміжних історичних, дисциплін; оцінює його як практикуючого бібліографа і рецензента; окреслює зміст досліджень з історії української науки.

До зазначених вище сфер історіографічних зацікавлень М.Грушевського, на які звернув увагу О.Пріцак, слід додати історичне краєзнавство, українське пам'яткознавство, дослідження звичаїв та обрядів українського народу.

Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю початку діяльності М.Грушевського у Львівському університеті²²⁹, засвідчують звернення численних науковців до висвітлення ролі М.Грушевського не тільки як історика, а і широкомасштабного вченого, організатора науки, політика, публіциста, знавця української культури.

В останні роки все більш чітко позначається тенденція охоплення історичної спадщини М.Грушевського професійними історіографами.

Саме такий підхід демонструє Л.Зашкільняк в статті “Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського” (1994)²³⁰. Автор здійснив першу спробу в загальних рисах дослідити зародження та еволюцію інтересу вченого до історичної славістики, реконструювати зміст його поглядів на проблеми минулого слов'янських народів і слов'янську ідею взагалі. Джерелами для аналізу послужили опубліковані праці М.Грушевського і серед них: “Всесвітня історія в короткім огляді”, “В балканськiм антракті”, “В славянських обіймах”, “Про балканські війни” інші дослідження, архівні матеріали. Л.Зашкільняк також звернувся до праць Л.Винара, О.Пріцака, В.Міяковського, в котрих знайшла відображення зазначена ділянка творчості М.Грушевського.

Окресливши періоди життя і творчості вченого, автор статті спеціально зупиняється на ранньому етапі як маловідомому (за виключенням праці Л.Винара “Молодість Михайла Грушевського 1866-1894”, (1967), публікацій “Спомінів”), наголошуючи, що більшість юнацьких творів

белетристичного і наукового характеру нині ще знаходяться в архівосховищах Києва і Львова.

Свій змістовний аналіз Л.Зашкільняк супроводжує глибокими висновками і серед них таким, що заперечує наявність в історіографії М.Грушевського слов'янофільсько-месіанських ідей та ідей українського месіанізму, або прометеїзму. “Вона, - пише він, - сповнена позитивістським розумінням поступу, соціологічними уявленнями “психології народів” (В.Вундт, Й.Герберт, М.Лецарус), яка бачила тісний зв'язок і взаємодію культурних явищ та індивідуальної свідомості, котрі втілювались у суспільній свідомості, інтегральним соціологом Е.Дюркгеймом з його визначенням соціальної реальності, заснованої на загально значимих колективних уявленнях”²³¹. Історіограф простежує певні впливи на М.Грушевського, Г.Гегеля, К.Маркса та інших відомих і впливових філософів і соціологів свого часу, але вважає це темою окремої розмови.

Оцінюючи наукову спадщину і творчість М.Грушевського, вчений вважає, що йому належить першість у створенні цілісної концепції минулого України, підготовленої на рівні найвищих європейських вимог кінця ХІХ - початку ХХ ст. Водночас осмислення підходу М.Грушевського до питань славістики, насамперед до історії слов'янських народів, на його думку, дає змогу краще зрозуміти сутність і особливості історичних поглядів та історіософію велетня української науки²³².

Звертаючись до підрахунків Л.Винара (згідно яким тільки до 1984 року вийшло 399 праць, присвячених життю і діяльності М.Грушевського), Л.Зашкільняк зауважує, що фактично нема публікацій про історіософію дослідника. А посилаючись на праці Л.Винара, І.Витановича та вищеназвану брошуру О.Прицака, що стосується його методології, вважає це питання по суті обійденним. Виходячи з цього, автор етапі детально відтворює, починаючи з гімназійного періоду, історичні і в тому числі славістичні зацікавлення М.Грушевського, аналізує його творчість, згідно п'яти окресів, кожний з яких відбиває ті чи інші аспекти наукової роботи вченого.

Наступними кроками Л.Зашкільняка у вивченні життя і наукової творчості М.Грушевського є дві розвідки, об'єднані однією тематикою, пов'язаною із його співпрацею з Галичиною до переїзду до Львова 1894 року²³³. В статті " М .Грушевський і Г аличина" та передмові “Не маю іншого інтереса більшого як добро свого народу” до публікації листів вченого за 1894 р. коли він вже перебував в Г аличі ті, (1996) Л.Зашкільняк ясно стверджує, що галицькі справи весь час знаходяться в

його полі зору. М.Грушевський турбується про регулярний випуск “Записок” НТШ і навіть обіцяє підготувати велику статтю з української історіографії. Ще будучи студентом третього року навчання (1889 р.), готує два огляди-рецензії: “Українська шляхта в XVI-XVII вв.”, присвячена аналізу монографії і документальної публікації М.Стороженка; і окресленню з історичного боку становища євреїв в Україні у зв’язку із працями петербурзького історика Д.Бершадського²³⁴.

Л.Зашкільняк аналізує зміст огляду-рецензії вченого на працю О.Єфименко “Українська шляхта і її доля”, огляду видань Київської Археографічної Комісії “Архива Юго-Западной России” (Ч.V, Т.II і Ч.XVII, Т.II). Статтю М.Грушевського “Тропадський рух на Україні-Руси в XIII віці” у першому томі “Записок” НТШ історіограф характеризує як таку, що за стилем, методикою і джерельно-теоретичним рівнем суттєво відрізняється від праць тогочасних українських істориків та відбиває нові явища в європейській історії історичної науки, пов’язані з посиленням уваги до теоретично-пізнавальних аспектів.

Незважаючи на висвітлення історії відкритій кафедри вітчизняної історії у Львівському університеті, автор, спираючись на архівні матеріали, нові публікації, з’ясовує нові факти і доводить, що з самого початку київська громада, дізнавшись від В.Антоновича на початку 1891р. про кандидатуру М.Грушевського, орієнтується саме на нього. Однак О.Барвінський і його галицькі колеги майже до кінця справи “сподівались побачити у Львові В.Б.Антоновича...”²³⁵.

На відміну від свідчень Б. Антоновича, використовуючи звіт редактора львівського “Діла” І.Балея, вчений доводить, що не тільки вік і матеріальні обставини, але й небажання наражатися на стосунки з міністерством освіти та внутрішніх справ, щоб отримати дозвіл на виїзд до Австро-Угорщини, спонукали В.Антоновича відмовитись - на цей раз рішуче - від львівської кафедри²³⁶.

Справедливими є підсумкові висновки вченого щодо патріотичних почуттів, які дуже рано сформувалися у Грушевського, його свідоме входження у коло київської української громади і її провідників - В.Антоновича і О.Кониського. Повний збіг їх інтересів виявляється у прагненні розпалити на терені Галичини вогнища загальноукраїнської культури. Завдяки цій меті молодий вчений свідомо і безкорисливо, керуючись лише почуттями патріотичного обов’язку і прагнучи повною мірою використати сприятливі умови для реалізації своїх національних устремлінь²³⁷, погодився змінити свої плани.

До вказаного періоду відносяться перші біографічні звістки та накрес

своїєї наукової праці молодим Грушевським. В особистій справі, що зберігається у Львівському обласному архіві²³⁸, ним записано: “Михайло Грушевський, син Сергія Грушевського, магістра теології Київської академії, походить з давнього духовного роду в Чигиринщині. Уродився 20 — 1866 ст. ст. і од 4-х літ проводив життя на Кавказі, куди батько його IX

уд[а]вся через нездоров'я і де досі він займає посаду директора шкіл людових. 1880 р. вступив до 3-ї класи 1-ої класичної гімназії в Тифлісі, студіював переважно історію і літературу українські і філологію класичну, матуру зложив 1886 р.

Від 1885 р. уже брав участь в видавництвах українських в Росії і Галичині, попереду як белетрист, в дальшій часі - в справах історичних. 1888 [р.] вступив до відділу історичного історично-філологічного факультету Київського університету, з 1887р. почав самостійні студії коло української історії (студія “Южнорусские господарские замки”, надрукована за два роки. 1890) і від 1888 р. продовжував в Київським Центральним Архіві. 1890 р. укінчив університет і зложив іспит в комісії державній. Того ж року за працю “Исторія Кіевский земли” одержав від університета золоту медаль. 1891 р. закінчивши друк сеї праці, удався студіювання внутрішнього устрою України, за польських часів, маючи основною підставою документи “Барського староства”. В сей справі робив екскурсії на Подоле, їздив до архивів московських - Литовської Метрики (в Архіві міністерства правосудия) і Архів міністерства справ заграничних і Королевського Головного, де студіював зимою і літом 1892р. Восени 1892р. зложив іспит магістерський (потрібний для професури). Від 1891 [р.] займає посаду стіпендіата університета св. Володимира (Київського) для приготування під професури по кафедрі руської історії, від того ж року єсть дійсним членом Київського історичного товариства Нестора, а в 1892р.

вступив до Наукового Товариства імени Шевченка. Останніми часами працює коло видання діпломаторія Барського староства, котрого перша частина має вийти сеї осені, і коло студій над внутрішньою історією сего краю, з чого виходить дісертація, що видрукувано буде в додатках до діпломаторія.

Головні праці

1890. Южнорусские господарские замки в 1-ої полов. XVI в. (Університетск. Известія, 1890. III і окремо, рецензія - Кіевская Старина 1890. VIII)

1891 .Очерк истории Киевской земли (Рецензия - Вестник Европы 1891, XII, Словянск. обозрение 1892 III, библиография Зап. 1892 V, Киевская Стар. 1893. IX, Историч. НІЕст [нерозбірливо - В.Г.]... 11893. IX, Русак, мысль, 1893, II-III, К\уагШпїк Ёлогус/пе 1893,1 1891 .Волинський вопрос 1099-1102 г. (Киевская Стар, 1891), IV-У 1892. Барская околичная шляхта до к. XVIII в. / К. Ст.1892, II Громадський рух па Україні Русі в XVI в. (Записки Товариства імени Шевченка, Т.І) 1893. Кь вопросу о болоховь (Чтенія историческ. Общества Нестора Летоп. Т.VII)

Для юбилею Івана Котляревського [нерозбірливо - В.Г] (Записки НТШ, Т.II)

Друкується: Акты барского староства, Т.II в дод. [нерозбірливо-В.Г] - **Барское староство историч. Очерки - Архив Юго-Западной Россіи Т.IV, п.2, вып.I и II**

Значний інтерес становлять зібрані і детально прокоментовані Л.Винаром джерельні матеріали “Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету”²⁴⁰, розвідка М.Крикуна “Магістерська дисертація Михайла Грушевського: історія написання, захисту і опублікування”²⁴¹.

Чекають свого історіографічного осмислення збірки і матеріали конференцій видані на пошану М.Грушевського, зокрема, - “Науковий збірник, присвячений професору Михайлу Грушевському ученикам і прихильникам з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині, 1894-1904 рр.” (Львів, 1906); тритомний “Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича М.Грушевського з нагода шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності” (Київ, 1928-1928) ; “Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського” (Львів, 1994); матеріали конференцій на честь ювіляра, проведених 19-20 жовтня 1991 р. в Нью-Йорку²⁴², 9 листопада 1991 року в Канаді; 24-25 жовтня 1994 року “Михайло Грушевський і львівська історична школа” (Нью-Йорк - Львів, 1995); 29 вересня 1996 року на честь 130-х роковин з дня народження видатного вченого, організованої Львівським державним університетом, НТШ та Українським історичним товариством - “Михайло Грушевський і сучасна історична думка” та ін.

Привертає увагу стаття О.Домбровського “Розвиток грушевсько-

знавства й Українське історичне товариство”²⁴³, де показано, що зазначена проблематика становить окремий і найбільш важливий розділ української науки в умовах діаспори, а численні студії над розвитком грушевськознавства - це широкий і складний діапазон у мериторичному, методологічному й світоглядному аспектах²⁴⁴.

До змісту друкованого органу Українського історичного товариства “Українського історика” звертається С.Лилик²⁴⁵, відмічаючи зокрема наявність численних матеріалів, присвячених науковій і політичній діяльності М.Грушевського, зібраних здебільшого в рубриці “Грушевськознавство”.

Слід особливо відмітити все більшу наповненість історіографічним змістом публікацій “Українського історика”, особливо ювілейного випуску²⁴⁶, присвяченого тридцятиріччю (1963-1993) цього поважного часопису, продовжувача традицій “Киевской старины”, “Записок” НТШ, журналу “Україна”.

Завдяки працям М.Брайчевського²⁴⁷, Я.Калакури²⁴⁸, О.Домбровського²⁴⁹, О.Моця²⁵⁰, Л.Ключко²⁵¹, Т.Булат, та інших вчених, звітам про наукові конференції²⁵², науковій хроніці, рецензіям українська громадськість обох гілок національної історичної науки дізнається про

внесок “Українського історика” в розбудову вітчизняної історичної ніколи, певні підсумки дослідження наукового грушевськознавства.

Саме І.Гирич²⁵⁵ проаналізував шлях розвитку в журналі досліджень спадщини М.Грушевського. За ці роки в “Українському історичному” з’явилося понад сто публікацій, з них більше 80 статей, розвідок, заміток, мемуарів, півтора десятка архівних джерел про життя і діяльність великого вченого²⁵⁴. Така кількісна характеристика дозволила автору виявити окремі риси і якісні показники публікацій, концептуальність статей

О.Оглоблина “Михайло Грушевський і українське національне відродження” (1964, 4.2-3.); Л.Винара “Думки з приводу п’ятдесятих роковин смерті М.Грушевського” (1984, 4.81-84); “На службі науки” (1963-1988, ч.101-103); “Ювілейний рік М.Грушевського й УІТ” (1991, 4.108-109); Б.Клід “Історія і політика: боротьба навколо спадщини М.Грушевського” (1991-1992, ч.110-115); М.Антоновича “До дискусії навколо М.С.Грушевського” (1991-1992, ч.110-115); О.Домбровського “До питання української історичної школи в діаспорі” (1970,ч.4).

І.Гирич наголошує на тому, що “Український історик” виступив ініціатором вшанування ювілеїв М.Грушевського: 100-річчя з дня народження (1966), 50-річчя з дня смерті (1984), та 125-річчя з дня народження (1991). До вказаних дат з’явилися окремі томи “Українського історика” цілковито заповнені матеріалами про М.Грушевського (ч.9-10,81-84,110-115), 1972р. постійна рубрика “Грушевськіяна”.

Поза увагою вченого не залишилися передруки опублікованих протягом останніх десяти років 16 статей М.Грушевського, переважно концептуально-історіософського, історіографічного змісту, біографічні матеріали, автобіографія, джерельні публікації, мемуари, листування, дослідження біографії істориками Л.Винаром, М.Антоновичем.

І.Гирич наголошує на тому, що враховуючи багатогранність й гуманітарну енциклопедичність великого історика, редакція журналу свідомо пішла на цілком виправданий крок дати оцінити той чи інший бік історичної спеціалізації чи певного періоду фахівцеві з даної проблеми в сучасній історіографії. Автор огляду називає прізвища О.Домбровського, Г.Логіна, Я.Рудницького, М.Ждана, В.Брехуненка, В.Сергійчука, Я.Дзири, які висвітлили окремі питання історичних зацікавлень Грушевського, а також І.Фізер, І.Витановича - в царині методології, історіософії та історіографії М.Грушевського.

Аналіз публікацій О.Ситника, М. Антоновича про ранній київський період життя М.Грушевського, про конфлікт 1913року в НТШ

Л.Винара, Я.Грицака, А.Жуковського, Т.Приймак привів дослідника до висновку, що студіювання цих питань, а також проблеми повернення його у 1914р. до Росії, зв'язків з Францією, конституційного проекту 1905 р. відбувалося крізь призму висвітлення вузлових подій, в яких приймав він участь; розкриття політичних переконань та особистості Михайла Сергійовича. Останній сюжет яскраво відбивають праці З.Франко, П.Одаренка, Р.Крип'якевича, М.Антоновича та ін.²⁵⁵.

В окремий блок праць І.Гирич виділяє змістовні дослідження Л.Винара. Він називає його синтетиком в єдиному числі, який з окремих "шматочків" відтворює загальну картину, прагнучи в кількох нарисах охопити саме дійовий бік постаті М.Грушевського²⁵⁶.

З студій історика вчений називає "Автобіографію М.Грушевського з 1906 і 1926 років, як джерело до вивчення його життя і творчості" (1974, ч.1-3), "Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського [ранній дольвівський період] і київська історична школа В.Антоновича" (1966, ч.11-12), "Галицька доба життя Михайла Грушевського, 1894- 1914" (1967, ч.13-14). І.Гирич наголошує на тому, що ці студії стали основою для більш докладних книжкових видань "Молодість М.Грушевського", "М.Грушевський і НТШ", "Найвидатніший історик України М.Грушевський". За словами вченого "заключним акордом виглядає концептуально-підсумкова стаття Л.Винара в останньому ювілейному збірнику... "Михайло Грушевський в українській і всесвітній історії"²⁵⁷.

В історіографічному плані важливими є підсумкові спостереження автора статті, які випливають з аналізу творчого доробку Л.Винара. За переконанням вченого, Л.Винаром доведено ефемерність різкого водорозділу між т. зв. державницькою й народницькою історіографіями й беззастережене віднесення М.Грушевського до представників народницької школи. "По-перше, - вказує він, - учнями Михайла Сергійовича були практично всі перші державницькі історики: С.Томашівський, у великій мірі В.Липинський, І.Кревецький, І.Крип'якевич тощо. По-друге, у своїх працях сам М.Грушевський еволюціонував від адепта концепцій В.Антоновича до речника державницьких ідей"²⁵⁸.

Цілком справедливим є ще один висновок І.Гирича щодо звернення Л.Винаром уваги на елементи державницького світогляду М.Грушевського від кінця XIX ст. до кінця 20-х рр., як в історичній і публіцистичній творчості, так і в його політичній діяльності. І, нарешті, третій висновок автора полягає в тому, що в працях Л.Винара

“...переконливо розвінчано міт про одвічний федералізм та “антидержавність” в політичних поглядах М.Грушевського та його політичній діяльності”²⁵⁹.

Висловлюючи окремі зауваження, історик в цілому високо оцінює доробок діаспорських вчених, підкреслюючи, що авторами публікацій простудійовані майже всі доступні для них джерела і використані майже всі можливості західних документальних джерел, що є великим досягненням утітців. Він також зазначає, що тепер починається новий етап в грушевськознавстві, проробляється й буде розроблятися величезний архівний масив документів в Україні, і лише при співпраці з українськими істориками можливий дальший поступ як грушевськіяни, так і інших дисциплін.

Характерною ознакою історіографічних студій присвячених науковій спадщині М.Грушевського є те, що їх автори є фахівцями з окремих питань грушевськознавства. І.Гирич, зокрема захистив у 1995 році кандидатську дисертацію: “Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко)”. В науковому дослідженні, окрім аналізу листування між М.Грушевським й С.Єфремовим, вчений звертає увагу на історію переносу в 1905-1907 рр. видання “Літературно-наукової о вісника ” до Києва, стосунків двох діячів українського національного руху.

І.Гирич на підставі джерельного досліду близько 60 листів В.Липинського до М.Грушевського аналізує народницький й державницький (консервативно-католицький) напрями в національній суспільній думці. Окремо виділяє епістолярну спадщину М.Грушевського, як джерело для вивчення відносин між національно-демократичною й проросійською ліберальною течіями українського руху (М.Грушевський та М.Василенко). Проведене дослідження, як і праці Р.Пирога та ін.²⁶⁰ компенсують брак недостатньо широкого використання епістолярних матеріалів, архівних документів, діаспорськими вченими й надають можливість вітчизняним історикам по-новому висвітлити українське і ромадсько-по літичне життя кінця ХІХ - 30-х років ХХ ст., звернутися до історіографічного розгляду розвитку вивчення проблем грушевськознавства за останні роки.

Широке залучення архівного матеріалу має не аби яке значення для відтворення історії діяльності наукових установ, керованих М.Грушевським.

Новим явищем в сучасній українській історичній науці при досліді первинного документального пласту є використання поруч з суто джерелознавчим підходом таких дисциплін як політологія, історіософія, історіографія.

Багато нових даних містить підготовлена ще у 1938-1939 роках І.Крип'якевичем “Хроніка історико-філософичної секції Наукового товариства імені Шевченка у Львові”²⁶¹. Її копія довгий час зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові. Оригінал “Хроніки” знаходиться у приватному архіві академіка. Надрукована 1994 року в “Записках” НТШ вона є найціннішим джерелом, а також унікальним історіографічним документом, в якому якнайширше зафіксовані напрямки діяльності українських істориків протягом 1894-1913рр.

До реформи 1899 р. в склад Історично-філософичної секції НТШ увійшли представники різних регіонів України і за її межами. Її членами були вчені зі Львова, Києва, Харкова, Одеси, Чернігова, Самбора, Лубен, Чорткова, Юріївки, Станіслава, Бучача, Борщів, Дрогобича, Коломиї, Одрехіва, Долина, Буська, Городка, Стрия, Умані, Підбужжя, Романівни, Ходоріва, Бібрки, Турки, а також з Москви, Петербурга, Владикавказу, Парижа, Берліна, Відня²⁶².

З першою появою 16 листопада 1894 р. М.Грушевського, який виступив з доповіддю “Нововідкриті пам'ятники давньоруського письменства “Слово о погибелі руської землі” і “Посланіє Митрополіта Кліма”, а після запропонував записку з пропозицією публікації історичних джерел та запросив присутніх до широкої співпраці над бібліографією в “Записках” НТШ, почався новий етап в становленні і розвитку секції. Її праця стає більш різнобічною і ґрунтується на наукових основах.

На думку І.Крип'якевича, “умілість гуртувати людей до праці - незвичайно цінна прикмета Михайла Грушевського як директора секції”²⁶³. Він власним прикладом заохочує членів секції до активної співпраці. З перших років М.Грушевський готує і виступає з доповідями. Як згадує І.Крип'якевич, переглядаючи їх список, це були розвідки про археологічні знахідки у Чехах і Звенигородці, про історичні матеріали з московських архівів, про найдавніший опис подільських замків, замітки про Галицько - Волинський літопис. Він вперше порушує ряд питань економічної історії скифів, висуває теорію про походження антів, дає характеристику Хмельниччини та ін.²⁶⁴.

Реформа НТШ 1895 року сприяє обранню дійсними членами секції

тих вчених, хто має самостійні наукові праці. З 1 червня 1898 р. ними стають: В.Антонович, М.Грушевський, К.Левицький, Е.Сіцінський, Я.Шульгін, Ф.Вовк, В.Охромович, О.Терлецький, П.Стебельський, С.Томашівський, С.Дністрянський, М.Зобків. Однак більшість з них працювали в Наддніпрянській Україні, а серед місцевого активу тільки М.Грушевський і С.Томашівський перебували у Львові і були істориками. Тому М.Грушевський з самого початку прагне перетворити НТШ у всеукраїнську установу, щоб з'єднати науковців з обох боків кордону.

І.Крип'якевич наголошує на тому, що "мав він широкі зв'язки і зумів приєднати до праці низку визначних дослідників, таких як Яків Шульгін, Олександр Русів, Федір Вовк, Олександр Лотоцький, Митрофан Дикарив, Олена Радакова, Пелагія Литвинова, пізніше - Володимир Перетц, Олександр Грушевський, Вячеслав Липиисський, В. Щербаківський, Кость Широцький та ін."²⁶⁵.

Вихованців свого наукового семінару М.Грушевський залучає до роботи в рецензійному відділі, дбає про публікацію їх досліджень, і всіляко сприяє їх тісному зв'язку з НТШ.

Матеріали протоколів секції дали змогу І.Крип'якевичу виявити приплив нових сил. За його даними, вперше виступили з історичними доповідями на засіданні секції 1895 р. - О.Калитовський, 1896 р. -

С. Рудницький, 1898 р. - Ю.Левицький, О.Целевич, 1902 р. - М.Голушинський, Б.Барвінський, 1903 р. - З.Кузеля, О.Сушко,

А. Крушельницький, 1904 р. - В.Герасимчук, І.Джиджора, І.Кревецький, 1905 р. І.Крип'якевич, С.Петлюра, 1907 р. - Б.Бучинський, 1908 р. -

І.Шпитковський, 1909 р. - М.Залізник, 1910 р. - М.Шпаковський,

В. Дорошенко, О.Назарів, 1912р.- М.Бордун, А.Клюк.

Багато з них, а також О.Лотоцький, О.Пасницький, О.Маркевич, М.Зубрицький, В.Лесевич, О.Грушевський, К. Мельник-Антонович, М.Біляшевський, О.Шахматов, О.Левицький, П.Жукович, О.Русів, М. Василенко, А.Євген протягом 1900-1913 років стають членами секції.

І.Крип'якевич, наводячи численні статистичні дані за 1894-1902 і 1903- 1913 рр., що засвідчують кількість доповідей з різних напрямків наукових досліджень, приходять до висновку про дуже сильний їх зріст, деяких ділянок більш як у двох.

Такий зріст, підкреслює вчений, вказують особливо досліді над Козаччиною, над Україною у новіші часи, а також з таких дисциплін як

етнографія й економіка із статистикою^{26*}. Сам же М.Грушевський, за словами його учня, у перші роки закладає основу під археологію і веде дослідження над княжими часами, пізніше починає працювати над новішими епохами української історії, ведучи за собою своїх співробітників.

М.Грушевський цікавиться етнологією і етнографією, допомагає Ф.Вовку, В.Гнатюку в їх організації. За його ініціативою створюється окрема комісія з економіки і статистики. Наведені факти, на думку І.Крип'якевича, свідчать про існування в М.Грушевського широких планів розробки якнайширших ділянок історичної науки, пов'язаних з її допоміжними дисциплінами. В свою чергу зазначене є виявом глибокого знання І.Крип'якевичем стану історіографічного процесу у передвоєнні десятиліття.

З-під пера вченого вимальовується змістовний опис окремих, ділянок наукових досліджень тих часів. Він називає прізвища і численні праці Грушевського і співробітників, членів секції з археології²⁶⁷, слов'янської і княжої доби, історії ХІУ-УІ ст.²⁶⁸, Галичини²⁶⁹, Козаччини, Хмельниччини²⁷⁰, історії ХУІІ-ХІХ ст.²⁷¹ та ін.

Про те, що історично-філософська секція з роками набуває характеру академічної установи, як і вцілому НТШ, свідчить розширення діапазону досліджень з всесвітньої історії, етнографії, статистики і права, економіки, соціології, психології, географії та ін.

І.Крип'якевич приділяє значну увагу видавничій діяльності, наголошуючи, що для М.Грушевського організація і видання історичних джерел мали велике значення. Для цього він готує записку, виголошує доповідь. 15 січня 1896 р. за його ініціативою створено Археографічну Комісію для збирання, віщання історичних джерел і пам'яток літератури.

Наводячи склад членів Археографічної Комісії, вчений характеризує її видання, зупиняється більш детально на планованій М.Грушевським публікації матеріалів до історії Козаччини від останньої чверті ХІІ ст. до середини ХІІІ ст. Як вказує автор "Хроніки", для цього мали бути використані всі найважливіші архіви, а саме: фонди, збірки документів бібліотек Чарторийських, університету і академії у Кракові, Красінських і Генерального штабу у Варшаві, Публічної бібліотеки й архіви Сенату і Генерального штабу в Петербурзі, архіви міністерств справедливості і закордонних справ і Румянцівський музей в Москві, архіви в Харкові і Чернігові, збірка Лазаревського у Київському університеті, архіви у Несвижі і Славуті та ін.²⁷².

План Комісії передбачав відрядження її співпрацівників для збирання і опрацювання матеріалів та видання пам'яток з історії України. Згідно хронологічного поділу вчені мали опрацювати документи з історії Козаччини по 1640 р. - І.Крип'якевич - в архівах Кракова, Варшави, Москви; С.Томашівський - епохи Хмельницького - в архівах Львова, Відня, Рима, до нього також приєднався М.Кордуба; В.Герасимчук - до періоду 1657-1665 рр. - в архівах Петербурга, Кракова і Варшави; І.Кревецький мав студіювати часи Д.Дорошенка у краківських архівах;

В.Липинський - період 1676-1709 рр. та історію шляхти за часів Хмельниччини у Кракові; М.Залізняк - у Москві - історію до часів Мазепи;

І.Джиджора - період до 1720-1740 рр. - в архівах Харкова і Москви; Ф.Голійчук - період до часів П.Орлика - в архівах Кракова і саксонських архівосховищах; Ф.Колесса - період до часів П.Орлика - у стокгольмських архівах; М.Грушевський - різні періоди у Петербурзі²⁷³.

І.Крип'якевич вказує на те, що О.Грушевський подав план видання актів з внутрішньої історії Гетьманщини (друковані у Хроніці, Ч. 36), М.Василенко займався виданням матеріалів "Генеральною слідства о маєтностях та договорів з Московщиною", І.Шпитковський збирав матеріали до історії Коліївщини²⁷⁴.

В інших умовах ці плани могли бути реалізовані. Однак, як зазначає І.Крип'якевич, із запланованого вийшло тільки три томи. А саме: його матеріали 1540-1631 рр., матеріали до Хмельниччини М.Кордуби і "Ватиканські матеріали до Хмельниччини" С.Томашівського, а далі також один том "Дневника" Якова Маркевича, виданий

В.Модзалевським²⁷⁵. Літописець іскорко-філософської секції НТШ наводить цілий спектр інших відомостей, котрі, як і в цілому його "Хроніка", будуть служити не одному поколінню істориків в осмисленні історіографічного процесу кінця XIX - початку XX ст., внеску представників львівської історичної школи М.Грушевського в розвиток дослідження історії України, та в українську історичну науку.

Саме таку мету поставили перед собою учасники міжнародної наукової конференції "Михайло Грушевський і львівська історична школа". В матеріалах конференції²⁷⁶ висвітлюються ряд дослідницьких проблем, пов'язаних з науковою діяльністю М.Грушевського учнів його школи М.Кордуби, С.Томашівського, І.Джиджори, І.Кревецького, джерелознавчою базою грушевськознавства. Змістовними є доповіді

О. Домбровського, присвячена традиції школи

М.Грушевського у Львівському НТШ в 30-х роках²⁷⁷, і особливо Я.Дашкевича, побудована на архівних матеріалах, де йдеться про боротьбу з Грушевський та його школою у Львівському університеті за радянських часів²⁷⁸.

Увагу привертає доповідь Я.Грицака під інтригуючою назвою "Чи була школа Грушевського?"²⁷⁹, що тематично збігається з нашим повідомленням на конференції²⁸⁰. Навіана історіографічно-методологічними рефлексіями М.Кордуби, Б.Крупницького, О.Пріцака, І. Вітановича та Л. Винара, наукова думка автора спрямована в бік відмови від термінологічних суперечок у сенсі визначення сукупності формальних критеріїв історичної школи, а потім пошуків, наскільки описувані явища підпадають під них. Виявляючи зміст діяльності М.Грушевського і учнів його школи Я.Грицак схиляється до визначення найбільш точною характеристику колективу істориків, що працювали у Львові, яку дав Б.Крупницький. Останній зазначав: "Галицька школа була майстернею, що мала допомагати шефові в його велетенській праці. Характер цих дослідів визначав сам майстер. Це, що дає нам право називати гурт львівських істориків Галицькою школою Грушевського, полягає в методі і матеріалі, але не в характері самих студій. Ідеологічно Галицька школа Грушевського не йшла його слідами"²⁸¹.

Під керівництвом професора В.Грабовецького, автора низки праць, присвячених велетню української науки, і серед них "Михайло Грушевський історик України, громадсько-політичний і державний діяч"²⁸², В.Педич підготував і захистив 1996 року кандидатську дисертацію "Львівська історична школа М.Грушевського (1894-1914)"²⁸³. В дослідженні послідовно розглядається розвиток української історіографії в Східній Галичині в другій половині XIX ст.; науково-організаційна робота М. Грушевського у Львові та становлення і діяльність його історичної школи в 1894-1914 рр. В окремому розділі аналізуються праці учнів М.Грушевського - С.Томашівського, М. Кордуби, І.Крип'якевича, І.Джиджори, І.Кревецького, В.Герасимчука, О.Терлецького, О.Целевича, Д.Коренця, С.Рудницького, Б.Бучинського, О.Сушка, М.Чубатого, Ф.Голійчука, Ф.Срібного, І.Сізанського та ін.

Розгляд вказаних вище питань та інших складових і напрямків діяльності колективу галицьких вчених привів В.Педича до висновку, що Львівська історична школа М.Грушевського посідає важливе місце в розвитку української історичної науки кінця XIX - початку XX ст.

Немало цінних спостережень містить стаття О.Оглоблина

“Володимир Антонович та його історична школа” передрукована у збірку “Студії з історії України” (1995)²⁸⁴. В ній відомий історик аналізує внесок “київської школи” в українську історичну науку, пропонує власну схему “генеалогії” новітньої національної історіографії. Цілком слушним є спостереження О.Яся автора окремої відбитки, присвяченої розгляду такого теоретичного питання як поняття “напряму” і “школи” в українській історіографії: проблема субординації²⁸⁵, стосовно того, що цікаво порівняти схему О.Оглобина з подібною таблицею-схемою Н. Полонської-Василенко²⁸⁶.

Плідно працюють над проблематикою історії українських історичних шкіл А.Процик²⁸⁷, С.Міхальченко²⁸⁸, А.Баженов²⁸⁹, О.Тарасенко²⁹⁰. Теоретичні підвалини “історичної школи” досліджує молодий дніпропетровський вчений Г.Мерніков²⁹¹.

Все більш історіографічним змістом наповнюються ювілейні видання. У вступному слові до збірника наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М.Грушевського (1994), містяться найважливіші характеристики і оцінки вченого, який “прийшов у науку, перейнявши досвід кількох поколінь” і “засвоїв методи науково-історичного і порівняльного пізнання, пройшов школу демократично-народницького світогляду”, школу, яка “пройнята ідеєю української національної окремішності”. М.Грушевський заклав основи науки, наголошують автори вступу. За їх словами підвалини науки ґрунтувалися на глибокому самопізнанні, а сам історик відійшов від теоретичного формалізму і приступив до всебічного наукового аналізу²⁹².

Серед публікацій збірника “Михайло Грушевський” увагу привертають матеріали, де йдеться про М.Грушевського як вченого, державного діяча і політика (статті Л.Винара, В.Стойка, М. Бандрівського, І.Бутича), його концепцію національної культури, науки (М.Жулинського, О.Романіва, Я.Дашкевича, О.Рибак, Т.Панько, О.Гузар). Окремий блок складають розвідки (О.Купчинського, М.Камінського, А.Зайця, І.Паславського, О.Патрила, В.Цибульського, О.Мацюка, Ф.Стебля, В.Чорнія, В.Ягнищака, А.Жуковського, С.Злупко) присвячені оцінці поглядів М.Грушевського на проблеми історії України. Важливі характеристики інших сторін творчості, взаємовідносин з сучасниками, останніх років життя Грушевського уважний читач знайде на наступних сторінках збірника.

Як широкий приплив нових наукових сил варто розцінювати

результати наукової конференції “Михайло Грушевський і Західна Україна”, матеріали якої містять більш як 130 доповідей і повідомлень, 34 з цих торкаються питань історичної спадщини, в тому числі понад 20— історіографічного змісту, в котрих висвітлюються історичні концепції, проблеми наукової схеми історії України та інші зацікавлення М.Грушевського²⁹³.

Під впливом державотворчих чинників стає все більш можливим примноження знань про українських істориків кінця ХІХ - початку ХХст. шляхом перевидання їх основних праць, статей, публікації документальних матеріалів, листування. Змістовні вступи, післямови, коментарі до них, написані провідними українськими вченими, містять цінні характеристики спадщини, ґрунтовний аналіз історичних поглядів своїх попередників²⁹⁴.

Молоді науковці спираючись на історіографічну традицію повніше і глибше ніж попередники досліджують важливі грані діяльності провідних українських вчених.

Серед численних праць присвячених історичній проблематиці в творчості І.Франка (Л.Ковалелка, І.Гуржія, Ф.Шевченка, М.Кравця), франкознавців його сучасників А.Кримського, С.Єфремова, С.Смаль-Стоцького, М.Позняка, Я.Гординського, М.Лозинського, біографічних досліджень Є.Кирилюка, О.Дея, А.Каспрука, І.Басса, а також Ф.Погребенника, Л.Маляренко, І.Денисюка, М.Мороза, Я.Грицака, та ін., закордонних вчених В.Ромашука, Б.Кравціва, дисертаційних робіт таких авторів як В.Якимовича, Я. Мельник видається праця А.Франко в якій розглядається науково-організаційна і видавнича діяльність Каменяра у Науковому Товаристві ім. Т.Г.Шевченка²⁹⁵. Автор якнайширше дослідив роль І.Франка у реорганізації Товариства в Наукову інституцію, рік за роком висвітлив систематичну наукову працю вченого в секціях, комісіях НТШ, визначив його місце у створенні видавничої справи Товариства. Науковцем проаналізована копітка праця І.Франка над своїми дослідженнями, процес реферування, обговорення, рецензування, пропорційного спрямування наукової, видавничої діяльності та ін.

Дослідження А.Франка сприятиме створенню узагальнюючих праць з історії НТШ, видавничої справи, для підготовки літопису життя і творчості Каменяра, енциклопедії франкознавства.

Сучасні вчені все більше уваги звертають на висвітлення історії історичного товариства Нестора-літописця²⁹⁶, губернських вчених Архівних Комісій^{2,7}, археологічних з'їздів у Києві²⁸®, НТШ у Львові²⁹⁹, та ін. В численних матеріалах наукових читань, республіканських і регіональних конференцій, симпозіумів, наукових збірниках,

журнальних, газетних публікаціях з проблем історії України з'являються історіографічні розвідки, тематично охоплюючи 80-ті роки XIX - початок XX ст.

Предметом кандидатських дисертацій стає історія Українського наукового Товариства у Києві, археографічна, діяльність **А.Скальковського, В.Ляскоронського, історичні погляди І.Луцицького, Д.Яворницького, О.Андріяшева, та ін.**

В увесь голос заявляє про себе регіональна історія та регіональна історіографія. Остання за слушним визначенням І.Колесник є інтерпретацією локальної історії на матеріалах минулого історичної науки¹⁰⁰.

Д.Данилюк³⁰¹, вперше дослідивши процес зародження історичних знань на Закарпатті і переростання їх у науку, проаналізував сумарну наукову спадщину істориків цього регіону, зробив її надбанням сучасної української історіографії.

Широку панораму формування джерельної і документальної (археографічної) бази історичного краєзнавства (діяльність Київської, Львівської, польської комісії для розгляду давніх актів, археографічних комісій Волині й Поділля, аналіз їх видань, документів і матеріалів з історії Правобережної України) змальовано у монографії В.Баженова³⁰². Автор відтворив історію громадсько-наукової діяльності краєзнавчих товариств, музеїв, визначив внесок в історико-краєзнавчі дослідження церковно-археологічних товариств (Подільського, Волинського, при Київській духовній академії, Товариства дослідників Волині, співробітників Кам'янець-Подільського єпархіального Давньосховища старожитностей та ін.). В.Баженов вважає, що була б неповною картина розвитку української історичної науки без окреслення діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві, Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, історичного товариства Нестора-літописця в організації й координації історико-краєзнавчих досліджень, визначення ролі часописів (Київські, Волинські, Подільські "Губернские ведомости", "Епархиальные ведомости", журналу "Киевская старина" та ін.) в спеціалізації історичної о краєзнавства в Правобережній Україні. Спеціальний розділ монографії¹⁰¹ присвячений визначенню вкладу в краєзнавчий рух Київщини, Волині й Поділля В.Антоновича, П.Чубинського, М.Грушевського, М.Біляшевського, Є.Сіцинського,

О. Фотинського, В.Кравченка та інших науковців.

Протягом 1990 - 1996 рр. змістовний аналіз шляхів розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині в кіпці XIX - на початку

XXст. здійснили В.Малиневська³⁰⁴, Прикарпаття - Б.Гаврилів⁴⁵, Закарпаття -

В. Керецман¹⁰⁶, Поділля * В.Прокопчук⁷⁰⁷. Внесок Черниговської архівної комісії в дослідження історії України, - Таврійської вченої архівної комісії та Таврійського товариства історії археології та етнографії у вивчення історії Крима - розкрили Г.Курас та Д. Потехин³⁰⁸.

Молоді науковці звертають свою увагу на історичну творчість

1. Крпн'якевича, С.Томашівського, В.Герасимчука, Б.Барвінського,

С. Рудницького, Д.Коренця, Б.Бучинського, О.Грушевського, В.Щербини, В.Данилевича, Б.Грінченка, Г. Павлуцького, В.Пархоменка,

В.Біднова, П.Жуковича, І.Лінниченка, В.Доманицького, О.Лотоцького,

Н.Молчановського, О.Стороженка, Я.Шульгіна та інших вчених.

Плідним є прагнення сучасних авторів подолати схематизм у висвітленні окремих питань історіографії кінця 80-х років XIX - початку XX ст., залучити до наукового обігу архівні матеріали і першоджерела, використати різноманітні методи історико-наукового аналізу.

Помітно зріс інтерес до грушевськознавства. Зроблені реальні кроки у науковому вивченні проблем: Михайль Грушевський як вчений, організатор науки; державний діяч, політик; педагог; публіцист; Грушевський і українська культура; сучасники та послідовники; Михайло Грушевський і сучасна історична думка та ін.

Заслуговує на увагу намагання О.Купчинського, М.Камінського,

А. Зайця, І.Паславського, І.Патрило, Л.Залеської-Онишкевич,

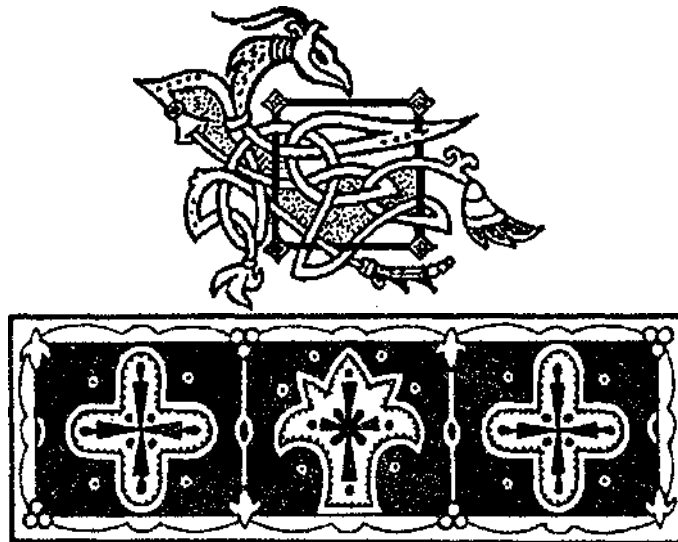
В. Цибульського, О.Мацюка, Ф.Стебля, В.Чорнія, В.Ягнищака,

А. Жуковського, С.Злупко, С.Макарчука, В.Корнійчука, Т.Поліщук,

В. Петегирича, Д.Павліва, О.Сухого, А.Скоця, Р.Шуста, М.Лабунька, М.Пасічника, С.Мовчана та інших дослідників творчо підійти до висвітлення окремих питань історичної спадщини Михайла Грушевського і проблем історії України.

Проведення наукових симпозіумів, конференцій, читань, творчі дискусії, постановки і обговорення історичної проблематики, пов'язаної з історіографією кінця XIX - початку XX ст., залучення до її вивчення широкого кола дослідників, поступово приводить до переосмислення

процесу розвитку історичної науки, історико-наукового матеріалу, усвідомлення внеску тогочасного покоління істориків у розробку української, російської, польської історії, зарубіжного середньовіччя, проблем слов'язознавства, візантістики, ролі самобутньої, самодіяльної, поруч з університетською, форми організації іст коричних досліджень - наукових товариств, їх внеску в загальний культурологічний процес в Україні. Намічаються шляхи комплексного підходу до визначення головних напрямків в дослідженні української медієвістики, історіографії зазначеного періоду. Однак він не набув системного характеру, все ще відсутні узагальнюючі праці, в яких знайшли б відображення процес злету історичних знань, піднесення та особливості розвитку історичної науки, були б розкриті її основні напрямки, організаційно-наукова, просвітницька, науково-педагогічна форми діяльності в 80-х роках XIX - на початку XX ст. Здійснене історіографічне дослідження в певному сенсі сприятиме відтворенню широкомасштабної панорами стану української історичної науки в зазначений період.

ВИСНОВКИ

Головний результат запропонованого дослідження зводиться до здатності усвідомлення історичного ренесансу XIX століття, безсмертних заслуг наших "просвітителів" його другої половини - початку XX віку М. Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Лазаревського, І.Франка, М.Грушевського, Д.Багалія,

численних істориків цієї епохи. Саме на її кінець припадає інтенсивний розвиток української історичної науки.

На зламі ХІХ - ХХ ст. приходиться злет у вивченні історії України, розвитку історіографічних знань. Саме вони є одними із показників висхідного характеру розвитку історичної науки в Україні. Історіографія тісно пов'язана із бібліографією (працями О.Лазаревського, Г.Милорадовича, М.Комарова, Б.Гринченка, Д.Дорошенка та ін.) складовою частішою у вигляді аналізу українських літописів, джерел, товариств, комісій, архівів, часописів вона увійшла у "Огляд русской историографии" В.Іконнікова (1892, 1908), окремі огляди джерелі курси лекцій В.Антоновича, В.Данилевича, пізніше М.Грушевського, Д.Багалія, загальних нарисів М.Василенка, В.Біднова. Історіографічні знання повноцінно проявилися у формі рецензій, критичних оглядів, нарисів, статей, студій.

На перший погляд недостатність кількісна, компенсувалася якісністю методологічного і синтетичного характеру змісту історіографічних студій **В.Антоновича, О.Лазаревського, М.Костомарова, Д.Драгоманова, Д.Багалія, М.Грушевського, І.Франка, М.Кордуби, С.Томашівського, М.Довнар-Запольського, І.Каманіна, О.Єфименко, М.Василенка та ін.**

В численних працях вищеназваних авторів рецензіях і оглядах в тогочасних університетських виданнях, українських часописах, газетних публікаціях містяться оцінки наукової діяльності, джерельних публікацій, праць українських, російських, польських істориків, визначних представників західноєвропейської історичної науки. У відповідності з науковою критикою в них окреслений внесок попередніх поколінь істориків України та сучасників, наведений аналіз документальних збірок і наукових розвідок, містяться об'єктивні оцінки сильних та слабких сторін праць давніших й сучасних дослідників української минувшини.

Енциклопедією історіографічних знань слід вважати "Історія України* Руси" М.Грушевського. Його "Звичайна схема "русской" історії..." засвідчила надзвичайно високий методологічний рівень розв'язання проблеми створення власної моделі історії України, історичні та історіографічні праці породили численну літературу і сприяють розвитку концептуальної бази історичних досліджень. Науковим сприйняттям значимості спадщини М.Грушевського, як найвищого надбання тих часів "Історії України-Руси" сповнені думки вчених, які звертаються до його творчості. Аналогічні твердження і характеристики містять праці вчених, присвячені аналізу доробку вищеназваних і цілого масиву досліджень

тогочасних істориків. Проаналізовані разом, вони виявляють підтвердження незаперечного закону революції історичної науки - спорідненість у поглядах і спадкоємність між істориками різних поколінь. В українській історіографії, та в межах історичного краєзнавства виділено ряд наукових течій й шкіл, окреслено значення історичних шкіл **В.Антоновича, М.Грушевського, окремого напрямку - вивчення соціально-економічної історії Гетьманщини, репрезентовано**[^]

0. Лазаревським, цілого ряду послідовників й продовжувачів та ін., визначено їх загальнометодологічні та ідеологічні основи творчості.

Продовжуючи кращі традиції попередніх поколінь сучасні дослідники Л.Винар, О.Пріцак, Я.Дашкевич, М.Ковальський, А.Болебрух,

0. Колесник, Г.Швидько, Я.Калакура, Р.Піріг, Я.Грицак, Л.Зашкільняк,

0. Журба, В.Матях, І.Гирич, Г.Курас, А.Процик, О.Ситник, О.Киян,

І.Верба, В.Воронов, О.Крук, Л.Баженов, С.Михальченко, В.Прокопчук, Б.Гаврилів, А.Франко, В.Малішевська, В.Колеснік та ін. демонструють у своїх працях посилену увагу до проблематики, пов'язаної з внеском істориків кінця XIX - початку XX ст. в розвиток української історіографічної школи.

Названі автори, (серед них виділяється група дослідників біоісторіографічної спадщини українських істориків), застосовуючи нові підходи до вивчення та інтерпретації історичної літератури у парі з відкриттям нових, досі недоступних джерел (потенційної джерельної історіографічної бази) об'єктивно їх трактуючи, згідно з принципами історичної критики, відмовляються від заздалегідь опрацьованих теоретичних схем, тим самим демонструють початок процесу оформлення нового, наукового образу історіографії історії України.

Наприклад М.Ковальський звертає увагу на певні продуктивні думки щодо ранніх періодів української історіографії І.Крип'якевича висловлені ще на початку 20-х рр. XX ст. у лекційному курсі "Українська історіографія XVI - XVIII ст." (фактично до середини XIXст.), (1923), стосовно існування трьох форм історіографії в Україні-церковної історії, політичної і "загальна компіляція, котрі панували протягом XVIII ст. На його думку радянську історіографію не слід розглядати як єдиний потік: "вона мала певні окремі часткові

надбання, особливо в галузях історії середньовічної культури, джерел з історії України XVI - XVII ст..."¹. Формування та розвиток таких основних магістральних напрямків наукових досліджень з історії України в XIX - XX ст., як історія суспільно - економічних відносин, запорізького козацтва, козацьких та селянських рухів, революційної боротьби робітничого класу України, визвольних рухів, історії культури, церкви, джерел та історичної літератури з історії України різних періодів тощо, вважає вчений, є одним з важливих завдань сучасної української історіографії.

Однак процес поглиблення наукового пізнання залежить від багатьох факторів - наявність і опрацювання історичних джерел, досконалості методів дослідження, уявлень про сам історичний процес, від впливу політичних, економічних, соціальних, ідеологічних чинників і т. ін. Серед них найважливіше місце посідає комплексний підхід до вивчення історіографічного матеріалу, особливо коли відбувається реконструкція основної лінії розвитку історії історичної науки в часи інтенсивною і найбільш мобільного виходу наукової продукції. Такий підхід ще не набув переважного значення, за винятком вивчення спадщини М.Грушевського українськими зарубіжними вченими, котрі відокремили її в окрему галузь наукового українознавства та в цілому україністики³ й до якого залучилися широкі кола професійних істориків та молодих дослідників. Наведений вище аналіз змісту "Історії України-Руси" М.Грушевського, окремих ґрунтовних статей і розвідок, присвячених їй - спростовує тенденційно нахил до оцінки концептуальних тверджень представників радянської історіографії.

Не мають також поважного значення твердження про нехтування державних чинників в українській історії М.Грушевський - його багатотомна праця, наукова, громадсько-політична діяльність є гідною державності України. У самій назві "Історія України-Руси" зафіксовані тяглість, безперервність українського історичного процесу-. Розгляд його крізь призму гегелівської тріади: тези (княжа доба), антитези (козацька доба), синтези (століття українського національного відродження) на підставі нової історичної схеми, привів до визнання "Історії України-Руси" європейською і світовою історичною наукою.

За переконаннями М.Грушевського саме народні змагання з'єднують державний устрій і давню культуру початкової Русі з наступними періодами і історії України. "Народ, маса народня, - зазначає вчений, - зв'язує їх в одну цілість, і єсть і повинний бути альфою і омегою

історичної розвідки”⁴. Адже саме народ з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками - “єсть єдиний герой історії”⁵. Головне завдання історії Грушевський вбачає в необхідності розуміння економічного, культурного, духовного життя, бажань та ідеалів народу.

Методологія дослідження української державності пов’язується ним з тим, настільки остання впливала на стан ознак народу, оскільки державний устрій “сам підпадав впливу громади й о скільки відповідав її бажанням і змаганням”⁶.

Справедливим є твердження Л.Винара, стосовно того, що ідея народності і української державності - два нерозривні постулати історіософських та історіографічних концепцій, з’єднані головною концепцією - свободаризму: змаганнями народу за свободу і самобутність, як центральної ідеї творчості М.Грушевського.

Майстер української історії вважає себе професійним методологом, який має “завши шукати і ніколи не задовольняється, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так що всякий инчий погляд, инча вихід на точка в тій справі неможлива, абсурдна”⁷.

Відповіддю на усякі зкиди минулі і сучасні щодо його творчості є самий прискіпливий і критичний підхід М. Грушевського до аналізу історичних фактів, його здоровий, сповнений творчої енергії неперестанний скептицизм, поєднаний із синтетичними узагальненнями.

Одночасно вчений відкидає будь-який догматичний підхід до історії і готовий не лише сприймати а й використовувати нові досягнення у науковому пізнанні минулого, удосконалювати методологію історичного дослідження.

Характерними рисами історичної спадщини М.Грушевського є тісний її зв’язок з історіографічною традицією, якнайгрунтовніше знання наукових праць своїх попередників і сучасників, вміння відгукуватися на пекучі питання наукової праці, фіксувати її наслідки в різних площинах дослідження історії України.

Сучасні дослідники мусять пильну увагу’ звертати на умови розвитку історіографічного процесу кінця 80-х років XIX - початку XXст., пов’язані із наявністю суворої регламентації, антиукраїнськими указами великодержавних структур, невизнанням історії України окремим об’єктом вивчення, змістом університетської освіти, організацією навчального процесу, підготовкою наукових кадрів, способами заміщення кафедр, системою учених ступенів і звань, матеріальними засобами університетів, становищем професорсько-викладацького складу та ін.

Однак не треба забувати, що М.Грушевський є засновником першої

кафедри країнської історії. Йому належить головна заслуга в ліквідації австрійсько-польського стереотипу зневажливого ставлення до історії України як до “неконкретної” науки, в розбудові НТШ у Львові, УНТ у Києві як ядра майбутньої української академії наук.

Комплексному вивченню у вигляді створення монографічних досліджень підлягають процеси виникнення та створення організаційних структур української історичної науки: наукових установ, товариств, з’їздів, комісій, історичних часописів, навчальних закладів. Розвитку історичних досліджень має сприяти подальше вивчення і аналіз теоретичних та методологічних напрямків історичної думки провідних вчених, історичних шкіл⁹ та їх напрямків із зверненням уваги на спільне й особливе у їх творчості й діяльності, до ставлення і розвитку споріднених з історією наук, таких як філологія, економіка, соціологія, політологія, археологія та ін., спеціальних історичних дисциплін. З усією уважністю доцільно поставитися до оцінки змісту останніх у працях В. Антоновича, М. Грушевського, М. Костомарова, О. Лазаревського, М. Драгоманова, І. Франка, Ф. Вовка, Д. Багалія та інших вчених.

Образ української історіографії накреслений в пропонованій книзі фіксує найбільш повну стиглість, самодостатність, емансипованість від російської, польської, австрійської історичної науки, остаточного організаційно та ідейно-концептуального її оформлення, інституційного самовизначення генетичного зв’язку з національно-державною свідомістю, історичною спадкоємністю із властивими їй соціальними та демократичними подібностями та ідеалами.

Однак подальший хід подій мав “...і незмірну велику шкоду і незліченні втрати як кадрів, особливо після спрепарованого компартійним керівництвом процесу так званої СВУ на початку 30-х рр. і хвилі репресій, так і нереалізованих можливостей для наукових досліджень з історії України, припинення формування нових наукових шкіл (Д. Яворницького,

Д. Багалія та ін.), що фактично відкинуло національну українську історіографію на багато десятиріч - до межі 20-х рр. ХХ ст., внаслідок чого були втрачені історіографічні темпи, розгублено професіоналізм істориків-фахівців. Це істотно позначилось на якості та рівні наукових досліджень і ще протягом багатьох років матиме негативний вплив”¹⁰.

Для подолання негативних наслідків минулих десятиліть слід звернути найбільшу увагу на збирання історіографічної спадщини, усвідомлення її ваги та змісту, з’ясувати провідні ідеї, концепції, схеми, ґрунтовно дослідити життєвий та творчий шлях істориків у еволюції,

адекватно відтворити їх наукові погляди. Певні кроки в цьому напрямку вже зроблені.

Важливим аспектом проаналізованих історіографічних праць є поглиблення вивчення і аналізу визначених їх авторами різножанрових, охоплюючих широкі хронологічні рамки блоків проблематики історичних досліджень - як маститих вчених, дослідників - краєзнавців, так й аматорів-початківців.

Проблематику історіографічних розправ доцільно спрямувати на комплексне вивчення складових вітчизняної історичної науки її історіографії кінця 80-х років-початку ХХ ст., блоку проблем дисциплінарного, проблемно-тематичного, персоніологічного порядку, визначення не лише напрямків дослідження історії наукових товариств, вчених комісій, груп істориків певних наукових спрямувань, регіональної та краєзнавчої історіографії, хронологічного та тематичного діапазону їх публікацій, виявлення вкладу у розробку пріоритетних напрямків, але й нових ідей, концепцій в історичних працях з історії України, російської, польської історії, візантістики, слов'янознавства, зарубіжного середньовіччя та ін.

Особливої уваги заслуговує постійне звернення зарубіжних українських вчених до утвердження традицій і збагачення національної історіографічної школи. Слід уважно вивчити їх підхід до історіографії не тільки як до історії історичної науки, але й як до своєрідних зрізів наукових здобутків з окремих галузей історичних знань, споріднених дисциплін. Зберігаючи все цінне, що нагромаджене вітчизняними вченими, і праці котрих вкладаються в кілька напрямків існуючої до недавніх часів офіційної історіографії та неофіційної, враховуючи еволюцію поглядів частини з них, корисно порівняти їх досвід у вивченні проблем історії історичної науки ХІХ ст. в Україні з сучасними російськими та зарубіжними відповідниками.

Певна відмінність у світоглядних питаннях не применшує єдності історіографічних зобов'язань перед українською історичною наукою щодо в'яснення понятійно-категоріального апарату, узгодження понять,- дефініцій: історіографічна ситуація, класифікація та типологізація (на основі різних принципів) з виділенням документальних й нарративних пам'яток історіографії та ін.

Стрілка історіографічного компасу повертається в ХІХ ст. і особливо па 80-ті роки ХІХ - початок ХХ ст. при визначенні таких понять, як "наукова історіографія", "наукова дисципліна", "схема-модель", "історіографічна концепція", а також питань періодизації історіографії,

створення умов для розвитку української наукової історіографії, місця і значення спадщини істориків тогочасної доби.

Особливу актуальність для розвитку історичної науки, як засвідчила зустріч редактора “Українського історичного журналу” В.Рички з засновником і головним редактором журналу “Український історик” Л.Винаром, має розробка її теоретичних підвалин¹¹. 18 жовтня 1993 року провідний грушевськознавець Л.Винар поінформував про основні завдання “Українського історика” і Українського Історичного Товариства, а також про першу наукову конференцію Київського осередку УІТ “Міфологія в українській історіографії (XIX - XX ст.)”¹².

Вченими обговорена можливість проведення “круглого столу” за участю провідних українських істориків на тему “Методологічні й термінологічні проблеми історії України”. За їх переконанням головною темою цього обговорення має стати історична схема Михайла Грушевського. Мова йде про її усучаснення і впровадження в українську наукову історіографію. В.Ричка наголошує на тому, що “ідеться про модель-схему української наукової національної історіографії, яка охоплювала б усі періоди і головні явища історії” України й об’єктивну історичну термінологію¹³. Ясно, що найхарактерніші риси і значні досягнення вітчизняної історіографії кінця XIX - початку XX ст., взаємоз’язки та взаємовпливи, історіографічна та концептуальна наступність мають бути в центрі таких обговорень. Матеріали “круглого столу” передбачається висвітлити на сторінках історичних журналів.

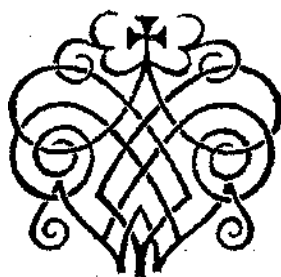
Сучасні процеси в українській історичній науці слід сприймати не як перемогу однієї її гілки над іншою, символізовану у постатях двох біблейних братів Яфета і Хама, а як явище, що веде до сприйняття, при певному критичному ставленні до них, історіографічної спадщини і традицій, подолання стереотипів і негативних тенденцій, котрі гальмують її розвиток, всього прогресивного що є в них і світовій науковій практиці на базі синтезу історії, історіографії та історіософії, Серьозне наукове ставлення до проблем історіографії демонструють редакційні колективи сучасних історичних часописів, наукові кола, Київ, Львова, Івано-Франківська, Ужгорода, Дніпропетровська, Харькова, Одеси, Полтави, Рівне, Черкас.

Історики все більше зважають на той факт, що саме в кінці XIX ст. українська історіографія визначилася в загальному потоці європейської історичної науки, й головна заслуга в цьому належить М.Грушевському.

Без велетенської історичної праці українських інтелектуалів не було

можливим “чудо” 1917-18 рр. та відновлення української державності 1991 року. Критеріями необхідності поширення бази джерел, запровадження нових, наближенням до об’єктивної історичної істини, розумінням основного змісту історії України як історії українського народу на *території* ним заселеній у різні часи має керуватися сучасний дослідник, оцінюючи стан історіографії історії України 80-х років ХІХст* на початку ХХ ст.

Сучасна наукова думка все більше рухається у напрямку відмови від відчуття провінціалізму української історіографії, розгляду її як проблемної, частини російської чи *польської* історичної науки, аба історії національно-історичної думки, витвору місцевого патріотизму. Новий образ української історіографії має створюватися як *доробок* людської духовності, східнослов’янської культурної традиції, як науковий феномен, наукові ознаки котрого базуються на розробці теоретичних, методологічних та джерелознавчих аспектів моделі вивчення минулого, як засіб розбудови нових знань, стимулом нового в історичній науці, її скорішого входження у світовий історіографічний процес.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

До вступу

1. Домбровський О. Рец. на Збірник праць ювілейного конгресу: Науковий конгрес у 1000-ліття Хрещеная Руси-України у співпраці з Українським вільним університетом / Ред. В.Янів - Мюнхен, 1988-1989. - XV - 1002с.//

Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка / Далі НТШ /. - Львів, 1993. - Т.ССХХУ. - С.440.

2. Ісаєвич Я. Праця Михайла Грушевського “Про дві схеми східно-європейської історії - історіографічний і політичний контекст // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доп. й повід, наук, конференції / м. Львів, 26-28 жовтня 1994 р. / До 100-річчя початку діяльності М.Грушевського у Львівському університеті. - Львів: Видавництво “Світ”, 1995. -С.89.
3. Винар Л. Михайло Грушевський - історик України // Михайло Грушевський. Зб. наук, праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конферен. Присвяченій 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. - Львів. - НТШ у Львові, УІТ, 1994. -С. 18-19.
4. Див.: Науковий збірник, присвячений проф. Михайлові Грушевському учнями і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині /1894-1904/. - Львів: Видання комітету, 1906.
5. Див.: Матеріали до бібліографії друкованих праць акад. Грушевського, 1905-1928 рр. // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. III Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905-1928 рр. - К.,1929
6. Винар Л. Думки про Грушевськознавство / генеза, структура, завдання// Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції Львів, 24-25 жовтня 1994 р. - Нью-Йорк - Львів, 1995. - С.9.
7. Винар Л. Цитована праця (Далі Цит. пр). - С.9-10.
8. Гирич І. Внесок “Українського історика”* в Грушевськознавство // Український історик. - 1994. - Ч. 1-4. - С. 103.
До розділу I
1. Грушевський М. Спомини /Видав С.Білокінь//Київ. -1988. -№12. - С.121.
2. Крип’якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність. - Львів, 1935.- С.10.
3. Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського //Проблеми слов’янознавства. - Міжвід. наук, збірник. - Львів, 1994.-Вип.46.-С.6.
4. Грушевський М. Спомини // Київ. -1988. -№12. -С. 122.
5. Паславський І. Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Збір. наук, праць....-Львів. -1994.-С.162-176.
6. Патрило І. Відображення церковного життя в “Історії України-Руси”// Михайла Грушевського і сучасні історіографічні дослідження. - Цит. пр.-

- С. 176-182.
7. Гречко І. Погляди М.Грушевського на релігію в Україні // М.Грушевський і Західна Україна. Доп. і повід, наук, конфер. Львів, 1995. - С.243-245.
  8. Грінів О. Проблеми релігійного світогляду наших предків у праці М.Грушевського "Історія України-Руси". - Цит. пр. - С.245-248.
  9. Кондратик Л. Кондратик О. Проблеми релігії в концепції генетичної соціології М.Грушевського. - Цит. пр. - С.248-250.
  10. Див.: Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // Михайло Грушевський історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Нью-Йорк - Київ - Торонто, 1995. - С.37-38; Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. - Київ. - Кембрідж. - Академія Наук України. - 1991.- С.12-13.; Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси в II т. 12 кн., К., 1991. -Т.I, - С.XLVIII-L, LVII-LX.
  11. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність. - С.11.
  12. Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна, 1929. - Січень-Лютий. - С.32; Київська старовина. -1992. - №6. - С.107.
  - 13.1 Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДАЛ) ф. 401, Оп.-1, Спр.- 42. - арк. 139-175.
  14. Грушевський М. Автобіографія. - К., 1926. - С.6.
  15. Грушевський М. Цит. пр. - С.8.
  16. Крип'якевич І. Михайло Грушевський...- С.4.
  17. Крип'якевич І. Цит. пр.
  18. Крип'якевич І. Цит. пр.
  19. Для історіографічного аналізу користуємося трьома відомими виданнями праці М.Грушевського "Історія України-Руси". Передмова до першого видання Т.І. - Київ, 1913. Див. видання Т.І. - К., 1991.
  20. Грушевський М. Цит. пр.
  21. Грушевський М. Передмова до видання I тому 1898 р. Цит. пр.
  22. Грушевський М. Передмова до видання I тому 1912 р. Цит. пр.
  23. Грушевський М. Цит. пр.
  24. Грушевський М. Цит. пр.
  25. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського... - Т.І. - С.LXXIII.
  26. Грушевський М. Історія України-Руси (далі ІУР). Вступні уваги. Перше видання. Львів, -1898. - Т.І. - С.1.
  27. Грушевський М. ІУР. -1991. - Т.І. - С.17.
  28. Грушевський М. Цит. пр.
  29. Грушевський М. Цит. пр.
  30. Грушевський М. ІУР. - Львів. -1898. - Т.І.: До початку XI віку. - С.13.
  31. Грушевський М.ІУР. -1991. - Т.І.-С.17.

32. Грушевський М. Цит. пр.
33. Грушевський М. Цит. пр. - С.18.
34. Грушевський М. Цит. пр.
35. Грушевський М. Цит. пр.
36. Грушевський М. Цит. пр.
37. Грушевський М. Віймки з джерел до історії України-Руси. До половини XI віку. - Львів. - 1895. - С. 1-122. В 1894-1895 рр. "Віймки" друкуються у Львівському педагогічному часописі "Учитель", глави I-XXI.
38. Крип'якевич І. Історико-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках. -Записки НТШ. -Львів. - 1991.- Т.ССХХІІ. -С.397.
39. Бандрівський М. Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського // М.Грушевський. 36. наук, праць і матер...- Львів. -1994. - С.44.
40. Грушевський М. ІУР. -1991. - Т.І. - С.18.
41. Грушевський М. Цит. пр.
42. Грушевський М. Цит. пр. - 0.18-19.
43. Грушевський М. Цит. пр. - С. 19.
44. Грушевський М. Цит. пр. - С.19-20.
45. Грушевський М. Цит. пр. - С.20.
46. Грушевський М. Цит. пр.
47. Грушевський М. Цит. пр.
48. Грушевський М. Цит. пр.
49. Грушевський М. Цит. пр. - С.26.
50. Грушевський М. Цит. пр. - С.27.
51. Грушевський М. Цит. пр. - С.60
52. Грушевський М. Цит.пр.
53. Грушевський М. Цит. пр. - С.61.
54. Бандрівський М. Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського. - С.48.
55. Грушевський М. ІУР. -1991. - Т.І. - С.76.
56. Грушевський М. Цит. пр. - С.77.
57. Грушевський М. Цит. пр.
58. Грушевський М. Цит. пр. С. 81.
59. Грушевський М. Цит. пр.
60. Грушевський М. Цит. пр. - С. 84.
- * М.Грушевський тримає в полі зору праці В.Антоновича, В.Хвойко, М.Біляшевського, М.Кондакова. Ф.Вовка. О.Сціпина та ін. вчених-археологів. Див.: Петегрич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ. - Записки НТШ. - Львів. - Т.ССХХІІ. - С.412-416. Див. рецензії М.Грушевського на розвідки українських, польських археологів та на російські видання з історії і археології: Записки НТШ. - 1894. - Т.3. - С.230- 231; Т.4. - С.170-171; Т.9. -С.1-3; Т.10. - С.3-6; 1896.- Т.12. - С.1; 1897.. Т.20. -С.1-3; 1898. -Т.26. -С.1-5; 1899. - Т.27. - С.1-3; 1901. - Т.40.-С.1-..С.1; 1910 - Т.98. -С.5-9 та ін.
61. Грушевський М.ІУР.-1991.-Т.І.-С.162.

62. Грушевський М. Цит.пр.-С.198.
63. Грушевський М. Цит. пр. - С.199.
64. Грушевський М. Цит. пр. - С.200.
65. Грушевський М. Цит. пр. - С.246-247.
66. Грушевський М. Цит. пр. - С.379.
67. Грушевський М. Цит. пр. - С. 579.
68. Грушевський М. Цит. пр.
69. Грушевський М. Цит. пр. - С.579-580.
70. Грушевський М. Цит. пр. - С.580.
71. Грушевський М. Цит. пр.
72. Грушевський М. Цит. пр. - С.580-581.
73. Грушевський М. Цит. пр.
74. Грушевський М. Цит. пр.
75. Грушевський М. Цит. пр. - С.581.
76. Грушевський М. Цит. пр.
77. Грушевський М. ІУР.: 1993. - Т.3. - С.487.
78. Грушевський М. Цит. пр.
79. Грушевський М. Цит. пр. - С.490.
80. Грушевський М. Цит. пр. - С.498-499.
81. Грушевський М. Цит. пр. - С.499.
82. Грушевський М. ІУР. -1991. - Т.І. - С.602.
83. Грушевський М. Цит. пр. - С.603.
84. Грушевський М. Цит. пр.
85. Грушевський М. Цит. пр. - С.604.
86. Грушевський М. Цит. пр.
87. Грушевський М. Цит. пр.
88. Грушевський М. Цит. пр.
89. Грушевський М. Цит. пр. - С.605.
90. Грушевський М. Цит. пр. - С.606.
91. Грушевський М. Цит. пр.
92. Грушевський М. Цит. пр. - С.607.
93. Грушевський М. Цит. пр. - С.608.
94. Грушевський М. Цит. пр.
95. Грушевський М. Цит. пр.
96. Грушевський М. Цит. пр. - С.609.
97. Грушевський М. Цит. пр.-С.610.
98. Грушевський М. Цит. пр. - С.614.
99. Грушевський М. Цит. пр.
100. Грушевський М. Цит. пр.-С.623.
101. Грушевський М. Цит. пр. - С.624.
102. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського...- С.LV
103. Грушевський М.ІУР. Вступ до другого видання Т.І. - Львів, -1904.- С.П.
- 104.Павленко Ю.В. На шляху до формування раних

- цивілізацій на Україні та суміжних територіях // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. - К., 1993. - С.32; Костенко В. Сарматы в Нижнем Поднепровье. - Днепропетровск: Вид-во ДДУ, 1993 -156С.та ін.
- 105.Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства в Київській Русі. - К.,1989; Залізняк Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. -1996.- №2. - С.2-14.
106. Грушевський М. ІУР., 1992. - Т.2. Передмова до II видання 1905 р.
107. Грушевський М. Цит. пр. - С.І.
108. Грушевський М. Цит. пр.
109. Жерела до історії України-Руси. - Львів. - 1895. - Т.І. - С.І.
110. Бутич І. Михайло Грушевський - археограф // М.Грушевський. 36. наук, праць і матер.,- Львів. - 1994. - С.50-57; Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) // М.Грушевський і львівська історична школа. - С. 166-173.
111. Грушевський М. ІУР., 1992. Т.2. - С.552.
112. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі // Записки НТШ. • 1894. - Т.IV. - С.150.
- М3. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського: історія написання, захисту і опублікування // Матеріали засідань історичної та Археологічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 - жовтень 1993). - Львів. - 1994. - С.102.
114. Зашкільняк Л. Славістика у науковій спадщині та Історіософії Михайла Грушевського...- С.6.
115. Домбровський О. Археологічна й ранньоісторична тематика на сторінках "Українського історика" // Український історик. -1994. - Ч. 1 -4. - С.19.
116. Домбровський О. Цит. пр. - С.20.
117. Домбровський О. Цит. пр.
118. Див. відгуки на них: Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. - К., 1992. -С. 148-149.

119. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. - К. -1928. - С. 189.
120. Грушевський М.С. Цит. пр.
121. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вісник. - 1910. - Т.50. - С.200, 225; Костомаров і новітня Україна // Етнографічні писання Костомарова. - К. -1930. - С.3-18 та ін.
122. Медвідь Ф. М.Грушевський - творець концепції національно-державного інтересу України // М.Грушевський і Західна Україна...- Львів., 1995. - С. 159.
123. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? - Львів. 1994. - С.136.
124. Щадра О. Київська Русь в історичній концепції М.Грушевського. - Цит. пр. -С.97.
125. Щадра О. Цит. пр. - С.98.
126. Щадра О. Цит. пр. - С.98-99.
127. Чабан А.Ю. Витоки. - Черкаси. "Сіяч". -1995. - 240 С.
128. Грушевський М. ІУР. - Т.ІІІ 2-е вид. - Львів. -1906. - С.587.
129. Купчинський О. Оцінки Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича) // М.Грушевський. Зб. наук, праць... - Львів. -1994. - С.137-154.
130. Сухий О. М.Грушевський - дослідник Галицько-Волинського літопису. - Цит. пр. -С.105-108.
131. Мазур О., Киричук Ю. Питання хронології подій Галицько-Волинського літопису у науковому доробку М.Грушевського.- Цит. пр. - С.109-111.
132. Грушевський М.ІУР.,1993.-Т.ІV.-С.3-4.
133. Грушевський М. Цит. пр. - С. 4.
134. Грушевський М. Цит. пр.
135. Грушевський М. Цит. пр.
136. Грушевський М. ІУР., 1994. - Т. V. - С.V-VI.
137. Грушевський М. Цит. пр. - С.VI.
138. Грушевський М. ІУР., 1994. Т.V. - С.VI.
139. Грушевський М. Цит. пр.-С. VI.
140. Грушевський М. Цит. пр.-С.VI-VII.
141. Грушевський М. ІУР. // Збірник історично-філософської секції НТШ. - Львів. —1898.-Т.-С.І.
142. Грушевський М. Цит. пр.
143. Грушевський М. Цит. пр. - С.2-3.
144. Грушевський М. ІУР., 1995. Т.VII. - С.VII.
145. Грушевський М. Цит. пр.
146. Грушевський М. Цит. пр.
147. Грушевський М. Цит. пр.
148. Грушевський М. ІУР., 1995. - Передмова до I частини в I виданні - С.21.
149. Грушевський М. Цит. пр. - С.3.
150. Грушевський М. Цит. пр. -С. 3-4.

151. Грушевський М. Цит. пр. - С.9.
152. Грушевський М. Цит. пр.
153. Грушевський М. Цит. пр. - С.20.
154. Грушевський М. Цит. пр.
155. Грушевський М. Цит. пр.-С.35-36.
156. Грушевський М. Цит. пр. -С.36.
157. Грушевський М. Цит. пр. - С.98.
158. Грушевський М. Цит. пр.
159. Грушевський М, Цит. пр. - С.119.
160. Грушевський М. Цит. пр. * С.120.
161. Грушевський М. Цит. пр. - С. 139.
162. Грушевський М. Цит. пр. - С.140.
163. Грушевський М. Цит. пр. - С.142.
164. Грушевський М. Цит. пр. - С.158-159.
165. Грушевський М. Цит. пр. - С.162.
166. Грушевський М. Цит. пр. - С. 171.
167. Грушевський М, Цит. пр. - С.200. ,
168. Грушевський М. Цит. пр.
169. Грушевський М. ІУР., 1922.-Т.VIII.-Ч.II -С.224.
170. Грушевський М. Цит. пр.
171. Грушевський М. Цит. пр.
172. Грушевський М. ІУР., 1922. - Т.УІІІ - Ч.ІІІ. - С.3
- ! 73. Грушевський М. Цит. пр.
174. Грушевський М. ІУР., 1928. - Т.IX • Ч.I. - С.6.
175. Грушевський М. Цит. пр.
176. Грушевський М. Цит. пр.
177. Грушевський М. Цит. пр.
178. Грушевський М. Цит. пр. - С.7.
179. Грушевський М. Цит. пр.
180. Грушевський М. Цит. пр. .
181. Грушевський М. Цит. пр. - С.8.
182. Грушевський М. ІУР., 1931.-Т.IX.-Ч.ІІ.-С.1477.
183. Грушевський М. Цит. пр.-С.1485.
184. Грушевський М. Цит. пр.
185. Федорук Я. Василь Герасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конфер. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. - Нью-Йорк - Львів. - 1995. - С.226-227; Василь Герасимчук та його невидані “Матеріали до історії Козаччини XVII в.” // Львівські історичні праці. Джерела. Вип. I.: Герасимчук В. . Матеріали до історії Козаччини XVII в. - Львів. -1994. - С.12-47.
186. Грушевський М. ІУР., Т.IX. - Ч.ІІ. - С.1485.
187. Грушевський М. Цит. пр.- С.1490.
188. Винар Л. Найвидатніший Історик України Михайло Грушевський (1866-1934)

- // Силуети епохи. - Дрогобич: Відродження. -1992. - С. 112.
189. Грушевський М. Гур., Т. IX.- Ч. II.- С. 1508.
  190. Грушевський М. Гур., Нью-Йорк. -1958. - Т. X. - С. 270.
  191. Грушевський М. Цит. пр. - С. 353-354.
  192. Грушевський М. Цит. пр. - С. 359.
  193. Багалій Д. Нарис історії України на соціальному економічному ґрунті. - К., - 1928.- С. 81.
  194. Багалій Д. “Слово” Ювілей Академіка М. С. Грушевського 1866-1926. - К., - 1927. - С. 8.
  195. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - Прага, 1923. С. 108.
  196. Дорошенко Д. Цит. пр. - С.
  197. Гермайзе О. Сорок років діяльності акад. Грушевського // Ювілей Академіка М. С. Грушевського 1866-1926... - С. 18.
  198. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський... - С. 89.
  199. Грушевський М. Малоросійській пьєсни Максимовича і століття української наукової праці // Україна. - 1927, № 24. - С. 5-6.
  200. Макарчук С. Фактор самобутності українського народу в історичній схемі М. Грушевського // М. Грушевський і Західна Україна... - С. 90-93.
  201. Ісаєвич Я. Праця Михайла Грушевського “Про дві схеми східноєвропейської історії”... - Цит. пр. С. 83-90.
  202. Ісаєвич Я. Цит. пр. С. 90.
  203. Ісаєвич Я. Цит. пр. С. 89.
  204. Кордуба М. Михайло Грушевський як учений // Український історик. - 1984г 4.1- 4. - С. 40.
  205. Франко З. Михайло Грушевський і Іван Франко // М. Грушевський. 36. наук, праць і матер. - С. 291 -295.
  206. Корнійчук В. “Історія України-Руси” М. Грушевського в реценції І .Франка.*- Цит. пр. С. 94.
  207. Франко З. Михайло Грушевський і Іван Франко. Цит. пр. С. 194.
  208. Корнійчук В. “Історія України-Руси” М. Грушевського в реценції І. Франка. Цит. пр. - С. 94.
  209. Див.: Гирич І. Внесок “Українського історика” в Грушевськознавство. - С. 107, 108.
  210. Див.; Книш Я. Родовід Василя Герасимчука // Львівські історичні праці: Джерела Вип. I. Василь Герасимчук Життя і творчість (1880-1944) - Львів.- 1994. - С. 7-11; Гирич І., Самсоник Н. Листи В. Герасимчука до М. Грушевського. - Цит. пр. - С. 48-95; Федорчук Я. Листи Василя Герасимчука до Івана Кривецького. - Цит. пр. - С. 96-106; Зазуляк Ю. Василь Герасимчук-дослідник української Козаччини.- Цит. пр. - С. 107-119; Василь Герасимчук. Матеріали до історії Козаччини XVII в, - Цит. пр. - С. 1 -153.
  211. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ - С. 397.

212. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.369.
213. Крип'якевич І. Цит. пр. -С.400.
214. Крип'якевич І. Цит.пр. -С.400-401.
215. Герасимчук В. Іван Виговський і Юрій Хмельницький// Записки НТШ. - Львів, 1904.-Т.59.-С.1-40.
216. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ.» Львів, 1909. - Т.87. - С.5-34; Т.88. - С.23-40; Т.89. -С.46-71.
217. Зазуляк Ю. Василь Герасимчук - дослідник української Козаччини.-Цит. пр.- С.109.
218. Ohloblyn O. Ukrainian Historiography, 1917-1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US - New York., 1957. - Vol.V-VI. - P.382.
219. Зазуляк Ю. Василь Герасимчук...Цит. пр.-С.116.
220. Зазуляк Ю. Цит, пр. - С. 117.
221. Зазуляк Ю. Цит. пр.-С.118.
222. Див.: відгук В.Герасимчука на працю М.Петровського про Романа Ракушку- Романовського як можливого автора Літопису Самовидця Чи анонімність козацького літопису Самовидця відкрита // Діло. - 1932. - С.205-209, 211-213.
223. Зазуляк Ю. Василь Герасимчук...-Цит. пр. - С. 118-149.
224. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. - Львів. - Т.133, - С.1-26.
225. Герасимчук В. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси. - Київ, 1932.- Т.IX. - Ч.II.; ЦДІАЛ Ф.309: НТШ у Львові, - Оп.1. Спр.1220. - арк.1-36.
226. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України - С.2.
227. Герасимчук В. Цит. пр.
228. Герасимчук В. Цит. пр. -С.6.
229. Герасимчук В. Цит. пр.-С.10.
230. Герасимчук В. Цит. пр.
231. Герасимчук В. Цит. пр.
232. Герасимчук В. Цит. пр. - С.11.
233. Герасимчук В. Цит. пр. - С.12;
234. Герасимчук В. Цит. пр.
235. Герасимчук В. Цит. пр. - С.12-13.
236. Герасимчук В. Цит. пр. - С.13.
237. Герасимчук В. Цит. пр. - С.17-18.
238. Герасимчук В. Цит. пр. - С.24.
- 239; Грушевський М.ІУР., 1993.Т.VII.-С.VIII.
- 240; Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України - С.25.

241. Грушевський М. ІУР..Т.VII.-С.IX.
242. Герасимчук В. Рец. на: Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.IX. - Ч.ІІ //ЦДІАЛ Ф.309, Оп.1, Спр.1220. - арк.8.
243. Герасимчук В. Цит.пр. -арк.21.
244. Герасимчук В. Цит. пр. - арк.32.
245. Герасимчук В. Цит. пр. - арк.33.
246. Герасимчук В. Цит. пр. - арк.35.
247. Korduba M.M. Hruschewskyi als Forscher und Organisater der wissenschaftlichen Arbet Zeitscherfür Osteneurop,ä\$che; Geschichte III. -1935. - S. 30*50.
248. Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя //Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференцій... - С. 178. -
249. Купчинський О. Цит. пр.
250. Купчинський О.Цит.пр.-С. 179.
251. Купчинський О. Цит. пр.
252. Купчинський О. Цит. пр. - С.180.
253. Кордуба М. Михайло Грушевський як учений // Український історик. - 1984.- Ч. 1-4. - С.33-47.
254. Кордуба М. Цит. пр. - С.39.
255. Кордуба М. Цит. пр. - С.40.
256. Кордуба М. Цит. пр.
257. Кордуба М. Цит. пр. - С.40-41.
258. Кордуба М. Цит. пр.-С.41.
259. Кордуба М. Цит. пр.
260. Кордуба М. Цит. пр.
261. Кордуба М. Цит. пр.
262. Кордуба М. Цит. пр. - С.43.
263. Злупко С. Наукова спадщина Михайла Грушевського - джерело з історії економічної думки України (методологічний аспект) //М.Грушевський. наук, праць. - Львів, 1994. - С.229-238.
264. Лисий В. Про методологію історії в спадщині М.Грушевського.- Цит. пр.- С.149-152.
265. Рабінович П. Історико-матеріалістичні мотиви у поглядах М.Грушевського щодо закономірностей виникнення й соціальної суті держави. - Цит. пр. - С.163-166.
266. Андрусак Т. М.Грушевський як історик української політичної та правової думки. - Цит. пр. - С.169-172.
267. Крупницький Б. М.Грушевський й його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси Т.І Нью-Йорк: В-Во Книгоспілка. -1954. - С.І-XXX.
268. Крупницький Б. Die Archägraphische Tätigkeit M.Hrusevskzis "Jahrpuher für

- Kultur und Geschichte; Українська історична наука в НТШ ім чолі з М.Грушевським // Українські вісті (Новий Ульям). 1950 та ін. -
269. Крупницький Б. М. Грушевський й його історична праця. - С.IV.
270. Крупницький Б. Цит. пр.
271. Крупницький Б. Цит. пр. - С. VI-VII.
272. Крупницький Б. Цит. пр. - С. VII.
273. Крупницький Б. Цит. пр. - С.XX.
274. Крупницький Б. Цит. пр.
275. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся - поборете. -1920. - Т.I. - С.1-28; Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К.: Т-во "Знання" України, 1991. - С.225-236.
276. Крупницький Б. М. Грушевський й його історична праця. - С.XX-XXI.
277. Томашівський С. Нова книжка - нові часи // Літературно-науковий вісник.- 1905. - Т.4. -С.149.
278. Томашівський С. Старинні й середні віки. Історія України, Нарис I (Львів, 1919). - 154 С., друге видання 1948 р.
279. Кривецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. -1924. ' Т.I. (134-135). -С.184.
280. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський.(1866-. 1934).- 1992.-С.101; Михайло Грушевський історик і будівничий нації: Статті і матеріали. - 1995. - С.85.
281. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - Прага, 1923 та ін. Детальний розгляд історіографічних праць вченого подає Л.Винар: Дорошенко Д. 1882- 1951. - Мюнхен: Українське історичне товариство. - 1983. - С.14-37.
282. Кривецький І. Українська історіографія на переломі. Цит. пр. - С. 162-164,
283. Дорошенко Д. Огляд української історіографії.- С. 190.
284. Винар Л. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії // Михайло Грушевський історик і будівничий нації. - С.87.
285. Винар Л. Цит. пр.
286. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708р. //Записки НТШ. -1902.- Т.92. - С.7-20.
287. Крупницький Б. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711р. // За державність. - Калиш, 1934.-Т.IV.-С.172-189; Гетьман Пилип Орлик (1672- 1742). Огляд його політичної діяльності. - Прага, 1938. - Т.I; Пилип Орлик і Сава Чалий // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1939. - Т.ЛІ; 3 життя першої української еміграції. - Цит. пр. 1941. - Т.III; Карл XII і східно-європейські коаліціїXVIIIст. //

- Соборна Україна. - Париж, 1947. - 4.3-4; Біографічне про Орликів Я Рід та Знамено. 1947. - №111; Гетьман Данило Апостол і його доба. - Авсбург, 1948; *Mazepiana ii* Збірник. - Т.І. -С.88-91; *Hetman Mazepa and seine Zeit (1687-1709)* Lepzia, 1942; *The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance, 1708-1709 // Ukrainian Quartesly.* -1950. - Vol.XII,№1 -р.47-57,1958. - Vol.VI - р.1247-1259.daza nécessitas main.
288. Крупницький Б. М.Грушевський й його історична праця. - С.ХХ.
289. Крупницький Б. Цит. пр. - С.ХХІ.
290. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - С. 193.
291. Крупницький Б. М.Грушевський й його історична праця. - С.ХХІУ.
292. Крупницький Б. Цит. пр. - С.ХХІУ.
293. Крупницький Б. Цит. пр. - С.ХХУІ.
294. Крупницький Б. Цит. пр.
295. Крупницький Б. Цит. пр. - С. ХХVІІ.
296. Крупницький Б. Цит. пр.
297. Див. більш ширше. Черниш Н. Історико-соціологічний метод М.Грушевського і сучасність // М.Грушевський і Західна Україна. - С.324-327,
298. Винар Л. Історична школа Михайла Грушевського та її значення//Михайло Грушевський історик і будівничий нації. - С.77.
299. Винар Л. Михайло Грушевський - історик України. - Цит. пр. - С. 118.
300. Крупницький Б. М.Грушевський й його історична праця. - С.ХХVІІІ.
301. Крупницький Б. Цит. пр.
302. Крупницький Б. Цит. пр. - С.ХХІХ.
303. Домбровський О. Розвиток грушевськознавства й Українське історичне Товариство // М.Грушевський. Зб. наук. пр. - С.346.
304. Оглоблин О. Грушевський М. //Енциклопедія Українознавства. - Львів. - 1993. - Т.2. - С.453-455.
305. Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. -1966. - Ч.І -4. - С.32- 51.
306. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. - С.ІУ.
307. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // Михайло Грушевський історик і будівничий нації. - С.38.
308. Гирич І. Внесок “Українського історика” в грушевськознавство. - С. 106.
309. Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського. - С.35-39,41,51.
310. Витанович І. Цит. пр. - С.4І.
311. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. - СХV.
312. Смолій В.А. Сохань Г.І.С. Видатний історик України // Грушевський М. ІУР., 1991.- Т.І. - С.ХХІХ-ХХХІІ.
313. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. - Т.І-ІІ. - Мюнхен-Київ, 1991. -

- Т.І, -С.І.; Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах. - Мюнхен, 1972-1976. - Київ "Либідь". - 1992. - Т.ІІ. - С.23.
314. Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т.І. - С.24.
315. Домбровський О. Розвиток грушевськознавства... - С.356.
316. Винар Л. Як я став грушевськознавцем (замість передмови) Вступ // Михайло Грушевський історик і будівничий нації. - С.13.
317. Див. наприклад публікації тільки за 1985-1995 рр. в Українському історичному журналі. З них: Приймак Т. Конституційний проект М.Грушевського з 1905 року. -
 1985. - Ч. 1-4. - С. 34-45; Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал "Україна". -1986. - Ч. 1-2. - С. 5-20; Домбровський О. Михайло Грушевський і київська наукова традиція. - 1986. - Ч. 3-4. - С. 133-135; та ін. Див. також Винар Л. "Український історик". -1994. - Ч. 1-І. - С. 312, примітку № 316.
318. Лише в журналі "Український історик" Л.Винаром надруковано: Бібліографія праць про Михайла Грушевського. - 1966. - Ч. 1-2. - С. 122-129; Ранні історичні праці М.Грушевського і Київська історична школа В.Антоновича. -1966. - Ч. 3-4. - С. 26-32; Галицька доба М.Грушевського - 1967. - Ч. 1-2. -С. 5-22; Чому М.Грушевський повернувся на Україну в 1914 році?. - 1967. - Ч. 3-4. - С. 103-108; Наукове Товариство ім. Шевченка і Михайло Грушевський. - 1968. - Ч. 1-4. - С. 37-59; Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Шевченка. - 1969. - Ч. 1-3. «С. 5-46; Замітки до статті Ю.Герича "Добіографії М.Грушевського". -1972. -Ч. 1-2.- С. 85-90; Михайло Грушевський (1866-1934-1974). - 1974. - 4.4. - С. 5-7; Лист М.Грушевського до Мирослава Січинського з 1919 р. - 1978. - Ч. 1-3. -
 С. 160-162; Грушевський М.С. Автобіографія (1926) (за ред. Л.Винара). - 1979. -Ч. 1-4. -С. 79-87; Матеріали до бібліографії Михайла Грушевського. - 1982. -Ч. 1-2. -С. 65-74; Замітки до статті Грушевського "Три академії",- 1983,-
 Ч. 2-4. - С. 132-135; Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. - 1984. - Ч. 1-4. - С. 7-20; Михайло Грушевський і Загальні Збори НТШ в 1913 р. - 1984. - Ч. 1-4. - С. 64-81; Ювілейний рік Михайла Грушевського й УІТ. - 1991. - Ч. 1-2. - С. 9-23; Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського. - 1991. - Ч. 1-2. - С. 95-104; Грушевський в українській і світовій історії. -1991. -1992. - Ч. 3-4.; 1-4. - О. 13-53 та ін. Див. також бібліографію праць й посилання на наукові публікації в зб. статей і матеріалів Л.Винара Михайло Грушевський історик і будівничий нації.
319. Винар Л. Молодість Михайла Грушевського 1866-1894. - Мюнхен. УІТ, 1967.* 36 С.; Михайло Грушевський в боротьбі за український університет - Мюнхен: УІТ, 1968. - 20 С.; Михайло Грушевський і Наукове Товариство

- ім, Т.Шевченка: 1892-1930. - Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970. - 110 0.;
 Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року як джерело до
 вивчення його життя і творчості. - Нью-Йорк, УІТ, 1981. - 47 С.;
 Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). -
 "Сучасність", 1985. - " 120 О.; Грушевський М. На порозі Нової України:
 Статті і джерельні матеріали (Редакція, вступна стаття, коментарі
 Л.Винара) - Нью-Йорк, УІТ 1992.-278 С.; та ін.
320. Винар Я. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії. />
 М.Грушевський історик і будівничий нації. - С. 30.
321. Винар Л. Михайло Грушевський - історик України. - Цит. пр. - С. 107-110.
322. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії.-
 Цит. пр.-С.31.
323. Винар Л. Слово про Михайла Грушевського і НТШ //Український історик.'
 1994.-4.1-4. С.348.
324. Винар Л. Михайло Грушевський-історик України.-С.І П.
325. Винар Л. Цит. пр. - С. 114.
326. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження /
 /Український історик. -1964. - Ч. 2-3 - С.6.
327. Винар Л. Бібліографічні джерела до вивчення творчості Михайла
 Грушевського// Найвидатніший історик України Михайло Грушевський,-
 С.109-112. ;;
328. Винар Л. Думки про Грушевськознавство...-С.І 3.
329. Від редакційної колегії // Грушевський М. ІУР., 1991. - Т.І, С.V.
330. Від редакційної колегії. Цит. пр.
331. Смолій В.А. Сохань П.С. Видатний історик України //Грушевський М. ІУР.,
 Т.І-С.VIII-XXXIX.
332. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.VII-IX.
333. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.XXI.
334. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр.-С.XIX.
335. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр.
336. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.XX.
337. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.XXII.
338. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.XXIV.
339. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр.
340. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.XXIX.
341. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр.
342. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.XXX. ;д
343. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.XXXIV.
344. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.XXXVI.
345. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.XXXVI І.
346. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр. - С.XXXVIII.

347. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр.
348. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр.
349. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр.
350. Смолій В.А. Сохань П.С. Цит. пр.
351. Прицак О. Історіософія та Історіографія Михайла Грушевського, 1991. Історіософія Михайла Грушевського, ІУР., 1991. - С.ХІ-ІХХІІІ.
352. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. - С.ІХХНІ.
До розділу ІІ
1. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. Міжвуз. зб. наук, праць. - Дніпропетровськ: ДДУ. -1995. - С.5-16.
  2. Колесник ІІ. Дидактичний образ української історіографії (нотатки на полях підручника). -Цит. пр. -С.16-ЭЗ.
  3. Болебрух А.Г. До питання про предмет історії суспільної думки. - Цит. пр. - С.33-42.
  4. Ковальський М.П. Цит. пр. - С.ЛО.
  5. Ковальський М.П. Цит. пр.-С.6.
  6. Прицак О, Проект “Вступ до історії України” У Український історик. * 1968 4.1- 4. - С.128.
  7. Попова Т.Н. Проблема формирования историографии как научной дисциплины: традиционные подходы и новые модели // Записки исторического ф-та Одесского госуниверситета. Выпуск 1. Историография и специальные исторические дисциплины. - Одесса. -1995. - С.3-45.
  8. Попова Т.Н. Цит. пр. - С.18.
  9. Попова Т.Н. Цит. пр. - С.17.
  10. Колесник І.І. “Регіональне” як чинник формування української національної історіографії. //Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України.,* С.66-80.
  11. Колесник І.І. Цит. пр. - С.68.
  12. Колесник І.І. Цит. пр.-С.69.
  13. Колесник І.І. Цит. пр.
  14. Колесник І.І. Цит. пр. -С.71.
  15. Колесник І.І. Цит. пр.
  16. Колесник І.І. Цит. пр.
  17. Колесник І.І. Цит. пр. - С.72.
  18. Колесник І.І. Цит, пр.
  19. Колесник І.І. Цит. пр.
  20. Колесник І.І. Цит. пр. - С.73.
  21. Колесник І.І. Цит. пр.
  22. Колесник І.І. Цит. пр.

23. Колесник І.І, Цит. пр.
24. Матях В.М. Медієвістика в Україні другої половини XIX - початку XX століття: криза чи прогрес? - К., 1996. - С.4.
25. Матях В.М. Цит. пр.
26. Матях В.М. Цит. пр. - С.9-10.
27. Матях В.М. Цит. пр. - С.10.
28. Матях В.М. Цит. пр. - С.12.
29. Матях В.М. Цит. пр. - С.43.
30. Матях В. М. Цит. пр.
31. Матях В.М. Цит. пр. - С.44.
32. Матях В.М. Цит. пр.
33. Матях В.М. Цит. пр.
34. Матях В.М. Цит. пр.
35. Матях В.М. Цит. пр. - С.45.
36. Матях В.М. Цит. пр.
37. Матях В.М. Цит. пр. - С.46.
38. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії; Інтелектуальні початки нової України; Структура української історії в XIX столітті // Історичні есе.- К., 1994.-Т.І.-С.145-171; 172-191; 193-202.
39. Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4-6 вересня 1990. Доповіді, виступи, дискусія. -1993. - С.142.
40. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII - початок XXст.) //Український історичний журнал. -1993.- №7-8. - С.5.
41. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIXст.).~ К., 1959.-С.249.
42. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Мюнхен - Київ, 1992. - Т.І. - С.3.
43. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX ст. - С. 199.
44. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. - С. 174.
45. Лисяк-Рудницький І. Цит. пр.-С. 178.
46. Лисяк-Рудницький І. Цит. пр. - С.178-179.
47. Лисяк-Рудницький І. Цит. пр. - С.184-190.
48. Марченко М. Українська історіографія... - С.249.
49. Марченко М. Цит. пр. - С.250.
50. Марченко М. Цит. пр.
51. Колесник І.І. Дидактичний образ української історіографії... - С.22.
52. Колесник І.І. Цит. пр.
53. Колесник І.І. Цит. пр.
54. Колесник І.І. Цит. пр. - С.18.
55. Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. - К., 1983. - С.49.

56. Коваленко Л.А. Цит. пр. - С.50-99.
57. Див.: Потульніцький В. Історія української політології. - К., 1992. - 205 С. Теорія української політології. - К.: Либідь. -1992. -192 С.
58. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1834-1921. Нарис історії і діяльності. - К.: Наукова думка. - 1993. - С.8-32.
59. Журба О.І. Цит. пр.-С.75-109.
60. Журба О.І. Цит. пр. - С.75.
61. Журба О.І. Цит. пр. - С. 100.
62. Журба О.І. Цит. пр.
63. Палієнко Н.Г. Журнал "Киевская старина" в громадському та науковому житті України (кінець ХІХ * початок ХХст.) - Дисерт... кандид. істор, наук.* К., 1994.- 182 С.
64. Грушевський М. Київське Наукове Товариство // Записки Українського Наукового Товариства У Києві. - 1908. - Кн.І. - С.8.
65. Тарнопольський Ю.Л. Українська преса з перспективи 150 літ: Джерзі Ситі: Вид-во М.П.Коць, 1974. - С.І; Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (ХІХ - перша третина ХХ ст.). - К.: Хрещатик. - 1992. - С.8-9.
66. Тарнопольський Ю.Л. Цит.пр.-С.9.
67. Марченко М. Українська історіографія... - С.245.
68. Замлинський В.О. Патріарх української науки // МиксимопичМ.О. Києвь явилсяградомь великимь...: Вибрані українознавчі твори. - К.: Либідь. - 1994. С.30-31.
69. Оглоблин О. Максимович М. // Енциклопедія Українознавства. Словникова частини. • Т.4. - Львів, 1994. - С.1443.
70. ІїнчукЮ.А. Миколай Іванович Костомаров 1817-1885. -К.:Наукова Думка. 1992.-С.9.
71. Замлинський В.О, Николай Иванович Костомаров - историк // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд. К,1990. - С. 652- 670.
72. Коваленко Л.А. Куліш І.О. //Радянська енциклопедія історії України. - Т.2.- К., 1970.-С. 529.
73. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Т. І. - С.І І.
74. ОглоблинО. Петренко ІТ. КулішП. //Енциклопедія Українознавства. - ТА- С. 1232.
75. Нахлік Є. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // Філософська соціологічна думка. - 1994. - № 11-12. - С. 136.
76. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов Михайло // Енциклопедія Українознавства. - Т. 3. - Львів, 1995. - С. 591.
77. Міщук Р.С. Сторінки великого життя //Драгоманов М.П. Вибране (*)... мій

- задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). - К.: Либідь. -1991. - С. 606.
78. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Т.І. - С. 12.
  79. Лисяк-Рудницький І. Із Драгоманівських студій // Історичнеесе. - Т. І. - С.292.
  80. Лисяк-Рудницький І. Цит. пр.
  81. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов. - Цит. пр. - С. 38.
  82. Лисяк-Рудницький І. Цит. пр.
  83. Лисяк-Рудницький І. Історичнеесе. - Т.І. - С. 281-287; 289-298;298-347; 349-374; 375-388; 389-403.
  84. Коваленко Л.А. Історіографія історії України... - С. 71.
  85. Коваленко Л. А. Цит. пр.
  86. Тодійчук О. Бібліографія праць В.Б.Антоновича //АнтоновичВ.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К.: Либідь. - 1995. - С.773-791.
  87. Антонович В. рец. на кн.: Костомаров Николай. Богдан Хмельницький. Историческая монография. Изд. четвертое, исправ. и доп. Спб., 1884. - Т.1-3 //Киевская старина//далі КС/1884. Кн. 6. - С. 315-320; Н.И .Костомаров как историк // КСМ 1885. Кн. 5. - С. XXVII - XXXIV.
  88. Антонович В. Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события // Труд (Київ). * 1881. - № 10 та “Чтения” Исторического общества Нестора-летописца (Далі ЧИОНЛ). - 1888. - Кн.2.- С. 145-149; Спроби заперечити висновки В. Антоновича відносно історичної творчості Т.Шевченка в наш час дістали відсіч з боку вже онука видатного вченого - Марка Антоновича. Див.: Антонович М. Нова невдала концепція (кілька думок з приводу праці Г.Грабовича) (Шевченко як міфотворець.- В. Г.)//Український історик. -1985. - Ч. 1-4 (85-88). - С.221-227,
  89. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. - С. 102.
  90. Антонович В.Б. Польсько-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г.Сенкевича “Огнем и мечем”) КС., 1885. - Кн. 5. - С. 47-78; також Діло (Львів), 1885. - Ч. 55, 56, 58-65.
  91. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. // ЛНВ. -1906. - Кн. - 3. - С. 456.
  92. Кордуба М. Зв'язки Володимира Антоновича з Галичиною // Україна. -1928.- Кн. 5. - С. 52.
  93. Синові України 36. статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича. - К., 1993. - С. 1-113.
  94. Кіржаєв С. Ульяновський В. Шануючи пам'ять (До історії збірника “

- Сыну Украины”) Післямова. - Цит. пр. - С. 121.
95. Кіржаєв С. Ульяновський В. Цит. пр. - С. 115-116.
96. Кіржаєв С. Ульяновський В. Цит. пр. - С. 116.
97. Кіржаєв С. Ульяновський В. Цит. пр.
98. Доманицький В. Володимир Антонович // Нова громада. - 1906. - № 9. - С.27-47.
99. Томашівський С. Володимир Антонович... // ЛНВ. -1906. Кн. 1 -3.
100. Данилевич В. Памяти учителя // Киевская мысль. - 1908, 10 марта; Сумцов М.Памяти В.Б.Антоновича // Южный край.«1908,11 марта; Доманицький В. Пам'яті незабутнього учителя // Рада. - 1908,16 березня; А.Падалка Л. В. Б Антонович //Тр. Иолтавск. ученой архивной Ком ис. - Полтава. - 1908. - кн. 5. -С. 1-4таін.
101. Ляскоронський В.Г. Антонович // ЖМНЛ. - 1908. - Кн. 6. - С.51-76; Цавлуцький Г.В. Антонович як археолог // Записки УНТ в Києві. - К., 1909.- Т. 3. - С. 5-22; Лобода А. Праці Антоновича по етнографії та літературі. - Цит. пр. - С. 23-28; Довнар-Запольський М.В. Исторические Взгляды В. Б.Антоновича // ЧИОНЛ. - К. - 1909. - Кн. 21. - Вып. 1-2. С.22-37; КаманинИ.М. Труды В.Б.Антоновича по истории козачества. Цит. пр. - С. 57-71; Линниченко И.А. Владимир Бонифатьевич Антонович //Труды XIV археологич. съезда. - М., 1911. - Т. 3. - С. 346-360; ЛевицькийО. Сторінки з життя В.Б.Антоновича Я ЛНВ.«1913. - Кн. 4. - С. 56-72. та ін.
102. Грушевський М. Пам'яті Володимира Антоновича //ЛНВ. -1908. - Т. 42. - Кн. 4; Володимир Антонович, основні ідеї цього творчості і діяльності // Записки УНТ в Києві, 1908. - Кн. 3.; Пятьдесят лет “Исторических песен малорусского народа” Антоновича, Драгоманова // Україна. -1924. - Кн.3/ С. 98-109; 3 соціально-національних концепцій Антоновича // Український історик. -1984. - Ч. 1-4. - С. 200-201 та ін.
103. Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. -1928. - Кн. 5. - С. 17*32. ...
104. Кордуба М. Володимир Антонович // ЛНВ. - 1928. - Кн. 6. - С.56-70.
105. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. - Прага. - 1942.
106. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. - Мюнхен, 1959. • С, 91-95.
107. Антонович В.Б. Моя сповідь... - К., 1995. - С. 745.
108. Наше минуле, 1919. - № 112. - С. 171.
- 109! Сташенко І. Антонович як суспільний діяч // Записки УНТ в Києві, 1908. - Кн. 3. - С. 29-32.

110. Ефремов С. Житецький про Антоновича // Рада, 1912. - № 55.
111. Левицький О. Сторінки з життя В.Б.Антоновича... - С. 56-72.
112. Барвінський А. Споміни з мого життя. - Львів, 1912. - Ч. 2:
113. Линниченко И.А. Речи и помінки. Одесса, 1914.
114. Wspomnienia Marcina Zaleskiego 1830-1873. Lwow, 1893; Pamietniki Tadeusa Bobrow Siego, Zprztdmewa W. Spasewicza, Lwow - 1900. - Т. 2; Dubiecki M. Mtdzicz polska w Uniwersytecie Kijow skimprzed rokiem 1863, Krakow, 1909.
115. Дубківська О. Відгуки в польській науковій періодиці на праці В.Б.Антоновича. - Програма Республіканської наукової конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908) Київ, 8-9 лютого 1994 року. К., 1994. - С.5.
116. Синявський А. З публічної діяльності В.Б.Антоновича. Листування з М.Ф.Комаровим 1889-1901 рр. // Україна. - 1928. - Кн.5. - С.79-87; Ляскоронський В.Г. Володимир Боніфатійович Антонович як археолог. - Цит. пр. - С.88-93; Евгунова-Щербина С. Пам'яті В.Б.Антоновича. - Цит. пр. - С.94-98; Мельник-Антонович К. З невиданих рукописів В.Б.Антоновича //Україна. - 1928. - Кн.б. • С.48-50; Невидані споміни І.М.Каманіна про В.Б Антоновича. - Цит. пр. - С.66-70; Невидані спогади В.Г Ляскоронського про Володимира Боніфатійовича Антоновича як професора. - Цит. пр. - С.70- 82; та ін.
117. Мельник-Антонович К.М. До видання I тому творів В.Антоновича // Антонович В.Б. Твори, - Т.І. - К., 1932. * С.XV-XVII; Ульяновський В. Коментарі //В.Б.Антонович. Моя сповідь... - С.747-748.
118. Шторгін Д. Антонович М. Причинок до бібліографії Антоновича // М.Грушевський Володимир Боніфатійович Антонович. 1834-1908-1984. - Нью-Йорк- Торонто... - С.55-58.
119. Винар Л. Володимир Антонович про генезу і ріст козащини до першої половини XVII століття: Новий шлях. Український Тижневик. Вінніпег, 1959г
С.27-29; Ранні історичні праці М.Грушевського і київська історична школа В.Антоновича //Український історик. -1966. - 4.3-4. - С.26-32.
120. І.К. Світогляд Володимира Антоновича // Краківські вісті, український тижневик. Рік 3. - 4.244. - С.4-5 (підвал); Сосновський Л. Володимир Антонович, українська історична наука в Галичині // Український історик. - 1981. - 4.1-4. - С.98-104. та ін.
121. Див. Тодійчук О. Бібліографія праць В.Б.Антоновича // Антонович В.Б. Моя сповідь...- С.790-791; Ричка В.М. Смолій В.А. Антонович як історик українського козацтва // Український історичний журнал. -1990. № 9. - С. 18-23; Смолій В.А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768) //

- Український історичний журнал. - 1993. - №10. - С.21-29; Перша лекція В.Б.Антоновича в Київському університеті. Вступна лекція по курсу історії (публікація О.Кияна)//Київська старовина. -1992. -№3. -С.65-69; Мельник Л .Г. Утвердження ідеї української© національного самовизначення (кінець XVIII - початок XX ст.) К., 1992. - С.22-32; Потульницький В А. Історія української політології. * К., 1992. - С.205; Теорія української політології. - К.: Либідь. -1993. * С.64-67 та ін.
122. Киян О. Формування наукового світогляду й становлення Володимира Антоновича як історика України // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. - К., 1994. - С.9-16.
123. Шандра В. В.Б.Антонович і О.Ф.Кістяківський. - Цит. пр. -С. 191-194.
124. Ульяновський В. Релігійні погляди на історико-церковні розправи проф. В.Б.Антоновича (попередні нотатки) - Цит. пр. - С.33-69.
125. Мельник Л. В.Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретації істориків). - Цит. пр. - С.18-32.
126. Колесник В. Порівняльно-історіографічний аналіз деяких аспектів виникнення та еволюції українського козацтва в науковій спадщині В.Б.Антоновича і М.С.Грушевського. - Цит. пр. - С.70-76.
127. Ульяновський В. Коментар //Антонович В.Б. Моя сповідь. - С.768.
128. Томашівський С. Володимир Антонович... - С.471-472.
129. Томашівський В. - Цит. пр.
130. Див.: Смолій В. Науковий подвиг видатного українського історика В.Б.Антоновича; Короткий В.В. Б.Антонович - професор Київського університету; Колесник В. Деякі аспекти історіографії наукової діяльності В. Б.Антоновича //Програма... - С.3-4.
131. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: У 2-х ч. -Ч.І. -К.: Либідь.- 1991. - С.90-94. Автор також подав характеристики творчості М.Костомарова, А.Петрушевича, О.Огоновського, М.Драгоманова,

І.Кригі'якевича, Ю.Целевича та ін. українських істориків і літераторів.

132. Баталій. Листи до мене проф. В.Б.Антоновича як матеріал до його біографії. К., 1920. - С.5; Качкан В.А. - Цит. пр - С.93.
133. Список трудов члена Московского археологического общества Д .И .Багалия, помещенных в изданиях Общества: 1886*1914 гг. Н Ими. Москов. археол. об-во и первые пятьдесятлетие его существования (1864-1914). - М., 1915. - Т.2. - С.19-21 ;Отъыви (Список рец. на работы Д. И.Багалия) // Венгеров С.А. Критико-библиографический словарь русских писателей и ученых. - Спб., 1891. - Т.2. - С.22-30; Библиографический перечень трудов и изданий Д.И.Багалия. - Цит. пр. - С.20-22; Список рецензий на работы Д.И.Багалея / /Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. - Спб., 1900. - Т.І. -

- С. 137; Багалея Д.И. Перечень трудов и изданий Д.И.Багалея (1878-1909) // Историко-филологический факультет. - Х., 1901. - 4.2 - С.337-341; Библиография праць акад. Д.І.Баталія 1878 - 1918 рр. //Записки історико-філологічного відділу (Всеукраїнської академії наук), -1919. - Кн.І. - С.XXIII.
134. Перша праця Д.Багалія Історія Льва Діакона, как источник для русской истории // УИ - 1878. - №5. Прибавление I. Сб. соч. студ. - С.1-26; Сб. соч. студентов ун-та св. Владимира. - К., 1880, - Вып.1. - С. I -28; Дмитро Іванович Багалій - професор Харківського університету. Бібліографічний покажчик.* Харків. -1992 (підраховано нами - В.Г.)
135. Багалій Д. Русская история. - М., 1914. - Т.І. - 513 С.
136. Василенко І. Рец. на кн. Д.Багалія Русская история // ЖМНП. - 1914. - 457, №11. - С.117-120.
137. ПічетаВ. Рец на кн. Д.Багалія Русская история//У кр. наук. зб. - М., 1915. - С.98-10L
138. Грушевський М. Древняя Русь в новых курсах // Голос минувшого. - 1915. - №9. -С.304-315.
139. Якунин В.К. Сталин, сталинизм и историческая наука: Учебное пособие. - Днепропетровск: изд-во ДГУ. - 1991. -С.66-88.
140. Архіви Радянської України. - 1932. - №4-5. - С.338-375.
141. Венгеров С.А. Багалея Дмитрий Иванович // Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. - Спб., 1891. - Т.2, выш.22-30. - С.19-27; Багалея Д.И. //Энцикл. словарь (Изд. Ф.А.Бракагуэ, И.А.Ефрон). - Спб., 1891. - Т.2а. - С.644; Пынин А.Н. История русской этнографии. - Спб., 1891.- С.384-395; Милюков П.Н. Источники русской истории и русская историография //Энцикл. словарь (Изд. Ф.А.Бракагуэ, И .А. Ефрон). - 1899.- Т.28. * С.430-446 та ін.
142. Дашкевич Н.П. 25-летие исторического общества Несгора-Летописца. - К., 1899. - С.45,64, 71,89,93.
143. Редин Е.К. Историко-филологическое общество при имп. Харьковском университете (1877-1902) Я М.Т. -1902. - №2. - С.221-230.
144. Иванов Є.М. Харьковский исторический архив // Сборник историко-филологического общества [при Харьковском университете]. - 1905. - Т. 14.- С. 75-108; Професор Дмитрий Иванович Багалея: К двадцатипятилетней годовщине его уч. пед. деятельности. - Харьков, 1906. - 30 С.
145. Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украинноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. - Спб. 1914; Весник НАН України. - 1994. - №9-10.

С.72-100.

146. Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957) Дмитро ІвановичБагалій і українська історична наука //Український історик. - 1988.~
4.1- 4. -С.103.
147. Оглоблин О. Цит. пр. - С.95.
148. Оглоблин О. Цит. пр. - С.95-96.
149. Оглоблин О. Цит. пр. - С.96.
150. Кравченко В.В. Д.И.Багалій: научная и общественно-политическая деятельность. - Харьков, 1990. - 205 С.
151. Воронов В. Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства, історіографії. - Автореф. дис...канд. істор. наук. - Дніпропетровськ, 1996. - 21 С.
152. Воронов В. Цит. пр. - С. 18-19.
153. Протягом 1988-1993 рр. В.Матях опублікувала низку статей, повідомлень і матеріалів з зазначеної тематики. Див.: МатяхВ.М. Проблеми історії України ХУІ-ХУІІІ ст. у висвітленні журналу "Киевская старина" - Автореф. дис...канд. істор. наук - К.,1993. - С. 16-17.
154. Матях В.М. Проблеми історії України ХУІ-ХУІІІ ст. у висвітленні журналу "Киевская старина" - Дисертація канд. істор. наук. - К.,1993. - С.212 С.
155. Матях В.М. Проблеми історії України ХУІ-ХУІІІ ст. у висвітленні журналу "Киевская старина" - Автореф. дис...канд. істор. наук. - К.,1993. - С.3.
156. Матях В.М. Цит. пр. - С.4.
157. Матях В.М. Цит. пр.
158. Матях В.М. Цит. пр. - С.5.
159. Матях В.М. Цит. пр.
160. Матях В.М. Цит. пр. - С.11.
161. Матях В.М. Цит. пр.
162. Матях В.М. Цит. пр. - С.12.
163. МатяхВ.М. Цит. пр. - С. 13.
164. Матях В.М. Цит. пр. - С. 14.
165. Матях В.М. Цит. пр.
166. Матях В.М. Цит. пр.
167. Палієнко Н. Журнал "Киевская старина" в громадському та науковому житті Укршні (кінець ХІХ - початок ХХ ст) - Дисертація канд. істор. наук. • К., 1994.
168. Цит.: за Пінчук Ю. Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір "Огляд української історіографії": Дорошенко Д .І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія, політологія, право. - К., 1996. - С.ХХ.
169. Пінчук Ю. Гриневич Л. Цит. пр. - С.ХХІ
170. Пінчук Ю. Гриневич Л. Цит. пр.

171. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - Прага, 1923. • С.!: 39.
! 72. Дорошенко Д. Цит. пр.
173. Дорошенко Д. Цит. пр. - С. 132.
174. Дорошенко Д. Цит. пр. - С. 153.
175. Дорошенко Д. Цит. пр. - С. 174.
176. Дорошенко Д. Цит. пр. - С. 185.
177. Дорошенко Д. Цит. пр. - С.186.
178. Дорошенко Д. Цит. пр. - С. 187.
179. Дорошенко Д. Цит. пр.
180. Дорошенко Д. Цит. пр. - С.198.
181. Дорошенко Д. Цит. пр. - С.200.
182. Дорошенко Д. Цит. пр. - С.202-205.
183. Дорошенко Д. Цит. пр. * С.212.
184. Баталій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному фунті. - К., 1928.- Т.І.: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. - С.3-124.
185. Багалій Д.І. Академік М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. -№І. - С. 197-210.
186. Багалій Д.І. Цит. пр. • С. 199.
187. Багалій Д.І. Цит. пр.
188. Багалій Д.І. Цит. пр. • С.208.
189. Багалій Д.І. Цит. пр. - С.209.
190. Очерки истории исторической науки в СССР. - М., 1959-1986. - Т. 1-6; Историография истории Украинской ССР (Ред. коллегия И.С.Хмедь). - К., 1985. * 555 С.; Историография истории Украинской ССР - К., 1987. - 553С.; Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии (до середины XIX в.).~ Харьков, 1959. - 285 С.; його ж Курс лекций по русской историо-графии: Эпоха промышленного капитализма. - Харьков, 1962. - 4.2. - 250С.; його ж Курс лекций по русской историографии до конца XIX в. - Харьков, 1965. - 584С.; Котов В.Н. Историография истории СССР. 1917-1934гг. - К., 1966. - 188 С. Див. також праці М.Марченка, Л.Коваленка прим. №№14,25. Більш детальний огляд радянської історіографії див.: Сарбей В.Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років радянської влади // Український історичний журнал. -1987. - №12. - С.122-134.
191. Іл.Франко як історик. « К., 1956. - 105 С.; Кравець М.М. Іван Франко - історик України. - Львів, 1971. - 204 С.
192. Марченко М.І. Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. - К., 1957. - 192 С.; Історичні погляди Т.Г.Шевченка. - К., 1964. - 243 С.
193. Полухін Л.К. Формування історичних поглядів М.Косгомарова: До

- критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні. - К., 1959. -127 С.; Пінчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова: Критический очерк. - К., 1984. - 190 С.; Замлинський В.А. Николай Иванович Костомаров // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд. К.: Изд-во при Киев, ун-те. -1990. - С.652-670; Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров 1817-1885. - К.: Наукова Думка. - 1992. - С.233; Николай Иванович Костомаров как историк // Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. - К.: Наукова Думка. - 1992. - С.5-75. В останній статті Ю.Пінчук розглянув також і творчість М.Костомарова як історика України (Див. С.41-69).
194. Сарбей В.Г. Исторические взгляды О.М.Лазаревського. - К., 1962. - 192 С.; Марченко М.Л. Іолухін Л.К. Видатний історик України О.М.Лазаревський.- К.» 1964. -44 С.
  195. Ал. Єфименко - історик України. - К., 1966. -124 С.
  196. Гурницький К.І. Кримський як історик.-К., 1971,-181 С.; його ж Агатангел Ефимович Крымский. - М., 1980. -192 С.
  197. Марков П.Г. М.О. Максимович - видатний історик XIX ст. - К., 1973. - 235С.; Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича. - К., 1983. - 246 С.
  198. Москвич Л.Г. Видатний історик, археограф-архівіст (До 120-річчя від дня народження О.І. Левицького)//Український історичний журнал. -1968. - №2.'
С.Л 25-129; Творчий шлях О.І. Левицького // Історіографічні дослідження в Українській РСР. -1971. - Вип.4. - С.63-76.
  199. Панашенко В.В. Український історик-архівіст І.М.Каманін // Український історичний журнал. -1971. - №5. - С.100-102.
  200. Сторчак Г.І. Радянська історична наука про народницьку історіографію історії України // Український історичний журнал. -1968. - №8. - С .142-145.
  201. Сторчак Г.І. Цит. пр. - СЛ45.
  202. Сторчак Г.І. Цит. пр.
  203. Винар Л. Сучасний стан грушевськознавства (генеза, структура, завдання) // Пам'ять століть. -1996. - №2. - С.63-64.
  204. Винар Л. Цит. пр. Див. також примітку №6 до вступу.
  205. Винар Л. Цит. пр. // Пам'ять століть. - С.65.
  206. Винар Л. Цит. пр. • С. 65-66.
  207. Винар Л. Цит. пр. - С. 66-67.
  208. Винар Л. Цит. пр. - С. 69.
  209. Винар Л. Цит. пр.
  210. Винар Л. Михайло Грушевський - історик України - С. 18.
  211. Винар Л. Цит. пр.-С. 18-19.

212. Винар Л. Цит. пр. - С. 19,
213. Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. - С. 61-82; 83-98;99-120;121-151.
214. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияв в них основних питань українознавства // Український історик. - 1990. - Ч. 1-4. - С. 28-44.
215. Грушевський М. Цит. пр. - С. 36.
216. Грушевський М. Цит. пр.
217. Грушевський М. Цит. пр. - С. 37.
218. Грушевський М. Цит. пр.
219. Грушевський М. Цит. пр.
220. Грушевський М. Цит. пр.
221. Грушевський М. Цит. пр.
222. Грушевський М. Цит. пр. - С. 18.
223. Грушевський М. Цит. пр.
224. Грушевський М. Цит. пр. - С. 39.
225. Грушевський М. Цит. пр.
226. Грушевський М. Цит. пр.
227. Грушевський М. Цит. пр. - С. 42.
228. Гріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. - Київ-Кембрідж - Академія Наук України. >1991.
229. Михайло Грушевський і Західна Україна... - 551 С.
230. Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського//Проблеми слов'янознавства. - С.3-24.
231. Зашкільняк Л, Цит. пр. - С, 23.
232. Зашкільняк Л. Цит. пр. - С. 3.
233. Зашкільняк Л. М.Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) // М.Грушевський і Львівська історична школа. - С. 114-137; “Не маю іншого інтересу більшого, як добро свого народу” Листи М.С.Грушевського до О.Г.Барвінського. Передмова і публікація Леоніда Зашкільняка // Пам'ять століть. -1996. - № 2 - С. 71-87.
234. Зашкільняк Л. М.Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). - С. 122-123.
235. Зашкільняк Л. Цит. пр. - С. 131.
236. Зашкільняк Л. Цит. пр.
237. Зашкільняк Л. Цит. пр.-С.137.
238. Львівський обласний державний архів Ф. 26, опис 5. - Спр.510. - арк. 1-58.
239. Там само. - арк.53-54.
240. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету //ВинарЛ. Михайло Грушевський

- історик і будівничий нації. - С.223-236.
241. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського...- С. 102-103.
  242. Див. інформації про проведення конференцій в числах "Українського історика" за 1991-1996 рр.
  243. Домбровський О. Розвиток грушевськознавства й Українське історичне Товариство.-С.346-358.
  244. Домбровський О. Цит.пр. - С.346.
  245. Лилик С. Український історик. Журнал Українського історичного товариства. - Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1985-1989. - 4.83-103//Записки НТШ. - Т.ССХХІІ. - Львів. -1991. - С.437-442.
  246. Тридцятиліття "Українського історика" // Український історик.- 1994.- Ч.1- 4(120-123).-359 С.
  247. Брайчевський М. Історіософічні підвалини історичного поступу. - Цит. пр.« С.234-240.
  248. Калакура Я. Вклад "Українського історика" в розвиток національної історіографічної школи. - Цит. пр. -С.11-14.
  249. Домбровський О. Археологічна й ранньоісторична тематика на сторінках "Українського історика". - Цит. пр. С. 15-27.
  250. Моця О. Сучасний стан дослідження в українській археології. - Цит. пр. - С.23-30.
  251. Ключко Л.С. Археологічні дослідження на Україні і журнал "Український історик". - Цит. пр. - С.31-34; Булат Т. Культурологія на сторінках "Українського історика". - Цит. пр. - С.35-43; Гром В, Цибульський В. Хмельниччина на сторінках "Українського історика". - Цит. пр. - С.44-49; Мацьків Т. Мазепіана в "Українському історичному". - Цит. пр. - С.50-56; Швидько Г. Історія Гетьманщини XVII- XVIII ст. у висвітленні "Українського історика". - Цит. пр. - С.57-60 та ін.
  252. Наукові конференції. - Цит. пр. - С.262-285.
  253. Гирич І. Внесок "Українського історика" в ірушевськознавство. - Цит. пр.- С.102-109.
  254. Гирич І. Цит. пр.-С.102,
  255. Гирич І. Цит. пр.-С.107.
  256. Гирич І. Цит. пр. - С.108.
  257. Гирич І. Цит. пр.
  258. Гирич І. Цит. пр.
  259. Гирич І. Цит. пр. - С.108-109.
  260. Пиріг РЯ. Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті Ідеологічної боротьби в Україні 1920-1930 рр. - Автореф. дис...докт. істор. наук. - К., 1994.- ' 37 С.; Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. Істор. журнал. - 1996. - № 5. - С.71-83.; Верба І.В. Н.Д.Полонська-Василенко - історик та археограф (1884-1973). - Дисерт... канд. істор. наук.- К., 1994. - 278 С.; Родина Грушевських в українській Історичній науці 1920-х рр. // Укр. істор. журнал, -1995. - С.131-149.; Русанов Ю.А. Чернігівська "Громада" в українському національному русі у другій

- половині XIX - початку XX ст.: Історіографічний аспект. - Дисерт... канд. істор. наук. - К., 1995. - 179 С.; Мена В.Г. Українське національне відродження 1905 - 1914 років: Історіографія проблеми. - Дисерт... канд. істор. наук. - К.1996 -187 С.
261. Крип'якевич І. Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913роках //Записки НТШ. - Т.СХХІІ. - С.392-411.
  262. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.392.
  263. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.394.
  264. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.393-410.
  265. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.395.
  266. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.397.
  267. Крип'якевич І, Цит. пр. - С.397-398.
  268. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.398-399.
  269. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.399-400.
  270. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.400-401.
  271. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.401-404.
  272. Крип'якевич І. Цит. пр. - С.409.
  273. Крип'якевич І. Цит. пр.
  274. Крип'якевич І. Цит. пр.
  275. Крип'якевич І. Цит. пр.
  276. Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції, Львів, 24-25 жовтня 1994 р. - Нью-Йорк - Львів, 1995. - 256.С.
  277. Домбровський О. Традиції школи М.Грушевського у Львівському НТШ в 30-х роках. - Цит. пр. -С.18-31.
  278. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів. - Цит. пр. - С.32-94.
  279. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? - Цит. пр. - С.138-152.
  280. Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українською історіографією. - Цит. пр. - СЛ 53-165.
  281. Кругашцький Б. Українська історична наука в НТШ на чолі з Грушевським? Українські вісті (Новий Ульм). - 1950. - №49; Цит.за Винар Л. Силуети епох... - С. 161 прим. 81; Грицак Я. Чи була школа Грушевського?. - С.150.
  282. Грабовецький В. Михайло Грушевський - видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч, до 125-річчя з дня народження. - Івано-Франківськ. -1992.- 42 С.
  283. Педич В.П. Львівська історична школа М.Грушевського (1894-1914).- Дисерт... канд. істор. наук. - К., 1996 - С.216.
  284. Див. Ясь О.В. Рецензія на збірник: Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали Нью-Йорк - Торонто. -1995. - С.XLVII 419*H* Український історичний журнал. -1996. >№2 - С. 134-138.
  285. Ясь О.В. Поняття “напряму” і “школи” в українській історіографії:

- проблеми субординації (окрема відбитка). -Див.: Грицак Я. Чи була школа Грушевського?. - С .140.
286. Ясь О.В. Рецензія на збірник: Оглоблин О. Студії з історії України...- С. 137.
287. Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В.Антоновича: М.Грушевський і Д.Баталій // Український історик. -1991. - 1992. - С. 178-185.
288. Михальченко С.И. Киевская школа: Очерки об историках, - Брянск. - 1994.-76 С.
289. Баженов Л.В. Основні наукові школи і напрями в історико-краєзнавчих дослідженнях Правобережної України у ХІХ - на початку ХХ ст. - Розділ4. // Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ на початку ХХ ст. Хмельницький, 1995. - С. 101-135.
290. Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834-1884 рр. - Дисерт... канд. істор. наук. - К.,1995,- С.64-147.
291. Під керівництвом професора І.Колесник Г.Мерніков готує дисертаційне дослідження.
292. Вступне слово // Михайло Грушевський ... 36. наук, праць і матеріалів. - Львів. 1994.-С.3-8.
293. Михайло Грушевський і Західна Україна ...(підраховано нами - В.Г.).
294. Смолій В.А. Литопис українського козацтва // Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у 3 томах. - К.: Наукова Думка. -1990. - Т.І. - С.9-20; Сварник І. Від перекладача//Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у 3 томах. - Львів: Світ. - 1990-1992. - Т.І - С.5-10; Смолій В.А. А.І.Ефимменко: очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.І. История украинского народа. - К.: Лыбидь. -1990. -С.403-425; Замлинский В.А. Николай Иванович Костомаров - историк // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд. - К.: Из-во при Киевском ун-те. -1990. - С. 625-670; Толочко П.П. Післямова // Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІV сторіччя.- К.: Наукова Думка. 1991. - С.526-541; Сарбей В.Г. Микола Аркас і його "Історія України-Русі" // Аркас М.М. Історія України-Русі. 2-е факс. вид. - К.: Вища школа. -1991. - С.3-43 та численні інші праці.
295. Франко А. І Іауково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковлевича Франка у Науковому товаристві ім. Т.Г.Шевченка. - Автореф. дис... канд. істор. наук. -К., 1995. -16 С.
296. Колесник М.П. Історичне Товариство Нестора-летописця: основні етапи й напрями діяльності 1872-1931 рр. // Український історичний журнал, - 1989- №9. - С.50-56; Историческое общество Нестора-летописца, 1873-1931. - Автореф. дис... канд. істор. наук. - К., 1990. -16 С.
297. Войцехівська І. Семергей О. Губерніальні вчені архівні комісії в Україні(кінець ХІХ - початок ХХ ст.) // Киевская старовина. - 1995. - №6. -

С. 105-112.

298. Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899) // Киевская старовина. - 1995.- №3. - С.65-72.
299. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Науковотовариство ім.Шевченка у Львові)
// М.Грушевський. Зб. наук, праць. - Львів. -1994. - С.80-92; Даппсевич Я. Михайло Грушевський - організатор української національної науки. - Цит. пр.-С.93-102таін.
300. Колесник І.І. Регіональна історія та регіональна історіографія і і Регіональне й загальне в історії. Тези міжнародної конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.ІЛворницького та 50-ліття Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.) - Дніпропетровськ: Пороги. - 1995. - С,179.
301. ДанилюкД.І. Розвиток історичних знань в Закарпатті з кінця XVIII- до середини XX ст. - Автореф. дис... доктора істор. наук. - Ужгород, 1994.- 39 С.
302. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX - XX ст., Хмельницький. - 1995. - 205 С.; Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII- перші десятиліття XX ст.). - Автореф. дис... доктора істор. наук. - К, 1995. - 34 С.
303. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України. * С.101-135.
304. Малиневська В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX - начале XX вв. - Автореф. дис... канд. істор. наук. - К., 1990.-17 С.
305. Гаврилів Б.М. Розвиток українського історичного краєзнавства на Прикарпатті (XIX - початок XX ст.). - Автореф. дис... канд. істор. наук. - Чернівці, 1996. - 24 С.
306. Керецман В.Ю. Історичне краєзнавство на Закарпатті початку XIX-30-хрр., XX ст. — Автореф. дис... канд. істор. наук. - Ужгород, 1995. - 23 С.
307. Прокопчук В.С. Розвиток краєзнавства на Поділлі. - Автореф. дис... канд. істор. наук. - К., 1994. -19 С.
308. Курас Г.М. Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины. - Автореф. дис... канд. істор. наук. - Днепропетровск, 1992. -18 С.; Потехи'н Д-В. Вклад Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнологии в изучение истории Крыма. - Автореф. дис... канд. істор. наук. - К., 1994. -16 С.

До висновків

1. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії. - С.20.
2. Див. Зашкільняк Л.О. Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40 - 60-ті роки).- Київ: НМК. -

- 1992.-С.3-8,70-72.
3. Масненко В.В. Гоцуляк В.В. Удосконалення структури україністики як засіб підвищення ефективності підготовки майбутніх вчителів // Інтеграція науки у систему підготовки майбутніх вчителів. М-ли міжвуз. наук.-практ. конференції. - Черкаси. - 1997. -Ч.І. -С.154-157.
  4. Грушевський М. Вступний виклад з давньої Історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки НТШ. - Т.4. -1894. - С. 145-150; М.Грушевський і Західна Україна. - С.5-14. Цит. за останнім виданням. - С.12.
  5. Грушевський М. Цит. пр. - С. 13.
  6. Грушевський М. Цит. пр.
  7. Грушевський М. Цит. пр. - С. і 3-14.
  8. Мойсієнко В.М. Гоцуляк В.В. Університетське питання в контексті буржуазних реформ 60-х років XIX ст. // Інтеграція науки в систему підготовки вчителів. - С. 117-120.
  9. Гоцуляк В.В. До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського... - С. 153-165.
  10. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії. - С.11.
  11. Ричка В.М. “Український історичний журнал” і “Український історик” питання співпраці //Український історик. -1994. - 4.1-2. - С.355.
  12. Ричка В.М. Цит. пр.
  13. Ричка В.М. Цит. пр. - С.356.

SUMMARY

The development of historiographic knowledge in Ukraine seems to be extremely actual^ scientific problem. Unted modern conditions its level determines the index of historical culture of all members of the society, since it gives the possibility to analyze the scientific experience, to modernize the principles and methods of study of the past, to raise the significance of development of the problems of theory and history of Ukraine.

In monograph for the first time the attention is paid to the history of development of historiographic knowledge concerning the history of Ukraine, which existed during the later eighties of XIX up to beginning the XX-th century. This period, according to the author, was the finishing step in emansipation of Ukrainian history from the sphere of Russian and Polish influence.

The author, referring to the principal work of M.Hrushevskiy - “ History of ' Ukraine-Rus”, in full detail anaiizes its content, concentrating the attention at the enucleating of) the historiographic attitudes of the prominent scientist. Analyzing volume by volume the scientist exposes the

methodological approach, the historiographic concepts, the interpretation by M.Hrushevskiy of the historical tradition, the attitude to the existing literature. On the basis of schematic model of the history of Ukraine, developed by him, he reconstructs the process of developing of the competent researcher's creative thought.

The relevant and new phenomenon in investigation of the proposed problem is the in-depth analysis of work of leading Ukrainian scientists, where there are investigated various historiographic aspects and evaluation of "History of Ukraine-Rus", by M.Hrushevskiy. This is realized through the prism of finding in them the streaks of logics of development of scientific thought, the motivation, the constituents of world outlook positions, that guided the prominent scientist while composing "History of Ukraine-Rus", its historiography.

The author discloses in every case the facts of gradual incrementing the knowledge of the conceptional side of work, the historiographic views of M.Hrushevskiy, the direction of his scientific reflection.

The essential element of historiographic comprehension of scientific significance of every volume and the work in general, as well as of the works, dedicated to it, is the line of analysis, directed to the enucleating of contribution of M.Hrushevskiy into the development of scientific history of Ukraine and of significance of his scientific heritage.

The second part of the monography is dedicated to the investigation of the development of scientific concepts concerning the history of Ukraine by the scientists of the later eighties of XIX - beginning of the XX-th century. At the focus of the author's attention are the works of historians of this epoch and of the twenties of the XX-th century, of the scientist of foreign countries and of diaspora, of separate representatives of soviet historiography, of modern researches.

The ascertainment of historical circumstances is connected with demonstration of extreme of the scientific societies activities, of periodicals, of the historian's schools - V.Antonovich in Kiev, M.Hrushevskiy in Lvov and in Kiev, of provincial archival commissions, of the contribution of hundreds of authors into the development of priority directions of historical research, of covering the wide class of problems, concerning the history of Ukraine, its auxiliary disciplines, of vast archeological activity etc.

Author appeals to general reevaluation of the theses of soviet historiography concerning the scientific significance of "History of Ukraine-Rus" and the heritage of M.Hrushevskiy, of the contribution of the historians of the eighties of XIX - beginning of XX century into the development of

national history, show the directions of future researches, underlining the necessity of elaboration of scientific methods of studying history and historiography of Ukraine.

ЗМІСТ

Вступ ..	5
Розділ I. Провідні історіографічні ідеї «Історії України-Руси» М.Грушевського, її наукова оцінка українськими вченими	11
Розділ II. Стан української історичної науки, дослідження історії України у 80-ті роки XIX - на початку XX ст.: історіографія проблеми	128
Висновки	215
Джерела і література	223
Summary	253

CONTENTS

Introduction	5
Part I. The Leading Historiography ideas of «History of Ukraine- Rus» by Mikhaylo Hrushevsky, its Scientific Appraisal by Ukrainian scientists	11
Part II. The state of the Ukrainian. Historical Science Investigation of the History of Ukraine in the 80-es of the XIX - the beginning of the XX century: Historiography of the Problem	128
Resume	215
Sources and literature	223
Summary	253

ББК 63.3 (4 УКР) 52 + 63.1 (4 УКР)

Г 74

„ 0503000000-564 - Г 96 Без оголошення

ISBN 966-564-050-X

Затверджено до друку Вченою Радою Черкаського державного
університету ім. Богдана Хмельницького

Наукове видання

Гоцуляк Віктор Володимирович

ГОРТАЮЧИ СТОРІНКИ...
ДУМКИ ПРО "ІСТОРІЮ УКРАЇНИ-РУСИ" М.ГРУШЕВСЬКОГО
I
УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ 80-х років XIX - початку XX ст.

Монографія

Технічний редактор Левченко С.П. Коректор Безуглий В.О.
Комп'ютерний набір та макетування Луценко Г.В.

Здано до складання 15.05.96 Підписано до друку 22.07.96.
Формат 60x84/16 Папір друк. Друк плоский. Умовн. друк. арк. 15,1
Умовн.-фарб. відб. 15,4 Обл.-вид. арк. 16,18 Замовлення № 124
Впд.№ 38. Тираж 500 пр.
Облрсдвидав "Сіяч" 257006 м Черкаси, в Ільїна, 226, тел. 47-42-78
Центр оперативної поліграфії "Лідер-Принт":
257000 м. Черкаси, бул. Шевченка, 266, к. 36, тел. 45-73-74